

**Azərbaycan Həmkarlar
İttifaqları
Konfederasiyası**

**Azərbaycan Əmək və
Sosial Münasibətlər
Akademiyası**

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

**ELMİ-PRAKTİKİ
JURNAL**

№ 2 (20) 2023

ISSN 2410-4108

e-ISSN 2410-4109

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASIYASI
AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

Elmi-praktik jurnal

№ 2 (20)

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Azadlıq pr. 181

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Tel.: (050)583-33-53(iqtisadiyyat);(050) 631-57-90 (humanitar); e-mail: jurnal@aesma.edu.az

Jurnal Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının

Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol №5, 29.12 2012)

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 3883. 07.05.2014

*Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
fəlsəfə, sosiologiya və iqtisadiyyat elmləri üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.*

BAKİ – 2023

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR JURNALI (JLSR)
Elmi, rəyə göndərilən, ildə iki (Elmi Şuranın qərarı ilə 2024-cü ildən 3 dəfə) dəfə
nəşr edilən jurnal
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası (AALSAR)

Fəxri redaktor

Səttar S. Möhbəliyev

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının sədri
AHİK, Azərbaycan

Baş redaktor

Hüseyn T. Qaraşov

AƏSMA, Azərbaycan

Baş redaktorun müavini

Fəhrrad F. Möhbəliyev

AƏSMA, Azərbaycan

İqtisadiyyat və idarəetmə hissəsinin məsul redaktoru

Vilayət İ. İsmayılov

AƏSMA, Azərbaycan

Humanitar və Sosial elmlər hissəsinin məsul redaktoru

Zeynəddin M. Şabanov

AƏSMA, Azərbaycan

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Qənimət Ə. Səfərov

AƏSMA, Azərbaycan

Nurəngiz Y. Mikayılova

AƏSMA, Azərbaycan

Hicran A. Mirzəyeva

AƏSMA, Azərbaycan

Azərbaycandan (15 mart 2023-25 oktyabr 2023) və xarici ölkələrdən dəvət olunmuş alimlər:
Prof. Dr. İkrəm I. Abdullayev, Xorazm Mamuna Akademiyası, vitse-prezident, Urgenç Dövlət Universiteti, Özbəkistan; **Prof. Dr. Həsən Hüseyn Akkaş**, ABŞ-ın siyasi elmlər bölümü, rəhbər, Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti, Türkiyə; **Prof. Dr. Marina R. Nikolaevna**, Perm Dövlət Milli Tədqiqat Universiteti, kafedra müdiri, Rusiya; **Prof. Dr. Andrey V. Karpenko**, Zaporizhzhya Politeknik Milli İnstitutu, kafedra müdiri, Ukrayna; **Prof. Dr. Bazar A. Babajanov**, Urgenç Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Özbəkistan; **Prof. Dr. Taner Güney**, Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti, kafedra müdiri, Türkiyə; **Prof. Dr. Hacıyev V. İ.**, Vernadski adına Rusiya Dövlət Xalq Təsərrüfatı Universiteti, dekan, Rusiya; **Prof. Dr. Karpenko E. Mixaylovna**, Belorus Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Belorus; **Prof. Dr. Arif H. İbrahimov**, K. A. Timiryazev adına KTA, Rusiya; **Prof. Dr. İlham R. Məmmədşadə**, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, direktor, Azərbaycan; **Prof. Dr. Rafael M. Həsənov**, Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Vəkil Həsənov**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Ramiz K. İsgəndərov**, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan; **Prof. Dr. Tərbiz Əliyev**, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu, bölmə müdiri, Azərbaycan.

JOURNAL OF LABOR AND SOCIAL RELATIONS (JLSR)
Scientific, peer-reviewed, published twice a year
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations (AALSR)

Honorary Editor
Sattar S.Mehbaliyev
ACTU, Azerbaijan

Editor-in-Chief
Husein T. Garashov
AALSR, Azerbaijan

Deputy editor-in-chief
Fahrad F.Mehbaliyev
AALSR, Azerbaijan

Responsible editor for the economic and management part
Vilayat I.Ismailov
AALSR, Azerbaijan

Responsible editor for the humanitarian and social sciences part
Zeynaddin M.Shabanov
AALSR, Azerbaijan

Members of the Editorial Board:

Ganimat A.Safarov
AALSR, Azerbaijan

Nurangiz Y . Mikailova
AALSR, Azerbaijan

Hijran Ə.Mirzayeva
AALSR, Azerbaijan

Invited scientists from Azerbaijan (from March 15, 2023 to October 25, 2023) and foreign countries:
Prof. Dr.Ikram I. Abdullayev, Vice president of Khorezm academy of Mamun, Urgench State University, Uzbekistan; **Prof. Dr. Hasan Hüseyin Akkaş**, U.S. Department of political science, President, **Karamanoglu Mehmetbey University**, Turkey; **Prof. Dr. Marina R.Nikolatevna**, Head of the Department of Entrepreneurship and Economic Security, **Perm State National Research University**, Russia; **Prof. Dr. Andrii V. Karpenko**, Head of the Department of Economics and Customs, **National University Zaporizhzhia Polytechnic**, Ukraina; **Prof. Dr. Bazar A. Babajanov**, Urgench State University, Head of Department, Uzbekistan; **Prof. Dr. Taner Güney**, **Karamanoglu Mehmetbey University**, Head of the Department of Economics, Turkey; **Prof. Dr. Parviz İ. Hajiyev**, Dean of the Faculty of Economics, **Vernadsky Russian State University of National Economy**, Russia; **Prof. Dr. Karpenko E. Mikhailovna**, Head of the Department of International Management, **Belarusian State University**, Belarus; **Prof. Dr. Arif H.Ibragimov**, Department of Management, **Institute of Economics and Management of the Agro-Industrial Complex of the Russian State Agrarian University - K.A. Timiryazev Agricultural Academy**, Russia; **Prof. Dr. İlham Mammadzade**, Director of the Institute of Philosophy and Sociology ANAS, Azerbaijan ; **Prof. Dr. Rafael.M. Hasanov**, Head of the Department of Sociology, **Baku State University**, Azerbaijan; **Prof. Dr. Vakil Hasanov**, Head of the Department, General Humanities, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan; **Prof. Dr. Ramiz K. Isgandarov**, **Azerbaijan Technical University**, Azerbaijan; **Prof. Dr Tarbiz Aliyev**, Ministry of Science and Education of Azerbaijan, Institute of Economics, Azerbaijan.

MÜNDƏRİCAT

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

Rəfail Həsənov

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi aspektində müasir gənclərin sosial problemləri..... 6

Фахраддин Кулиев

О научно-философских проблемах народной поэзии Азербайджана: синергетический подход..... 16

Ülviyyə Mehraliyeva

Süni intellektin yaradılmasının sosial-fəlsəfi aspekti..... 28

Rəcəbəli Əliyev

Azərbaycan Respublikasında ahılların sosial müdafiəsi və integrasiyası sahəsində dövlət siyasəti..... 33

Fərəh Sadıxova

Qərb fəlsəfəsində həyat və həyatın mənası problemi..... 41

Turanə Əsədova

Süni intellektdə şüur və ağıl problemi..... 51

Nasimi Jalilov

History of Azerbaijan-Ukrainian relations 58

Məftunə İsmayılova

Məişət zorakılığının gender əsasları..... 63

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Vilayat İsmayilov

A new approach to clarifying the relationship between the tourism sector and employment..... 71

Qənimət Səfərov, Səbinə Sadıqova

Neft-qaz sənayesinin Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu..... 79

Pərvin Məmmədova

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yeyinti sənayesinin yeri və rolu..... 89

Milyanət Uzarayeva

Müəssisənin dəyərinin qiymətləndirilməsində yanaşmalar..... 98

Aysel Badalzade

Information economy: a look at its features..... 107

Hüseyn Rəhimli

Elmi rəhbər: Hicran Mirzəyeva

Kənd ərazilərində əmək resurslarının formalaşmasının metodoloji məsələləri..... 115

Fuad İbrahimov

İnnovasiyalı aqrar sənaye fəaliyyətinin maliyyə stimullaşdırılması problemləri..... 123

Алия Гаджиганбова

Глобализационный процесс и экономическая безопасность..... 132

Hüseyn Eyvazlı

Müasir dövrdə kredit bazarında ödəniş üsulları..... 140

Fərid Abbaszadə

Yaşıl iqtisadiyyat: “Yeni konsepsiya və yeni investisiya modeli”..... 148

Hafiz Tağıyev

Azərbaycanın gömrük siyasətinin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına təsiri..... 155

Səmayə Salahova

ABŞ və Azərbaycanda rəqəmsal vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri..... 166

Yazı qaydaları 175

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 316

Rəfail Həsənov

Bakı Dövlət Universiteti, sos.e.d., professor
has_rm62@yahoo.com

AZƏRBAYCANIN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ASPEKTİNDƏ MÜASİR GƏNCLƏRİN SOSIAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Milli təhlükəsizliyə onun hər bir komponenti üçün etibarlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə nail oluna biləcəyinin dərk edilməsi obyektiv olaraq belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, o, ictimai-siyasi hadisə olaraq, gənclər kimi böyük sosial qrupun ehtiyaclarının ödənilmə dərəcəsi baxımından da təhlil oluna bilər.

Gənclər siyasəti ilə milli təhlükəsizlik arasındakı əlaqə problemi həm milli ruhun qorunması, həm də xarici ekspansiya, həm mədəniyyətlərin dialoqu, həm də milli dəyərlər sistemlərini sarsıtmaq üçün çoxdan mövcud olan bir vasitədir. Gənc nəsillər sadəcə olaraq hər hansı bir cəmiyyətin təkrar istehsalı üçün rezerv deyil, çoxdan bəri onun çoxşaxəli inkişafında fəal subyekt rolunu oynayır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin dərəcəsini və məzmununu kimin müəyyənləşdirməsi məsələsinə bir qədər mücərrəd yanaşsaq, onların ilk növbədə gənclər arasında baş verdiyini görməmək olmaz.

Tarix dəfələrlə gənc nəsillərin sosial münaqişələrin gedişinə, siyasi kampaniyaların effektivliyinə və hətta siyasi seçimlərin öz nəticələrinə təsir göstərmək qabiliyyətini nümayiş etdirib. Çox vaxt gənclərin siyasi həyata müdaxiləsi köklü dəyişikliklərə də səbəb olur. Milli iqtisadi və siyasi elita gəncləri həyata səmərəli başlanğıc üçün minimum mümkün şəraitlə təmin edə bilmədiyi və gənclərin fəaliyyətini ənənəvi institusional çərçivəyə yönəldə bilmədiyi halda, gənclər gizli böhranların bir növ katalizatoruna çevrilirlər. Bu böhranların inkişafı çox vaxt köhnə institutların və strukturların dağıdılmasına və milli təhlükəsizliyə təhdidlərin kəskin artmasına səbəb olur.

Məqsəd – Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi baxımından müasir gənclərin sosial problemləri və onların həlli yollarının tədqiqi.

Metodologiya – sistemli yanaşma, statistik təhlil və sorğu metodları vasitəsilə gənclərin sosial problemlərinin ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyətinin araşdırılması.

Elmi yenilik – gənclərin sosial problemlərinin dövlətin milli təhlükəsi üçün potensial təhdidlərinin araşdırılması və onun həlli yollarının göstərilməsi.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, gənclərin sosial problemləri, gənclər siyasəti, milli-mənəvi prioritetlər, siyasi iştirak

Giriş

Gənclər siyasəti gənclərin hərtərəfli inkişafını və cəmiyyətdə fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şəraitin və dövlət tərəfindən təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir. Gənclər siyasəti bir sıra əsas prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər cəmiyyətin və dövlətin bütün sahələrini əhatə etməklə gənclərin əsas amil kimi rolunu əks etdirir. Gənclər siyasətinin prinsipləri aşağıdakılardır: 1) gənclərin

vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik, tarixə, mədəni irsə, adət-ənənələrə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli, mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət prinsipləri əsasında tərbiyəsi; 2) gənclərin ictimai həyatın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi sahələrində fəal iştirakının təmin edilməsi (5, 70).

Gənclər siyasətinin mənşəyi və təkamülü, şübhəsiz ki, obyektiv xarakter daşıyır, onlar cəmiyyətdə gənclər arasında xüsusi maraqların olması, hər hansı konkret cəmiyyətin və dövlətin institutlarının “öz” gəncləri ilə münasibətlərinin tənzimlənməsi zərurəti ilə yaranır. Gənclər siyasəti ideyası bilavasitə gənclərin xüsusi sosial qrup kimi dövlətdə və bütövlükdə cəmiyyətdə spesifik maraqlarının olması ilə bağlıdır.

Gənclərin ictimai formalaşmasının xüsusiyyətlərini, onların cəmiyyət və dövlətlə münasibətlərini, siyasətə və dövlət idarəçiliyinə cəlb edilməsini dərk etmək cəhdləri dünya siyasi-hüquqi fikir tarixində ən qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Bu problemlərə Konfutsi, Sokrat, Platon, Aristotel, Siseron, Seneka, N.Makiavelli, D.Didro, İ.Pestalozzi, T.Mor, T.Kampanella, E.Rotterdamski, J.J.Russo, J.Lokk, S.L.Monteskye, G.Hegel, K.Marks, F.Engels, V.Solovyov və başqalarının əsərlərində yer verilmişdir (3, 60).

Bununla belə, gənclər siyasətinin konseptual inkişafının XX əsrdən əvvəl başladığını demək çətinidir. Gənclər siyasətinin formalaşdırılması həm cəmiyyətdə ardıcıl ifadə olunan xüsusiyyətləri, tələbləri və praktikaya malik xüsusi biososial qrupun mövcudluğunu, həm də bütövlükdə bu qrupun maddi istehsalın, mənəvi, sosial-iqtisadi inkişafın sabit mütərəqqi inkişafı üçün əhəmiyyətinin dərk edilməsini tələb edir. Qeyd edək ki, belə bir məlumatlandırma yalnız yirminci əsrdə baş verdi.

Hazırda “gənclər siyasəti” termini həm elmi ədəbiyyatda, həm də beynəlxalq, regional, milli və yerli səviyyələrdə normativ hüquqi aktlarda fəal şəkildə istifadə olunur. Bu prosesdə gənclər siyasətinin strateji istiqamətlərini müəyyən edən bir sıra sənədləri qəbul edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi rolu vardır.

Azərbaycanda müasir gənclər siyasətinin xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikası gənclərin təşəbbüslərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, çünki yüksək intellektli, istedadlı gənclərin yetişdirilməsi bütün cəmiyyətin inkişafı üçün böyük perspektivlər deməkdir (2, 55-58). “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 9 aprel tarixli Qanunu gənclərin fəaliyyətinin inkişafı və tənzimlənməsi üçün əsas sənədə çevrilmişdir. Bundan əlavə, “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında”, “Azərbaycanda gənc istedadlara dövlət qayğısı haqqında” ölkə Prezidentinin Sərəncamları, “Gənc Ailələr Proqramı”, Gənclər arasında vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin artırılması haqqında” Qanun, “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Proqramı qəbul edilmişdir (6). Bütün bu proqramlar ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin və Gənclər Fondunun yaradılması da gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində mütərəqqi addım kimi qiymətləndirilə bilər (7, 67-77).

Gənclərin sosial problemləri

Ölkəmizdə gənclik anlayışı 14 yaşıdan 29 yaşa qədər olan şəxsləri nəzərdə tutur. Sosial problemlər demək olar ki, müasir gənclərin əsas problemlərini təşkil edir. Əksər sosial problemlərin dərin sosial-tarixi kökləri var. Müasir gənclərin problemləri onların yaşadıkları cəmiyyətdir. Gənclik uşaqlıq və yetkinlik arasında körpüdür. Buna görə də gənclər qeyri-sabitdir və daim inkişaf etmək üçün yeni yollar axtarırlar. Bu dinamik dövr yeni istiqamətlər və məqsədləri müəyyən etmək, karyera seçmək və ailə məsuliyyətlərini dərk etmək üçün xüsusiyyətlərin lazım olduğu mərhələdir. Bu mənada sağlam cəmiyyət sağlam gənclik kimi qəbul edilməlidir. Akademik tədqiqatların nəticələri göstərir ki, gənclərin psixoloji xüsusiyyətləri xarakterin yetkinliyi, məqsədə çatmaq üçün məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi, üsyankarlıq, məsuliyyətə ehtiyac, həzz istəyi, dinamizm və macəra kimi göstəricilərlə

bağlıdır.

Bugünkü gənclərin durumu, problemləri, uğurları haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirilir. Azərbaycan gənclərinin problemləri iki qrupa bölünür: bütün dünyaya xas olan çətinliklər və Azərbaycana xas olan problemlər.

Gənclərin ən aktual problemləri sosial xarakterli problemlərdir - bunlar ilk növbədə mənzil problemləri, işsizlik və gənc ailələrin, əlillərin və əhalinin digər həssas qruplarının problemləridir. Bu problemlər arasında müxtəlif dövlət proqramları ilə həyata keçirilən, aradan qaldırılması vacib olan bir neçə problemi qeyd edə bilərik.

Məşğulluq və sosial müdafiə problemi

Gənclərin məşğulluğu problemi hökumətin həll etməyə çalışdığı əsas problemlərdən biridir. Bir vaxtlar o, hətta prezident İlham Əliyevin seçki kampaniyasında da özünə yer tapıb. Bu gün bu, yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, məşğulluq probleminin həlli və əhalinin sosial müdafiəsi əsas elementləri olan ən böyük dövlət proqramlarının tərkib hissəsidir. Bunlar ilk növbədə “Yoxsulluğun Azaldılması üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Gəncliyi 2005-2009-cu illərdə Dövlət Proqramı” və “Regional İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı”dır. Bu proqramlar çərçivəsində iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulması və yeni yaradılmasına, o cümlədən kənd təsərrüfatının və fermer təsərrüfatının dəstəklənməsinə yönəlmiş regional layihələr həyata keçirilir. Sonuncunu dəstəkləmək üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində xüsusi “Kənd təsərrüfatının inkişafı və kredit proqramı” mövcuddur. İstirahət problemi, qabiliyyətlərin inkişafı və fiziki sağlamlıq.

Gənclərin asudə vaxtlarından səmərəli istifadə etməsi və müvafiq asudə vaxt infrastrukturunun yaradılması gənclər arasında deviant davranış formalarının qarşısının alınmasıdır. Asudə vaxt problemi müxtəlif istiqamətlərdə istedadlı gənclərin üzə çıxarılması və inkişafı, gənclərin mədəni, intellektual və idman potensialının inkişafına təkan verməklə sıx bağlıdır. Bu problem idmanın, təhsilin inkişafı ilə bağlı proqramlarda, eləcə də “Azərbaycan gəncliyi 2005-2009-cu illərdə Dövlət Proqramı”nda öz əksini tapıb.

Mənzil problemi

Bu problem ən aktual problemlərdən biridir və bir çox sosial göstəricilərə, məsələn, orta nikah yaşı və doğum səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Bu problemi həll etmək üçün dövlət ipoteka kreditləşməsi üzrə dövlət proqramını həyata keçirməyə başlamışdır. O cümlədən, bu proqram çərçivəsində cəmiyyətin ən həssas təbəqələri, eləcə də istedadlı gənclər üçün sosial ipoteka proqramı həyata keçirilir. Yaxın gələcəkdə dövlət gənclərin mənzillə təmin olunması üçün güzəştli şəraiti olan gənclər şəhərciklərinin yaradılmasını planlaşdırır. Burada əsas problem şəhərlərin salınması üçün maliyyə və kredit mənbələrinin tapılmasıdır.

Təhsil problemi

Təhsil problemi, onun keyfiyyəti, əlçatanlığı, akademik və maddi-texniki bazası 15 ildən artıqdır ki, müxtəlif səviyyələrdə müzakirə və mübahisə obyektidir. Bütün təhsil sistemi üçün aydın və fundamental qanunvericilik bazası yaratmalı olan “Təhsil haqqında” yeni Qanun ətrafında xüsusilə qızğın müzakirələr gedir. Eyni zamanda, hesabatda yuxarıda müzakirə olunan dövlət proqramları çərçivəsində təhsil sahəsində problemlərin həllində keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmağa çalışılır. Bu istiqamətdə ali məktəblərin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, ümumtəhsil məktəblərinin yenidən qurulması və yeni tikintisi, orta təhsil prosesinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi, imtahan proseslərinin mərkəzləşdirilməsi və nəzarətin gücləndirilməsini müsbət dəyişikliklər hesab etmək olar. Amma bununla yanaşı, xüsusilə rayon və kəndlərdə orta təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dərslə davamiyyət, repetitorluq və ya məktəbdənkənar biliklərə yiyələnmə, məktəblərin texniki bazası, rayon və kənd məktəblərində müəllim çatışmazlığı kimi problemlər də mövcuddur.

Mənəvi məsələlər

Bu kateqoriyaya əsasən gənclərin mənəvi tərbiyəsi problemləri, narkomaniya problemi, QİÇS, cinayətkarlıq və gənclər arasında deviant davranışlar daxildir. Bu problemlərin hər birinin həlli üçün xüsusi dövlət proqramları həyata keçirilir. Gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan müvafiq nazirliklərin nəzdində xüsusi dövlət komissiyaları, idarə və idarədaxili strukturlar yaradılıb. Azərbaycan Amerika Gəncləri İctimai Birliyinin maliyyə dəstəyi, Norveç səfirliyi və ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Gənclər Parlamentinin Koordinasiya Şurasının dəstəyi ilə keçirilən sorğunun nəticələrinə görə, gənclərin ən böyük problemlərinə işsizlik, narkomaniya və QİÇS və s. aid etmək olar.

Bütün dünyada narkotik istifadəçilərinin yaşının azalmasına meyillilik var. Statistika görə, əvvəllər Azərbaycanda narkotik istifadəçiləri 22 yaşdan yuxarı insanlar idisə, son məlumatlara görə, bu rəqəm 17 yaşa enmişdir. Səhiyyə Nazirliyinin son məlumatına görə, 2022-ci ildə Azərbaycanda 35 mindən çox narkoman qeydiyyatdadır, lakin bu rəqəm reallığı əks etdirmir. Mütəxəssislərin fikrincə, reallıqda narkomanların sayı rəsmi rəqəmdən bir neçə dəfə çoxdur.

Narkomaniyanın gənclər arasında yayılması probleminin Azərbaycan üçün də aktuallığı həm də ondadır ki, Azərbaycan ərazisi nəqliyyat yollarının kəsişməsində olmaqla, narkotiklərin Şərqdən Qərbə daşınması üçün tranzit məntəqəsi rolunu oynayır.

Son 10 ildə narkotiklərin qara bazarda olması narkotik istifadəçilərinin və narkomanların cavanlaşması prosesini sürətləndirib. Tələbələr arasında narkotikdən istifadə hallarının artması tendensiyası var. Hətta məktəblilər arasında narkotikdən istifadə halları az deyil. Məktəb yaşlı yeniyetmələr arasında ən populyarları narkotik maddələrdən sui-istifadə, metamfetamin istehlakı və tütün çəkmədir. Qeyd edək ki, bu neqativ hallar məktəbdə təhsil prosesindən kənarda qalan uşaqlarda aşkarlanır. Narkomaniyaya cəlb olunan uşaqlar əsasən məktəbə getmir və ya onlarda məktəbə davamiyyət tezliyi çox aşağıdır. Amma adətən belə hallar rəsmi statistika daxil edilmir. Uşaqların valideynləri, müəllimlər, həkimlər (əsasən özəl) və ictimaiyyət belə məlumatları gizlətməyə və ictimaiyyətə açıqlamamağa meyillidirlər, çünki Şərq mentaliteti ailə sirlərinin toxunulmazlığını tələb edir. Dərmanların populyarlığı və onların istehlak dərəcəsi bölgədən asılı olaraq dəyişir. Ölkənin iri şəhərlərində və sərhəddən rayonlarında narkotiklərin istehlak səviyyəsi və buna uyğun olaraq narkomanların sayı digər rayonlarla müqayisədə bir neçə dəfə çoxdur.

Narkomanların mövcud müalicəsi sistemi bir sıra regional narkoloji klinikaları, anonim və konsultasiya otaqlarını özündə birləşdirən dövlət narkoloji tibb xidmətidir. Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyində olan xəstəxanalarda narkoloji şöbələr də fəaliyyət göstərir. Baş respublika narkoloji klinika Bakı şəhərində yerləşir. Respublikada özəl tibb müəssisəsi yoxdur. Amma narkomanların, xüsusən də yeniyetmə və gənclərin müalicəsini çox vaxt özəl həkimlər (yalnız narkoloq və psixiatrlar deyil) anonim və rəsmi qeydiyyatdan yan keçməklə həyata keçirirlər. Hər il orta hesabla 500-700 narkotik istifadəçisi narkomaniya reyestrindən çıxarılır. Müalicə olunan narkomanların əsas kontingenti (təxminən 70%) 20-35 yaşlı gənclərdir (8).

İstintaq təcridxanaları və koloniyalar yarıdan çoxu müxtəlif vaxtlarda həbs edilmiş və xüsusi olaraq narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə doludur. Qeyd edək ki, dünyada 40 milyondan çox insan narkomaniyadan əziyyət çəkir və hər il 6 milyon insan bu səbəbdən dünyasını dəyişir. Bu yaxınlarda olduğu kimi, mədəniyyətsiz, zəif təhsilli şəxslərin yerini getdikcə daha çox orta məktəb məzunları, texnikumların, kollec və universitetlərin tələbələri, hətta ali məktəbləri yeni bitirmiş şəxslərin tutmasından narahat olmamaq olmur.

Bu gün gənc nəslin bəzi nümayəndələrinin dəyər oriyentasiyası ilə bağlı müəyyən problemləri var. Pessimist statistika göstərir ki, uşaqlar 68-80% hallarda məişət zorakılığının şahidi olurlar. Məişət zorakılığı şəraitində yaşayan uşaqların təxminən 60-75%-i valideyn-

lərindən biri, daha çox atası və ya ögey atası tərəfindən döyülür. Eyni zamanda, psixoloqların müşahidələrinə görə, uşaqlıqda yaşanan istənilən psixoloji və fiziki zorakılıq yetkinlik dövründə gözlənilmədən özünü göstərə bilər. Əksər sivil ölkələrdə yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətlərə nəzarət və qarşısının alınması üçün müxtəlif xüsusi dövlət proqramları hazırlanır və uğurla tətbiq olunur. Azərbaycanda bunu nisbətən yaxınlarda etməyə başlayıblar.

Qeyd edək ki, alkoqolizm Azərbaycan cəmiyyəti üçün heç vaxt son dərəcə aktual olmayıb və hazırda alkoqoldan sui-istifadə problemi siqaret, narkomaniya və ya reproduktiv sağlamlıq kimi kəskin deyil. Ancaq bu o demək deyil ki, Azərbaycanda gənclər spirtli içki qəbul etmirlər. Gənclər həmişə spirtli içki qəbul etmişlər və istehlak etməkdə davam edirlər, lakin tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin aylıq alkoqol istehlakı orta hesabla 500 - 2000 ml-dən çox deyil. Əsasən gənclər toy və xüsusi tədbirlər zamanı çoxlu miqdarda spirtli içki qəbul edirlər. Gündəlik spirt istehlakı, əsasən, kafelərdə, barlarda və digər əyləncə və istirahət yerlərində gecə həyat tərzini keçirən bir qrup gənc üçün xarakterikdir. Azərbaycanda alkoqol istehlakının pik həddi isti yay fəslərinə təsadüf edir və bu, pıvəyə mövsümü tələbatla bağlıdır. Ona görə də Azərbaycan gəncləri üçün hər gün intensiv şəkildə spirtli içki qəbulu faktı əhəmiyyət kəsb etmir.

Gəncliyin mənəvi prioritetləri və nikah

Sosial-iqtisadi çətinliklər ən çox gənclərə təsir edib. Ailə quranların yaşının artması, boşanmaların sayının artması gənclərin çətin durumunun göstəricilərindən biridir. Azərbaycan mentalitetinin xüsusiyyətlərinə görə ailənin yaradılması ilk növbədə məşğulluq, nisbətən sabit gəlir mənbəyinin mövcudluğu və yaşayış sahəsi ilə bağlı problemlərin həllini nəzərdə tutur. Təhsil Nazirliyinin keçirdiyi sorğuya əsasən, 2019-cu ildə “Pulunuz olsaydı, hara xərcləyər-diniz” sualına respondentlərin əksəriyyəti ev və ya mənzil alacağını (41,2%); avtomobil alacağını (33,1%); səyahətə gedəcəyini (32,5%); öz bizneslərini inkişaf etdirəcəklərini (32,2%) bildirmişlər (9). 2019-cu ildə keçirilən digər sorğuya əsasən, gənc nəslə təmsil edən respondentlərin üçdə biri heç vaxt karyera qurmaq və ya hər hansı vəzifə tutmaq istəməyib, çünki bunun həyatda mənası olmadığını düşünürlər. Bundan əlavə, gənclərin bir çox nümayəndələri uğurlu insanı maddi sərvətə, yaxınlıqda sevilən, habelə səyahət etmək və eyni zamanda yaşamaq imkanına sahib bir insan hesab edirlər. Onlar üçün ailə birinci yerdədir. Bunlardan sonra sağlamlıq, maddi sərvət, təhsil, dostlar, din, karyera və yalnız sonuncu yerdə - siyasət gəlir. Respondentlərin ümumi sayının 18,9%-i boş vaxtının olmadığını, 54,7%-i onu dostları, 46,9%-i ailəsi ilə, 52%-i asudə vaxtını sosial şəbəkələrdə, 38,2%-i televizora baxmaqla keçirdiyini bildirib. Azərbaycan gəncləri ən azı dərəcələrlə və ya ictimai işlərlə məşğul olmağa, ya da teatrlara getməyə üstünlük verirlər (9).

Bu problemlər evliliyin bir neçə il gecikməsinə səbəb olur. Gənclər əvvəlcə məşğulluq problemini həll etməyə, maddi durumlarını sabitləşdirməyə, mənzil problemini həll etməyə çalışır, yalnız bundan sonra ailə qurmaq barədə düşünürlər. Bu, əsasən qızlar və onların valideynləri tərəfindən tələb olunur. Ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətində qızın valideynləri çox vaxt qızlarını təminatlı, işləməyən, yaşayış yeri olmayan gəncə vermək istəmirlər.

Statistikaya görə, evli əhalinin orta yaşı 23-28,5 yaş arasındadır. Ənənəvi olaraq evli kişilərlə qadınların orta yaşları arasında fərq 5 ildir. Kişilər qadınlardan 5 il gec evlənilirlər. Ərin həyat yoldaşından orta hesabla 5 yaş böyük olması ilə bağlı illər ərzində formalaşmış ənənəvi münasibət hələ də aktuallığını qoruyub saxlayır. Statistikaya görə, son üç ildə birinci və ikinci nikaha daxil olan əhalinin orta yaşı dəyişməz qalıb və hətta müəyyən dərəcədə yaşda azalma müşahidə olunub. Kişilər üçün orta yaş 27,5 – 28,6, qadınlar üçün isə 23,3 – 23,7 ildir.

Orta yaşın sabitləşməsi gənclərin sosial-iqtisadi vəziyyətində cüzi müsbət dəyişikliklərdən və vəziyyətin sabitləşməsindən xəbər verir. Bu, həm də nikahda sosial-iqtisadi şəraitlə bağlı mədəni münasibətlərin yenidən qiymətləndirilməsinin göstəricisi ola bilər. Yəni gənclər ailə qurmadan əvvəl sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin yaxşılaşmasını gözləyirlər, artıq ailə qurarkən

onları həll etməyə çalışırlar. Buna gənclərin qocalması və reproduktiv yaşdan çıxması ilə bağlı gerontoloji proseslər də kömək edir.

Ümumiyyətlə, son illər nikahların və boşanmaların dinamikası ləng artıma məruz qalıb. Evliliklərin sayının artması fonunda boşanmaların sayının artması cüzi görünür.

Nəzərə alsaq ki, boşanmaların əsas sayı 35 yaşdan yuxarı yaş qrupunda baş verir, o zaman gənclər arasında boşanmaların sayı ilə bağlı xüsusi problemin olmadığı qənaəti yaranır.

Gənclərin əxlaqi prioritetlərinin əsas istiqamətini nəzərə alsaq, biz hakimiyyətə ehtiyac, böyüklərə hörmət və əvvəlcədən müəyyən edilmiş həyat yolu kimi göstəricilərə diqqət yetirə bilərik. Azərbaycan gənclərinin nümayəndələri “xüsusi mentalitetə” malik olduqlarına dərinlən əmindirlər, lakin onun fərqli xüsusiyyətlərini sadalamaqla, əslində, ənənəvi cəmiyyətin xüsusiyyətlərini – valideynə, ağsaqqala hörmət və sosial prioritetləri yekdilliklə təkrarlayırlar. Gənclərin bəyan etdiyi geniş mühitdən asılılıq yalnız müsbət davranış normalarına (böyüklərə hörmət və adət-ənənələrə hörmət) əsaslanır, lakin bir sıra mənfi nəticələrə malikdir - gənclər onları “fərd kimi hiss etmək qorxusu” kimi müəyyən edirlər. “Sosial statuslarını itirmək” qorxusu ilə ağsaqqalların göstərişlərinə şübhəsiz əməl etmək, valideyn himayəsinin hipertrofiyaya uğramış formaları ona gətirib çıxarır ki, “gənclər bütün həyat yollarını müəyyən edən qərarlar qəbul etməyi dayandırırırlar, lakin daim hardasa nə isə axtarırlar və haradansa göstəriş gözləyirlər.”

İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi (FAR Mərkəzi) tərəfindən 2010-cu il iyunun 3-dən iyulun 2-dək “Azərbaycan gənclərinin sosial-mənəvi vəziyyəti haqqında” mövzusunda milli sosioloji sorğu 18-30 yaş arası 1000 nəfəri əhatə edib və Bakıda, Şamaxıda, Şəkiddə, Gəncədə, Lənkəranda, Xaçmazda keçirilib. Sorğunun nəticələrinə əsasən məlum olub ki, azərbaycanlı gənclər arasında dövlət qulluğunun nüfuzu kifayət qədər yüksəkdir – respondentlərin 43 faizi dövlət qurumlarında, 10 faizi isə biznes strukturlarında işləmək arzusundadır. Sorğuda iştirak edən gənclərin yalnız beş faizi işləməyə və valideynlərindən asılı yaşamağa üstünlük verir. Eyni zamanda, sorğuda iştirak edən gənclərin yarısından çoxu (53 faiz) maddi vəziyyətindən tam və ya qismən razıdır (11).

Ailə bağlarının və ailə birliyinin olması, bir tərəfdən, çətin həyat vəziyyətlərində sağ qalması təmin edir, “sosial siyasəti əvəz edir, sosial təminat hissi verir”, gənclər arasında cəmiyyətin səviyyəsini azaldır, digər tərəfdən, potensial təhlükəni özündə ehtiva edir. Eyni zamanda ixtisas seçimində ağsaqqalların uşağa mütləq təzyiqi, ailə qurmaq, uşaq sahibi olmaq və s. məsələlərdə nəzarəti potensial təhlükə kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin gənclərin çoxu hətta “mənfiliyi” belə tamamilə normal qəbul edirlər. Beləliklə, dəyər ahəngsizliyi ehtimalı aradan qaldırılır: Azərbaycan gəncliyinin nümayəndəsi özünü adət-ənənələrində güclü olan cəmiyyətin nümayəndəsi kimi dərk edir, öz həyatının ənənəvi davranış nümunələrinin qorunması üçün zəruri olan bütün tənzimləyici xüsusiyyətlərini saxlamağa meyl göstərir.

Gənclərin dinə münasibəti

Azərbaycan gəncləri islamın ölkənin sosial inkişafına təsirinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artdığını qeyd edirlər, baxmayaraq ki, din ictimai və sosial həyatın hakim cəhətlərindən birinə çevrilməyib. Azərbaycanda dini dirçəliş SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra başlayıb. İlk növbədə İslam dini, ritual və maarifləndirici fəaliyyətlər gücləndi. Uzun illər qadağadan sonra Quran Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olundu, ölkədə mədrəsələr, Bakı Dövlət Universitetinin İslam İlahiyyatı fakültəsi, Qafqaz İslam Universiteti açıldı. Məscidlər tikilməyə və yenidən qurulmağa başladı. Bəzi məlumatlara görə, onların sayı artıq 1400-ü keçib. Azərbaycan gəncləri İslam dinində çoxlu müsbət cəhətlər, xüsusən də valideynə, müəllimə, qadına hörmət, bir çox başqa mənəvi keyfiyyətlər görürlər. Dini faktor həm də alkoqol və narkotik istehlakının artımını məhdudlaşdıran kimi qiymətləndirilir (1, 97-98).

2000-ci ildə "Proqnoz" müstəqil Sosioloji Araşdırmalar Mərkəzi Dini Araşdırmalar

Mərkəzi ilə birlikdə sorğunun nəticələrini dərc etdi. Sorğuya görə, respondentlərin 30 yaşdan kiçik olanlarının 9%-i, eləcə də yaşı 30-dan yuxarı olan respondentlərin 12,5%-i özlərini dərindən dindar hesab edirlər, islami ayinləri mütəmadi olaraq icra etdiklərini bəyan edirlər. Eyni zamanda, bütün respondentlərin 90%-i özünü müsəlman və dindar hesab edir. Gənclərin 70%-dən çoxu pis vərdislərə (alkoqol, narkomaniya, cinayət və əxlaqsızlıq) əməl etmədiyini bəyan edib. Eyni zamanda, gənclərin 70%-dən çoxu erotik və pornoqrafik xarakterli çap materiallarının yayılmasının inzibati yollarla qarşısının alınmasının tərəfdarıdır, 80%-dən çoxu isə yuxarıda göstərilən məzmunlu televiziya verilişlərini yolverilməz hesab edir.

Ölkənin siyasi həyatında iştirak, gənclər təşkilatları, siyasətə və dövlət institutlarına münasibət

Gənclərin gələcəyi ilə bağlı ideyalarında dövlətin nə qədər mühüm rol oynamasından danışsaq, qeyd etmək yerinə düşər ki, yeni nəslin 67 faizi onda etibarlı dayaq, müdafiə və təminat axtarır. Təsərrüfatı idarə etmənin komanda-inzibati sisteminin ləğvindən on ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, gənc nəsildə dövlətə arxalanmaq istəyi çox güclüdür. Bununla belə, sosial yönümünün belə aydın ifadəsinə baxmayaraq, gənclər gündəlik həyatlarında yaşlı həmvətənlərindən daha az dövlət dəstəyindən asılıdırlar.

Hazırda Azərbaycanda çoxlu sayda gənclər birlikləri fəaliyyət göstərir ki, onlardan 170-i gənclər və qeyri-hökumət təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçib. Onlara həmçinin Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurasının üzvü olan 68 assosiasiya daxildir. Hökumətin gəncləri öz fəaliyyətinə cəlb etmək, onları hakimiyyətə yaxınlaşdırmaq, əksər hallarda mövcud siyasi strukturların təzahürünə çevrilən gənclər təşkilatlarının yaradılması istiqamətində səyləri artır, QHT-lərin sayı çoxalır, fəaliyyət dairəsi isə genişlənir. Birliklərin, fondların və gənclər hərəkatlarının dəqiq sayını hesablamaq kifayət qədər çətinidir. Azərbaycan Gənclər Təşkilatları Milli Şurası (AGTMS) çox fəaldır və bütün bunlar rəsmi strukturların - Gənclər və İdman Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Elm və Təhsil Nazirliyi və digər idarələrin dəstəyi və əməkdaşlığı ilə baş verir. Azərbaycan artıq uzun illərdir ki, 40 ölkədən gəncləri birləşdirən və onların təşkilatlarının nümayəndələrinin ildə iki dəfə görüşləri keçirən Avropa Gənclər Forumunun üzvüdür. Avropa Gənclər Fondu QHT-lərə maliyyə dəstəyi təşkil edir və eyni zamanda, Azərbaycan hökuməti də QHT-lərə mühüm dəstək verir. Azərbaycanda gənclər təşkilatlarının fəaliyyəti demək olar ki, bütün sektorlarda, məsələn, təhsil sistemində (savadlılığın artırılması, Avropanın ən yaxşı universitetlərində təhsil, korrupsiya ilə mübarizə), sosial sektorda (gənc ailələrin mənzillə təmin olunması, işsizliklə mübarizə, gənc mütəxəssislərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, uşağa qulluq üçün müavinətlərin ödənilməsi, yoxsullara yardım) və ictimai-siyasi istiqamətdə özünü göstərir.

Gənclərin inkişaf indeksi

Məlum olduğu kimi, ölkənin inkişafının əsas iqtisadi göstəricisi adambaşına düşən ümumi daxili məhsuldur (ÜDM). Məsələn, ABŞ, Yaponiya, Almaniya bu rəqəm ildə təxminən 25 min dollar, inkişaf etmiş Avropa ölkələrində təxminən 20 min dollar, Rusiyada ildə 3500 dollardan çox, Azərbaycanda isə 6842 dollardır. Bu baxımdan Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) statistik göstəricilərinə əsasən, Azərbaycan orta illik iqtisadi artıma 3,5 faiz nail olsa belə, ölkəmizə “Avropaya çatmaq” üçün xeyli vaxt lazımdır (10).

Dünya statistikasına da insan inkişafının səviyyəsi kimi göstəricidən istifadə edir ki, bura adambaşına düşən ÜDM-dən əlavə, əhalinin real gəliri və orta ömür uzunluğu daxildir. Təəssüf ki, Azərbaycanda gözlənilən ömür uzunluğu nisbətən aşağı olduğuna görə insan inkişafı baxımından inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır. Oudur ki, təkcə iqtisadi inkişaf templərini deyil, insanların rifah halının, ilk növbədə, sağlam həyat tərzinin yüksəldilməsinə diqqət yetirməklə yüksək iqtisadi artımı təmin etmək lazımdır. 2006-cı ildə Azərbaycan ÜDM-in artımına görə dünyada birinci yeri tutmuşdur. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatına görə, müstəqillik

dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələrdən yatırılan investisiyaların ümumi həcmi 30 milyard dolları ötüb ki, bunun da 70 faizindən çoxu xarici investisiyalardır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda ÜDM-in demək olar ki, yarısı - 40%-i gənclərin payına düşür (12).

Beləliklə, gənclər siyasətinin ümumi mənası cəmiyyətdə yeni nəsillərin həyatı üçün sosial-iqtisadi və sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün gənclərin meyllərinin, qabiliyyətlərinin və istedadlarının təzahürünə, inkişafına və həyata keçirilməsinə töhfə verəcək şərait və stimullar yaratmaqdır (4).

Nəticə

Beləliklə, milli təhlükəsizliyin ən mühüm göstəricisi gənc nəslin düzgün təşkil olunmuş gənclər siyasəti ilə təmin edilən fiziki, psixoloji və mənəvi, xüsusən də mənəvi sağlamlığının səviyyəsi hesab edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гасанов Р.М. Ислам в общественно-политической жизни современного Азербайджана. Социологические исследования. №3, 2003.
2. Габибова Зияфет Зия, Абдуллаева Мафтуна Рашид. Особенности современной молодежной политики Азербайджана в свете современных международных тенденций. Хуманитарни Балкански изследвания. 2020. Т. 3. № 1(7).
3. Луков Вал. Государственная молодежная политика и национальная безопасность / Вал. Луков, О. Рожнов // Безопасность Евразии. — 2006. — № 3.
4. Молодежная политика России на современном этапе: Доклад Государственному совету Российской Федерации (2009 г.) [Электронный ресурс] // URL: <http://molod.eduhmao.ru/var/db/files/16401.doklad-molodezhnaya-politika-na-sovremennom-etape.doc> (дата обращения: 25.02.2012).
5. Потапов В. Ювенологический аспект национальной безопасности // Безопасность Евразии/ В. Потапов. — 2006. — № 3.
6. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении Государственной программы «Азербайджанская молодежь в 2017-2021 годы» // <http://www.sdf.gov.az/>
7. Роль молодежи в общественной жизни Азербайджана / под ред. А.М. Джафарова, Е.И. Имамалиева. СПб.-Баку: Секретариат Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2012. – 100
8. https://musavat.com/news/olkede-narkomanlarin-yeni-sayi-gercek-reqemler-ve-gizlinler_957675.html
9. <https://az.sputniknews.ru/20190930/molodezh-opros-azerbaijan-421880447.html>
Министерство опросило молодых азербайджанцев и выявило пугающую перспективу 30.09.2019
10. <https://haqqin.az/news/288634>
11. <https://az.sputniknews.ru/20190930/molodezh-opros-azerbaijan-421880447.html> Почему молодежь Азербайджана избегает науки – мнение эксперта 8 августа 2019
12. <https://www.tatar-inform.ru/news/66-protstentov-molodyh-azerbaydzhantsev-mechtayut-uehat-iz-rodnoy-strany>

Рафаил Гасанов

**СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ
В АСПЕКТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Резюме

Понимание того, что национальная безопасность может быть достигнута путем обеспечения надежной безопасности каждого из ее компонентов, объективно приводит к выводу, что ее можно анализировать как социально-политическое явление с точки зрения степени удовлетворения потребностей большой социальной группы, такой как молодежь, встречаются.

Проблема соотношения молодежной политики и национальной безопасности является давним инструментом как сохранения национального духа, так и внешней экспансии, диалога культур и подрыва национальных систем ценностей. Молодые поколения являются не просто резервом воспроизводства любого общества, но уже давно являются активными субъектами его многогранного развития. Если подойти несколько абстрактно к вопросу о том, кто определяет масштабы и содержание происходящих в обществе изменений, то нельзя не заметить, что они происходят прежде всего среди молодежи.

История неоднократно демонстрировала способность молодых поколений влиять на ход социальных конфликтов, эффективность политических кампаний и даже исход политического выбора. Нередко вмешательство молодежи в политическую жизнь приводит к радикальным изменениям. Когда национальная экономическая и политическая элита не может обеспечить молодежи минимально возможные условия для эффективного старта жизни и не может направить деятельность молодежи в традиционные институциональные рамки, молодежь становится своеобразным катализатором скрытых кризисов. Развитие этих кризисов зачастую приводит к разрушению старых институтов и структур и резкому возрастанию угроз национальной безопасности.

Цель – исследование социальных проблем современной молодежи и их решения с точки зрения национальной безопасности Азербайджана.

Методология – исследование значимости социальных проблем молодежи для национальной безопасности страны посредством системного подхода, статистического анализа и методов опроса.

Научная новизна – исследование потенциальных угроз молодежных социальных проблем для национальной угрозы государства и показ путей их решения.

Ключевые слова: национальная безопасность, социальные проблемы молодежи, молодежная политика, национально-нравственные приоритеты, политическое участие

Rafail Hasanov

**SOCIAL PROBLEMS OF MODERN YOUTH IN THE ASPECT OF
NATIONAL SECURITY OF AZERBAIJAN**

Abstract

The understanding that national security can be achieved by ensuring reliable security for each of its components objectively leads to the conclusion that it can be analyzed as a socio-political phenomenon from the point of view of the degree of satisfaction of the needs of a large social group as youth.

The problem of the relationship between youth policy and national security is a long-standing tool for preserving the national spirit, as well as external expansion, cultural dialogue, and

undermining national value systems. Young generations are not just a reserve for the reproduction of any society but have long been active subjects of its multifaceted development. If we approach the question of who determines the scale and content of the changes taking place in society somewhat abstractly, then we cannot help but notice that they occur primarily among young people.

History has repeatedly demonstrated the ability of younger generations to influence the course of social conflicts, the effectiveness of political campaigns, and even the outcome of political elections. Often, youth intervention in political life leads to radical changes. When the national economic and political elite cannot provide youth with the minimum possible conditions for an effective start in life and cannot direct the activities of youth within traditional institutional frameworks, youth become a kind of catalyst for hidden crises. The development of these crises often leads to the destruction of old institutions and structures and a sharp increase in threats to national security.

Purpose – study of social problems of modern youth and their solutions from the point of view of the national security of Azerbaijan.

Methodology – study of the significance of social problems of youth for the national security of the country using a systematic approach, statistical analysis, and survey methods.

Scientific novelty – study of the proposed mega typical social problems for the thunderous dialects of countries and the search for ways to solve them.

Keyword: *national security, social problems of youth, youth policy, national and moral priorities, political participation*

УДК 165.12

Фахраддин Кулиев

Военный Институт имени Гейдара Алиева
доктор философии по технике, доцент
fakhraddin.kuliyev@mail.ru

О НАУЧНО-ФИЛОСОФСКИХ ПРОБЛЕМАХ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Резюме

В статье рассмотрены некоторые аспекты научно-философских проблем народной поэзии Азербайджана с позиций синергетических принципов.

Обоснован изоморфизм между Вселенной, головным мозгом и топологическими структурами азербайджанской(тюркской) народной поэзии. Определено, что структуры азербайджанской народной поэзии формируются по принципу рекурсии и конвергенции.

Генезис азербайджанской народной поэзии основан на принципе от простого к сложному, благодаря наследственности и процессуальности постепенно приближается к своей оптимальной форме, что соответствует гносеологическому принципу Колмогорова.

Все стихотворные формы народной поэзии имеют общую структуру, т.е. строчки конвергируются в рифмы, которые являются семантическими центрами, обеспечивающими целостности поэтического произведения. Азербайджанская народная поэзия, как нелинейная многоуровневая система имеет свою специфику процессов конвергенции, дивергенции и параллелизма. Целостность народной поэзии носит динамический характер и это имеет важное значение для отражения динамики окружающего мира.

В организмах, конвергентное сходство никогда не бывает глубоким. А в поэзии, дело обстоит иначе. В отличие от живых организмов, конвергентное сходство в поэзии имеет глубокое основание, так как, точки конвергенции составляют рифмы, и тем самым целостность стихотворения.

Цель – исследование онтогносеологических проблем азербайджанской народной поэзии с использованием синергетических парадигм.

Методология – Для исследования системно-структурные проблемы народной поэзии использованы эволюционная эпистемология, категории оптимальности, нелинейного синтеза, принцип доминанты А.А.Ухтомского и теория функциональных систем П.К.Анохина, а принципы параллелизма и конвергенции привлечены к изучению задачи адекватного отражения действительности.

Научная новизна – Установлен изоморфизм между азербайджанской народной поэзией, Вселенной и структурами головного мозга. Исследована роль принципов параллелизма и конвергенции в эволюции и развитии живых организмов и народной поэзии, методом компаративистики выявлены сходные и различные аспекты.

Ключевые слова: народная поэзия, конвергенция, познание, целостность, аттрактор, оптимальность, нелинейный синтез

Физиология мозга и народная поэзия

С самого начала существования человечество пыталось понять окружающий мир и вселенную во всей ее целостности. Первые идеи о Вселенной можно увидеть в таких картинах, как мандалы и свастики, которые по сути состоят из центра и его окружения.

Здесь центр — сакральное место, переход от светского к сакральному, начало отчета [7, с.157]. Мандала универсальна, она отражает внутренний мир человека и одновременно является моделью и структурой Вселенной.

Мировоззрение каждого этноса связано с его образом жизни. Как один из древнейших этносов, тюрки характеризуются «единством идей, верностью этническим традициям» [10, с.14], «верой в устойчивый и последовательный цикл жизни во Вселенной» [20, с. 29]. Образ мышления тюрков, их восприятие мироздания, отношение к искусству слова отражены в древнетюркских памятниках. Древнетюркские памятники «выражают весьма общий образ мышления», в котором преобладает логическое мышление, свойственное тюркскому этносу.

Поэзия с древнейших времен играет важную роль в формировании мировоззрения народа, поскольку «поэзия началась, когда человек стал выражать себя, ... Поэзия была всеобщей и распространеннейшей наставницей человеческого рода, да и остается поныне» [9, с.307-308].

Именно поэты первым попытались ответить на многие вопросы человечества, т.е. «все науки родились из поэзии, они питаются поэзией, после окончания своего развития они должны вернуться в океан поэзии отдельными потоками» [23, с. 485].

Онтология и гносеология поэтического искусства и творческих процессов в целом тесно связаны с мыслительной, творческой активностью мозга.

И.П.Павлов, основоположник современной физиологической науки, первым подошел к мозгу как к единой системе, сосредоточил внимание на связи между активными нервными центрами и определил творческую природу афферентного синтеза. Он показал, что возбуждение и торможение активных центров лежит в основе творческой деятельности мозга, а многократное повторение типичных событий и процессов формирует стереотипное мышление.

На основе теории о временной связи между активными центрами И.П.Павлова, А.А.Ухтомский выявил доминантный принцип, уточняющий процессы мышления и поведения. Ухтомский называет доминантой общий «modus operandi» центральной нервной системы, т. е. критерий «меры активности».

По Ухтомскому, доминантно-цепной рефлекс, направленный на определенный разрешающих акт создается односторонним накоплением возбуждения в определенной группе центров, как бы за счет работы других центров. Это — как бы, принципиальное нарушение равновесия между центрами [22, с. 52].

Принцип доминанты выражает позицию системности, интегративного свойства организма объединять различные раздражения в одном центре.

Теория доминанты объясняет природу и закономерности жизнедеятельности и физиологического поведения организма в целом, показывает нерушимое единство биологического и социального в человеке.

П.К.Анохин открыл механизм формирования опережающего отражения в мозге, определил структуру происходящих там процессов, уточнил сущность процесса конвергенции стимулов к нейронам: Активность функциональных систем связана с количеством и качеством афферентных импульсов [4, с.155].

В ходе эволюционных процессов в деятельности мозга создаются особые структурные и их связи, посредством которых возрождается временной и пространственный континуум внешнего мира [3, с.39]. Кроме того, последовательные и повторяющиеся события имеют определенные временные параметры, этими параметрами и характеризуется опережающее отражение действительности.

Функциональные системы обладают также свойством самоорганизации. Основные системные механизмы функциональных структур состоят из единства центра и периферии.

Таким образом, научные результаты Павлова, Ухтомского и Анохина имеют большое теоретическое и практическое значение как аксиоматические основы деятельности мозга и играют ключевую роль в изучении образа мышления учёных и художников.

Логическое мышление продолжает нейро-физиологическую функцию мозга. Мыслительные процессы основываются на рекурсивных процессах.

Алгоритм, созданный по рекурсивному принципу, прост и универсален, он лежит в основе закона режима экономии. Механизм функционирования мозга, как сложнейшей системы, основан на ограниченном числе инвариантных, универсальных принципов. Рекурсивность – это доступность, она, создавая самоповторения, раскрывает свою сущность, обеспечивает ее развитие, формирует ее структуру, дополняет ее.

Концепция рекурсии является формой развития (онтологии) материального мира и одним из эффективных познавательных методов. Рекурсия — фундаментальное свойство большого класса процессов, происходящих в материальном и духовном мире.

Чтобы показать связь вышесказанного с поэзией, достаточно взглянуть на сущность поэзии.

Поэзия есть целостная модель, соединяющая чувство и мысль, конкретное и абстрактное, единичное и общее. Это наиболее адекватная модель действительности. Гегель, изучавший поэзию с точки зрения системности, выделял в поэзии свойства гармонии между целостностью, завершенностью, формой и единством: «Поэтическое произведение представляет сосредоточенное единство, оно свободно творить из себя».

Исторический экскурс показывает, что не уделялось азербайджанской (тюркской) народной поэзии должного внимания изучению в плане таких основных принципов, как «централизованное единство», «полнота в совершенной форме» и «свободное творчество».

Поэзия есть целостная модель, соединяющая чувство и мысль, конкретное и абстрактное, единичное и общее, представляет собой это наиболее адекватную модель действительности.

По мнению известного тюрколога Трубецкого «структура тюркской народной поэзии формируется на основе принципов параллелизма в целом»[21, с. 27].

Параллелизм — одна из форм воплощения повторов, а повторы это необходимость, спонтанность, самодвижение. Принципы самоотрицания и самовоспроизведения формируют топологическую структуру азербайджанской (тюркской) народной поэзии. Топологическая структура азербайджанской народной поэзии состоит из ее смысловых центров - радифа, системы рифмов (в теджнисе джинасов) и ее окружения. Радиф есть главный центр аттракции, точка конвергенции стихов, то есть «контекст», основная идея и название стихотворения. Рифма — вспомогательный центр, она образует иерархическую структуру стихотворения; центр и его окружение рекурсивно повторяются на разных уровнях иерархической структуры, выстраивая и завершая структуру стихотворения.

Формирование азербайджанской народной поэзии основано на дедуктивном принципе, ее можно формализовать, исходя из многовековых традиций.

В азербайджанской народной поэзии структура стиха повторяет структуру строфы, а структура строфы — структуру стихотворения в целом. Структура азербайджанской народной поэзии носит фрактальный характер. На феномен изоморфизма между словами и словосочетаниями в тюркских языках обратил внимание еще Н.А.Баскаков: «Наблюдения показывают, что структура слова, включая корневую морфему и морфемы аффиксальные, связана со структурой словосочетаний как в формальном, так и в

семантическом и синтаксическим планах, изоморфна структуре словосочетания, а в некоторых редких случаях и предложения» [5, с. 46]. Фрактальность – один из главных атрибутов тюркских языков.

По нашему мнению в стихотворных формах народной поэзии первый куплет является концептуальным, состоит из основных тезисов, затронутых в стихотворении, выражает лейтмотив стихотворения и отражает структуру стихотворения в локальном масштабе как ядро, ибо оно более эластично и динамично.

Среди форм народной поэзии тезисами богат первый куплет дивани и мухаммаса, что позволяет выразить идеи об обществе, природе и духовности более системно.

Для определения связи между мозгом и народной поэзией коротко характеризуем принципы работы мозга. Мозг имеет энергетически открытую, диссипативную (защищающую свою структурную стабильность за счет диссипации энергии) нелинейную динамическую структуру [11, с.30]. Некоторые исследователи связывают функционирование мозга с ограниченным числом принципов, таких как симметрия, самоподобие и рекурсия. Идея создания адекватного образа объекта в сознании, последовательного и бесконечного приближения сознания к объекту в познавательном процессе реализуется с помощью рекурсивного алгоритма.

Эти факты позволяют проводить некоторые параллели между структурами мозга и народной поэзии. Азербайджанская народная поэзия имеет планетарную структуру, что обуславливает изоморфизм между структурами мозга, Вселенной и азербайджанской народной поэзии.

Нелинейность

Как искусство слова и способ познания действительности поэзия имеет древнюю эволюционную историю и сложную нелинейную, многоуровневую динамическую структуру, то есть нелинейность является одним из фундаментальных свойств поэзии и поэтической мысли. С этой точки зрения, большое научно-методологическое значение имеет исследование явления нелинейности в поэзии, особенно в азербайджанской народной поэзии, с целью определения источников идей и механизма работы. Вопросы нелинейности в народной поэзии рассмотрены в [1].

Нелинейность как сложное явление, существует как в окружающем нас материальном мире так и в духовном мире человека. По этой причине при исследовании нелинейности необходимо учитывать различные факторы: 1. уникальность нелинейности в материальном и духовном мире; 2. методы преобразования основных особенностей нелинейности из материального мира в ментальный мир; 3. особенности трансформации нелинейного мышления в словесные, особенно поэтические выражения.

Истоки нелинейности в азербайджанской народной поэзии можно рассматривать и в онтологическом аспекте – функциональном, структурном и эпистемологическом.

Изучение азербайджанской народной поэзии целесообразнее начать с того, что она имеет планетарную структуру, определяющую принципы эволюции, и этот подход включает в себя принципы рекурсии и конвергенции.

В планетарной структуре выражена, как сказано выше, динамическая структура центральной нервной системы и нелинейный механизм действия, т. е. выражена динамическая локализация функций и локализованные ядерные структуры нервных центров. Мы можем утверждать, что эти принципы в рельефной форме проявляет себя в стихотворной форме «теджнис», которая более ярко воплощает уникальность азербайджанской народной поэзии.

«Теджнис» занимает особое место среди форм азербайджанской народной поэзии, так как имеет универсальную нелинейную иерархическую структуру, а большинство

форм народной поэзии являются частными случаями таджниса.

Локализованные ядерные структуры нервных центров повторяются в структуре теджниса. Система «джинасов» состоит из ограниченного числа динамических центров, как самопорождающаяся круговая система. Системообразующие особенности джинасов структурно совместимы с дивергенцией, которая расширяет границы авторской мысли. При этом идеи сходятся к единому мотиву, а противоположные друг другу процессы дивергенции и конвергенции дополняют друг друга. Логика этого процесса подсказывает, что таджнис представляет собой поэтическую модель, объединяющую отдаленные предметы и воплощающую в себя единство мира.

Поэтическое видение мира представляет собой многоэтапный, сложный процесс, состоящий из различных трансформаций.

На первом этапе, действительность находит свою форму отражения в поэтической рефлексии, а на втором этапе поэтическая рефлексия преобразуется в формы поэтического словесного выражения. Основой второго этапа является последовательность нелинейных преобразований.

Существуют различные формы проявления неоднородности, т. е. единства материального и идеального в рефлексе, принципа нелинейности в поэтическом мышлении и в самом стихотворении, как семиотической системе.

«Носителями» нелинейности являются народные метафоры, афоризмы и этнокультурные концепты, выражающие нелинейные жизненные ситуации и нелинейные познавательные операции.

Нелинейность составляет основы нелинейного синтеза, примеры которого рассмотрены в народной поэзии [2].

Нелинейный синтез

Как известно, синтез, с одной стороны, является одной из категорий познавательной деятельности, а с другой, необходимой стадией творческого процесса.

Явное и неявное знание, как основные элементы синтеза, в процессе целостного познания действительности функционируют в диалектическом единстве.

В народной поэзии нелинейный синтез формируется в триаде – традиция-преемственность-творчество. Традиция – это формирующиеся веками, и передающиеся от поколения к поколению знания и идеи, формы творческой деятельности и поведения народа, в основном, как совокупность национально-культурных достижений.

Преемственность, как процесс, функционирует в диалектическом единстве взаимоотношений старого и нового. По закону отрицания отрицания в процесс развития как порождения нового включаются те свойства и элементы, которые соответствуют новому, остальные же опускаются.

Процесс рождения нового знания, новых идей, реализующийся как вертикальный процесс, требует творческого подхода к проблеме. На “вертикальном” уровне процесс преемственного развития осуществляется на качественно новом уровне, так как идея взятая для исследования, преобразуется в новую идею.

В народной поэзии нелинейный синтез включает в себя “горизонтальный” и “вертикальный” уровни, т.е. используется в структурном и концептуальном аспектах.

В структурном плане нелинейный синтез имеет место в “джыгалы теджнис”, в объединении “гошма-теджнис”, “баяты-герайлы” и в синтезах других поэтических форм.

В когнитивном плане образцы нелинейного синтеза проявляют себя в виде расширения ареала мировоззрения в стихах, написанных на подобные темы.

Синергетический синтез раскрывает принципиально новый уровень развития

народного мышления в отношении к действительности.

Важно отметить, что образцы синергетического синтеза традиционно создаются национальными ашугами еще начиная с XVI века на вечерах поэзии, вечерах творчества экспромтом и спонтанно.

Оптимальность

Оптимальность является одним из главных особенностей народной поэзии.

Инвариантность законов природы и научно-теоретическая методология естествознания определяют онтологию гуманитарных исследований. В связи с этим применение в лингвистике принципа наименьшего действия (принципа экономии) проливает свет на многие теоретические вопросы искусства слова, особенно поэзии.

Особую роль в познавательных и творческих задачах играет бесполезная перегрузка памяти: «Языку чуждо какое бы то ни было излишество», одна уже бесполезная перегрузка памяти служит достаточным основанием для устранения этих излишеств. **Требование минимальных потерь энергии в процессах общения является важным фактом** [18, с. 301-302]. **Огромное значение для развития языка: «Языковая жизнь есть непрерывный органический труд... Только в органическом труде можно попытаться сохранить силы... целесообразность усилий и действий»** [8, с.266]

Перечисленные средства экономии относятся к общему языкознанию, где принципы экономии поэзии отдельно не рассматриваются.

Поэзия старше прозы, она имеет свои принципы формирования и развития и истоки экономии. Что касается народной поэзии, то она связана, прежде всего, с национальным мышлением.

Азербайджанский народ высоко ценил искусство слова и выражал свое национальное мировоззрение прежде в поэзии. Принцип экономии, вытекающей из святости слова, утверждал еще в двенадцатом веке гениальный азербайджанский поэт Низами [16, с.33]:

Слов много у тебя, - пусть будет их немного!

Сто вправь в одно, - в одно сто обраща строго!

Иными словами, поэт – мастер слова, он должен в своем творчестве руководствоваться сакральностью слова, он должен использовать одно слово вместо ста слов, сохраняя при этом смысл излагаемых строк.

Следует отметить, что экономия в языке, то есть оптимальность, логически исходит из оптимальности мышления. Оптимальность в мышлении связана прежде всего с принципом простоты логики: «Принцип простоты логики есть качественная характеристика всякой научной теории, мера совершенства ее структуры» [15, с. 61].

Поэтому Колмогоров считает предпочтение более простых возможных решений универсальным принципом мышления и творчества. «К оптимальному решению можно последовательно приближаться с небольшими корректировками, «интуиция» людей находится за пределами способности находить оптимальные решения» [19].

Истоки экономии тюркской народной поэзии

Простота и ясность – главные качества фольклорных текстов. Компактность поэтических выражений, формульная форма, универсальность структуры — результат предельного состояния в поэзии. Это позволяет провести параллели между поэтическими и математическими текстами.

В математике кванторы и символы $\forall$ и $\exists$ используются для сокращения объема текста. Например, математическая формула $\forall x P(x)$ выражает такую идею: область всех значений x входит в область истинности предиката $P(x)$, то есть идея верна во всех

значениях из множества X .

В математических текстах используются формулы, теоремы выражаются математическими формулами. Константы, приведенные в формулах, иногда скрывают в себе глубокие тайны.

Поэзия — саморазвивающаяся система, у нее достаточно методов и средств для своего развития. Эта идея применима и конкретно к принципам оптимальности поэзии, поскольку поэзия имеет свои «кванторы» и источники экономий. Рассмотрим это на примере азербайджанской народной поэзии.

Кванторы и истоки экономии народной поэзии целесообразнее разделить на иерархические группы:

1. Когнитивные средства – метафоры, константы культуры, концепты (кванторы – в виде слов или словосочетаний);
2. Использование лексикона (рифмы джинасов, формы стихотворения в которых используются неогубленные гласные и согласные);
3. Структура поэтических форм.

Поэтическое мышление – это метафорическое мышление, метафора определяет основные признаки поэзии как искусства слова и средства познания. В то же время метафора отражает этнические мировоззрения и фундаментальные национально-духовные ценности как средство понимания действительности.

Метафора – это метод приближения, объект заменяется другим объектом, подобным ему в определенном смысле, но более простым. Невидимый, абстрактный объект заменяется другим объектом, свойства и закономерности которого известны.

Гносеологическая функция метафоры выражается в создании связи между объектами и процессами разной природы, далекими друг от друга, на основе ее оценочных, прогнозирующих, системообразующих и интегративных свойств.

Лексические ограничения касаются, прежде всего, таджниса, состоящего из строфических рифм и системы джинасов. Джинасы – это слова, близкие друг другу по произношению, иногда одинаковые, но разные по смыслу. При подборе рифм можно использовать лишь небольшую часть словарного запаса. Второе ограничение связано с тем, что при выборе слов следует использовать неогубленные гласные и согласные. Здесь условия еще жестче. Использовать можно только те слова, которые не содержат девяти букв азербайджанского алфавита – “b, f, m, p, v, o, ö, u, ü“, то есть используется всего 71,875% алфавита, 28,125% - сокращаются. Эти ограничения требуют от поэта большого таланта и служат критерием оценки высокого поэтического мастерства.

Принцип оптимальности в народной поэзии учитывает многочисленные ограничения. Эта задача соответствует задаче многокритериальной оптимизации. Стратегия многокритериальной оптимизации заключается в адекватной постановке задачи и обеспечении доступности решения [12, с. 406-412]. Основная трудность многокритериальных задач состоит в том, что не существует единого решения, и проводится поиск компромиссного решения, так что в результате конфликтов между критериями улучшение решения по одному критерию приводит к ухудшению решения по другому критерию. Более того, небольшое изменение условий выбора меняет смысл оптимального решения. Поэтому стараются найти решение, не приводящее к ухудшению ситуации.

Аналогичная проблема существует и в поэзии, так как поэтическая мысль есть мысль конструктивная, она всегда многовариантная. Однако, в отличие от математики, возможности словесного искусства больше, поскольку словесное выражение не требует доказательств, оно основано на логике, и в целом идет процесс приближения к опти-

мальному варианту. Поэтическое мышление всегда находится в поиске оптимального варианта. Это очень важный стимул для развития поэзии.

Азербайджанская народная поэзия и теории функциональных систем

Азербайджанская народная поэзия и функциональные системы имеют много общего в структурном и функциональном аспекте [13, с.78, 80-81].

Тюркская народная поэзия, как и функциональные системы формируется по принципу оптимальности, т.е. по принципу наименьшего действия. Если в функциональной системе для обеспечения достижения результата достаточно только минимально необходимые составляющие операциональной архитектоники, то тюркская народная поэзия как саморазвивающаяся нелинейная система, в силу своей самодостаточности, диктует соответствующие лексические, структурные и функциональные средства для своего развития. В тюркской народной поэзии в качестве критерия оптимальности применим принцип наименьшего действия, который вместе с ограничениями (нелабиализованный теджнис, джыгалы теджнис и др.) являются достаточным для адекватности отражения народной поэзией процессов, происходящих в материальном и духовном мире.

С позиций эволюционной эпистемологии познавательный процесс представляет собой один из механизмов адаптации к окружающему миру, обеспечивающий необходимые условия для плодотворной деятельности и научное объяснение которого основывается на результатах современной теории эволюции. В этом смысле, концепция опережающего отражения П.К.Анохина проливает свет на онтологические и гносеологические аспекты проблемы творчества.

Если в теории функциональных систем, иерархия систем превращается в иерархию результатов каждой из подсистем предыдущего уровня [4, с. 30], так и в народной поэзии, имеется своя иерархия концептов и мотивов.

Физиологическая сущность принципа консолидации элементов функциональных систем, составляющая онтологию адаптивного существования организма имеет гносеологическую аналогию в народной поэзии. Теория функциональных систем и тюркская народная поэзия, дополняя друг-друга, объясняют две стороны процесса эволюции человека (физиологическую и познавательную), составляют необходимые элементы для целостного исследования природы человека. Если принципы и концепции теории функциональных систем использовать в качестве критерия адекватности отражения действительности азербайджанской народной поэзии, то азербайджанская народная поэзия, как искусство слова, демонстрирует различные интерпретации онтогносеологической сущности теории функциональных систем в виде обобщения, параллелизма и фрактальности. В процессе эволюции поэтического мышления как самого древнего и метафорического вида мышления, постепенно формировалась тенденция к адекватному отражению действительности, в особенности, эволюции человеческого организма и его мозга. В результате этого, народная поэзия приобрела свойства целостности, функционально-структурной иерархии и фрактальности.

Параллелизм, конвергенция и дивергенция в народной поэзии

Азербайджанская народная поэзия как и всякое поэтическое творчество имеет свои истоки и закономерности эволюции.

Известно, что эволюция живых организмов предшествует эволюции искусства слова и оказывает сильное влияние на закономерности эволюции последнего. Живой организм, как саморазвивающаяся система характеризуется своей динамической

целостностью, которая является пределом конвергентных процессов, а конвергентные процессы неразрывно связаны не только с дивергентными процессами, но и с явлением параллелизма. В этой связи имеет важное научное значение исследование роли конвергенции, дивергенции и параллелизма в живых организмах и в устно-поэтическом творчестве, а также проведение параллели между ними [14, с.28-30]. Для этого необходимо, на наш взгляд, во-первых, обозначить роль процессов конвергенции и параллелизма в формировании целостности текста народной поэзии, во-вторых, установление единства человека с природой и выявлении степени адекватности отражения механизма эволюции целостности организмов в народной поэзии.

Л.С.Берг связывает понятия конвергенции и дивергенции со сходством и различием, имеющим глубокий философский смысл. Согласно Л.С.Бергу эволюция, взятая в общем, показывает различия и изначальные и дивергентные, обнаруживает сходства и изначальные и конвергентные; т.е. общий путь эволюции, ее главнейшие черты обусловлены изначальными различиями и конвергентными сходствами[6, с.183]. При этом конвергенция это основной, универсальный для всей живой природы принцип биологического сходства. Развитие органического мира идет в общем не дивергентно, а конвергентно, не по всем направлениям, а в определенных направлениях.

Поэтому, особая форма антропоморфизма, т.е. антропоцентризм есть «познавательная установка, в которой утверждается наличие человеческого измерения в любом знании о природе, обществе и в самом познании»[17, т.1, с. 142].

Согласно антропоцентризму **человек рассматривается как центр мироздания и мир** рассматривается с точки зрения человеческих ценностей и опыта. Как говорил Платон «человек мера всех вещей», т.е. «человек — малая вселенная, микрокосм — вот основная истина познания человека».

Следет отметить, что все фундаментальные категории биологической эволюции имеют соответствующие эквиваленты познавательной деятельности, которые, следует показать в поэтическом творчестве.

Как известно, народная поэзия связана в первую очередь, с народной мифологией и содержит основные элементы мифологического мышления. А параллелизмы, как основные элементы первобытного и мифологического мышления, соответствуют методам тождества и повторения находящие широкое применение, прежде всего, в поэзии, в качестве ритмического повторения, сравнения т.е. метафорического значения прямого и переносного употребления слов.

Параллелизм многозначен, и в функциональном плане означает повторение, дублирование, полное совпадение в чем-либо. В народной поэзии параллелизм используется как прием, состоящий в сопоставлении двух явлений путем параллельного изображения. Такое сопоставление позволяет с помощью категорий сходства и различия реальных действительности придать поэтической мысли глубоко, рельефный, выразительный и убедительный характер, что воздействуют на реципиента соответствующим образом.

Выводы

Формирование азербайджанской народной поэзии основано на принципе конвергенции, и принцип конвергенции подчиняет себе грамматические законы.

Системы джинасов соответствуют динамической локализации функций и локализованным ядерным структурам нервных центров.

Азербайджанская народная поэзия формируется на принципе от простого к сложному, благодаря наследственности и процессуальности постепенно приближается к

своей оптимальной форме, что соответствует гносеологическому принципу Колмогорова.

Теория функциональных систем и тюркская народная поэзия, дополняя друг-друга, объясняют две стороны процесса эволюции человека (физиологическую и культурно-познавательную), составляют необходимые элементы для целостного исследования природы человека.

В организмах, конвергентное сходство никогда не бывает глубоким. А в поэзии, дело обстоит иначе. В отличие от живых организмов, конвергентное сходство в поэзии имеет глубокое основание, так как, точки конвергенции составляют рифмы, являющиеся семантическими центрами, и тем самым обеспечивают целостность стихотворения.

Следует отметить, что в XV и XVI веках не существовали ни концепции синтеза, ни синергетики, но наши ашуги уже создали примеры синергетического синтеза. В народной поэзии новые формы поэзии, мысли о мироустройстве, обществе и человеческих отношениях являются реальными примерами скрытого, глубокого знания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Quliyev F.A. Türk xalq poeziyasında qeyri-xəttiliyin ontoqnoseoloji məsələləri haqqında, Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Şəhriyarın 115 illiyinə həsr olunmuş “Tolerant values in the modern world” XV beynəlxalq elmi konfrans, 2021, s. 210-214.
2. Quliyev F.A. Türk xalq poeziyasında sinergetik sintez gerçəkliyin bütöv dərkü üsulu kimi, Elm və İnnovativ Texnologiyalar. Bakı, 2021 nömrə 19, səh. 33-49.
3. Анохин П.К. Избранные труды, философские аспекты теории функциональной системы, М.: Наука, 1978, 400 с.
4. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы, М.: Наука, 1980, 196 с.
5. Баскаков Н.А. «Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках», Тюркологический сборник, М.: Наука, 1974, с. 46-53.
6. Берг Л.С. Труды по теории эволюции, Ленинград: Наука, 1977, 296 с.
7. Бидерман Г. Энциклопедия символов, М.: Республика, 1996, 333 с.
8. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1963, Т. 1, 384 с.
9. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике, в 2 т., СПб.: Наука, т. 2, 1999, 603 с.
10. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия, Баку: Азернешр, 1991, 312 с.
11. Иваницкий Г.Р., «Нейродинамика и МОЗГ», М.: Знание, 1991, 64 с.
12. Кини Р.Л., Райфа Х. Принятие решений при многих критериях: предпочтения и замещения, М.: Радио и связь, 1981, 560 с.
13. Кулиев Ф.А. Взаимосвязь тюркской народной поэзии и теории функциональных систем в свете эволюционной эпистемологии, Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики, ПОЗНАНИЕ 2021 №7 с. 77-82
14. Кулиев Ф.А. Конвергенция и параллелизм как факторы формирования целостности// Архонт, 2020. № 6 (21). с. 28-33.
15. Лившиц В.М. К вопросу об оптимальности форм мышления, Ученые записки Тартуского Государственного университета, Труды по философии, VIII, Тарту, 1965, с. 55-64.
16. Низами, Хосров и Ширин, М.: Художественная литература, 1985, 478 с.
17. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. М.: Мысль, 2010. Т. 1, 744 с.
18. Пауль Г. Принципы истории языка, М.: Инъязиздат, 1960, 500 с.
19. Письмо академика Колмогорова (А.Н.Колмогоров. 27 августа 1963 г.) (<http://www.psychology-online.net/articles/doc-142.html>)
20. Потапов Л.П., Алтайский шаманизм, Л.: Наука, 1991, 320 с.
21. Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре www.hrono.ru/statii/turan_ru.html

22. Ухтомский А.А. Доминанта, СПб.:Питер, 2022, 512 с.
23. Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х томах, том 1, М.: Мысль, 1987, 637 с.

Fəxrəddin Quliyev

**AZƏRBAYCAN XALQ POEZİYASININ ELMİ-FƏLSƏFİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR:
SİNERGETİK YANAŞMA**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalq poeziyasının elmi-fəlsəfi problemlərinin bəzi aspektləri sinergetik prinsiplər mövqeyindən araşdırılır.

Azərbaycan (türk) xalq poeziyasının Kainat, baş beyin və topoloji strukturları arasındakı izomorfizm əsaslandırılır. Azərbaycan xalq poeziyasının strukturlarının rekursiya və konvergensiya prinsipinə uyğun formalaşdığı müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan xalq poeziyasının genezisi sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsaslanır, varislik və prosessuallığı sayəsində tədricən öz optimal formasına yaxınlaşır, bununla da Kolmoqorovun qnoseoloji prinsipinə uyğun gəlir.

Xalq poeziyasının bütün poetik formaları ümumi bir struktura malikdir, yəni, sətirlər poetik əsərin bütövlüyünü təmin edən semantik mərkəzlərə-qafiyələrə konvergensiya olunur. Xalq poeziyasının bütövlüyü dinamik xarakter daşıyır və bu, ətraf aləmin dinamikasını əks etdirmək üçün vacibdir.

Orqanizmlərdə konvergent oxşarlıqlar heç vaxt dərin olmur. Poeziyada isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Canlı orqanizmlərdən fərqli olaraq poeziyadakı konvergent oxşarlıqların dərin bir təməli var, çünki konvergensiya nöqtələri qafiyələrdir, bununla da şeirin bütövlüyünü təşkil edir.

Məqsəd – Azərbaycan xalq poeziyasının ontoqnoseoloji problemlərinin sinergetik paradigmalara tədqiqi.

Metodologiya – Xalq poeziyasının sistem-struktur məsələlərinin tədqiqi üçün təkamül epistemologiyası, optimallıq, qeyri-xətti sintez kateqoriyaları, A.A.Uxtomskinin dominantlıq prinsipi və P.K.Anoxinin funksional sistem nəzəriyyəsi istifadə edilmiş, paralelizm və konvergensiya prinsipləri isə gerçəkiyin adekvat inikası problemlərinin tədqiqinə cəlb edilmişdir.

Elmi yenilik – Azərbaycan xalq poeziyası, kainat və baş beynin strukturları arasında izomorfluq aşkar edilmişdir. Canlı orqanizmlər və xalq poeziyasının təkamül və inkişafında paralelizm və konvergensiya prinsiplərinin rolu müqayisəli şəkildə araşdırılmış, oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: *xalq poeziyası, konvergensiya, idrak, bütövlük, attraktor, optimallıq, qeyri-xətti sintez*

**ABOUT SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF FOLK POETRY
OF AZERBAIJAN: SYNERGIC APPROACH**

Abstract

The article examines some aspects of the scientific and philosophical problems of folk poetry of Azerbaijan from the standpoint of synergetic principles.

The isomorphism between the Universe, the brain and the topological structures of Azerbaijani (Turkic) folk poetry is substantiated. It has been determined that the structures of Azerbaijani folk poetry are formed according to the principle of recursion and convergence.

The genesis of Azerbaijani folk poetry is based on the principle from simple to complex, thanks to heredity and processuality, it gradually approaches its optimal form, which corresponds to Kolmogorov's epistemological principle.

All poetic forms of folk poetry have a common structure, i.e. the lines converge into rhymes, which are semantic centers that ensure the integrity of the poetic work. Azerbaijani folk poetry, as a non-linear multi-level system, has its own specific processes of convergence, divergence and parallelism. The integrity of folk poetry is dynamic in nature and this is important for reflecting the dynamics of the surrounding world.

In organisms, convergent similarity is never deep. But in poetry, the situation is different. Unlike living organisms, convergent similarity in poetry has a deep basis, since points of convergence constitute rhymes, and thereby the integrity of the poem.

Purpose – to study of ontognoseological problems of Azerbaijani folk poetry using synergetic paradigms.

Methodology – to study the systemic-structural problems of folk poetry, evolutionary epistemology, categories of optimality, nonlinear synthesis, the principle of dominance of A.A.Ukhtomsky and the theory of functional systems of P.K.Anokhin were used, and the principles of parallelism and convergence were involved in the study of the problem of adequate reflection of reality.

Scientific novelty – An isomorphism has been established between Azerbaijani folk poetry, the Universe and the structures of the brain. The role of the principles of parallelism and convergence in the evolution and development of living organisms and folk poetry has been studied, and similar and different aspects have been identified using the comparative method.

Keywords: *folk poetry, convergence, cognition, integrity, attractor, optimality, nonlinear synthesis*

UOT 316

Ülviyyə Mehraliyeva

Odlar Yurdu Universiteti, f.f.d., müəllim
salimova.ulviyye@mail.ru

SÜNİ İNTELLEKTİN YARADILMASININ SOSIAL-FƏLSƏFİ ASPEKTİ

Xülasə

Hazırkı dövrdə süni intellekt cəmiyyət həyatında mühüm atributa çevrilmişdir. Bu da insanların sosiallaşmasına, həyat tərzinə, mənəvi dəyərlərinə, məqsədlərinə öz təsirini göstərməkdədir. Real vəziyyət onu göstərir ki, artıq süni intellekt nəzəri sahədən sosial həyata daxil olmaqdadır. Buna görə də süni intellektin sosial-fəlsəfi aspektdən araşdırılması aktuallıq kəsb edir. Kompüter texnologiyalarının, nanotexnologiyaların istifadəsi, kiberməkanın global aktivləşməsi təkcə dəyərlərə təsir etmir, həm də insanın ünsiyyət formasına, dünyagörüşünə təsir göstərir.

Açar sözlər: *süni intellekt, insan, sosial fəlsəfə, nanotexnologiya, düşünən maşın, informasiya cəmiyyəti*

Giriş

Hazırda ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən əsaslı yeniləşmələr insanın mahiyyətini əhatə edən keyfiyyətlər də mühüm irəliləyişlər yaradır, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin əsas istiqamətlərində insanın rolunu artırır. Digər tərəfdən, cəmiyyətimizin qarşısında duran mürəkkəb və geniş miqyaslı vəzifələrin uğurla həll edilməsi insanın öz mahiyyət potensialını və yaradıcılıq imkanlarını dolğun reallaşdırmağı tələb edir. Bütün bunlar insan mahiyyətinin fəlsəfi mənalandırılmasını davam etdirmək və dərinləşdirmək zərurəti doğurur. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, müasir elmi-texniki inkişaf, insanla texnika arasında qərarlaşan mürəkkəb və çoxistiqamətli münasibətlərin yeni tərzdə araşdırılması həmişəkindən daha vacibdir. İnsanla təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər qanunauyğun surətdə baş verən prosesdir. Bu münasibətlərin mərkəzində biososial mahiyyətə malik insan durur. Sosial varlıq olan insan yaşadığı sosial-iqtisadi mühitin həm obyekt, həm də subyektdir. Təbiətin mövcudluğu, inkişafı, bir haldan başqa hala keçməsi insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verir. İbtidai insanı yalnız qida axtarmaq və düşməndən qorunmaq maraqlandırırırsa, istehsal inkişaf etdikcə insanlar arasında yeni maddi münasibətlər yaranırdı. Bu münasibətlər insanın dünyanı qavramasına və duymasına təsir edir, o, yeni bir dünya qurmağa çalışır. Bəşər tarixinin ilkin dövrlərində həm də güclü ağıl arasında bölgü gedirdi. Əvvəl hamı yalnız qol gücünə iş görürdü, hərə bir işin qulpundan yapışırdı. Elə ki, artıq əlavə məhsul, qida ehtiyatı əmələ gəldi, onu bölmək, saxlamaq, haqq-hesab aparmaq üçün xüsusi adamlar tələb olundu. Ehtiyatın yaranması bəzi adamları istehsal prosesindən azad etməyə, onlara zehni əməklə məşğul olmağı tapşırmağa imkan verdi. Elmi-texniki inqilab, fiziki əməyin geniş miqyasda mexanikləşməsi və kompüterləşməsi zehni əməklə məşğul olanların sayının çoxalmasını tələb edir. Bu isə bəşəriyyətin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirməyə qadir olan yeni mütəxəssislər yetişdirilməsi tələbini irəli sürür. Bu gün isə dünya yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyub. Bir elm kimi, təxminən yarım əsrə yaxındır ki mövcud olan süni intellekt kompüterin köməyi ilə insan kimi davranmağı, mühakimə yürütməyi, qeyri-müəyyən və qeyri-dəqiq mühitdə qərar qəbul etməyi bacaran maşının yaradılmasını əsas hesab edir.

Süni intellektə fərqli yanaşmalar

Süni intellekt informatikanın xüsusi bölməsi olmaqla, psixologiya, fəlsəfə, linqvistika, iqtisadiyyat, məntiq nəzəriyyəsi və bir sıra başqa sahələrə əsaslanan tədqiqat sahəsidir. Süni intellektin məqsədi insan kimi düşünən və insan kimi qərar qəbul edə bilən texniki qurğu yaratmaqdır. Süni intellekt ənənəvi olaraq insanın etməli olduğu, insana xas yaradıcı funksiyaları yerinə yetirə biləcək intellektual sistem, intellektual maşınların, xüsusilə intellektual kompüter proqramlarının yaradılması elmi və texnologiyasıdır. O, intellektual maşın yaratmağı, xüsusən yalnız insanlara məxsus olduğu düşünülməyən yaradıcı fəaliyyətlə məşğul ola bilən intellektual proqram yaratmağı özünə məqsəd seçmiş elm və texnologiyadır. Bu elm həm də insan intellektinin araşdırılması kimi də başa düşülür. Müasir dövrdə bu sahədə mütəxəssislərə tələbat zərurəti ortaya çıxıb. Süni intellekt düşüncəsinin əsasını təşkil edən sillogizm – nəticələr nəzəriyyəsinin əsasını Aristotel qoymuşdur. 1275-ci ildə Raymond Liull "Ars Maqna" adlı məntiq aparatı yaratmışdır. Bu aparat xristianlıq barədə verilən suala insan müdaxiləsi olmadan avtomatik olaraq cavab verə bilirdi. Müasir anlamda, süni intellekt ifadəsi ilk dəfə 1956-cı ildə Con Makkarti tərəfindən işlədilmiş və süni intellekt "maşınları intellektual etmək elmi və mühəndisliyi" kimi təyin edilmişdir [2]. Müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında, süni intellektlə əlaqədar bir çox problemlərin həllində professor Lütfi Zadənin rolu olduqca böyükdür. Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsiindən əlavə o, beş fundamental elmi nəzəriyyə təklif etmişdir: "təəssüratlar nəzəriyyəsi", "sistemlər nəzəriyyəsi", "optimal süzgeçlər nəzəriyyəsi", "soft kompüter" və "sözlə işləyən kompüter nəzəriyyəsi". Bu nəzəriyyələr intellektual texnologiyaların inkişafına güclü təsir göstərmiş, müasir informasiya-kommunikasiya sistemlərinin əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Süni intellektin müxtəlif formalarda yaradılması mövzusu təkcə müasir texnoelm nümayəndələrinin deyil, həm də sosial-humanitar yönümlü mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur. Fəlsəfə bu problemi sosial-mədəni kontekstdə dərk etmək, fərd və cəmiyyət üçün mümkün nəticələrini təqdim etmək üçün kifayət qədər nəzəri və metodoloji potensiala malikdir. Hazırkı dövrdə süni intellekt cəmiyyət həyatında mühüm atributa çevrilmişdir. Bu da insanların sosiallaşmasına, həyat tərzinə, mənəvi dəyərlərinə, məqsədlərinə öz təsirini göstərməkdədir. Real vəziyyət onu göstərir ki, artıq süni intellekt nəzəri sahədən sosial həyata daxil olmaqdadır. Buna görə də süni intellektin sosial-fəlsəfi aspektdən araşdırılması aktuallıq kəsb edir. Süni intellektin yaranmasının fəlsəfi problemlərini, şərti olaraq, iki qrupa ayırmaq olar: süni intellektin yaranmasından əvvəl və sonra. Birinci qrupda aşağıdakı suallara cavab axtarılır: "süni intellekt nədir, onu yaratmaq mümkündürmü, əgər mümkündürsə, necə yaratmalı?" İkinci qrup isə bu suala cavab axtarır: "süni intellektin yaradılmasının insan cəmiyyəti, bəşəriyyət üçün nəticələri nə ola bilər?" Fəlsəfi ədəbiyyatda süni intellektin cəmiyyətə təsiri mövzusunda kifayət qədər araşdırmalar mövcuddur. Süni intellektin bəşəriyyətə edə biləcəyi müsbət təsirlərlə yanaşı, yarana biləcək risklər, təhlükələr də nəzərə alınmalıdır. Süni intellektin duyan, emosiya yaradan, hiss edən "qəlbi" olmalıdır. Onun "əfv etmək", "bağışlamaq", "sevmək", "səbr etmək", "ümumi insani marağı anlamaq", "mədəniyyəti yaratmaq və qorumaq" və s. kimi "şəxsi" keyfiyyətləri olmasa, bəşəriyyətin və insanlığın taleyi baxımından bir sıra bədbin proqnozların reallaşmasına zəmin hazırlana biləcəyini qəbul etmiş olmalıyıq. Süni intellektin bu cür fəlsəfəsi uğursuzdur! [4, s. 236]. Süni intellektin fəlsəfəsini formalaşdırmaq faktiki olaraq yeni fəlsəfə yaratmaq anlamına gəlir. Süni intellekt texnologiyalarının işləmə parametrləri ilə yanaşı, onun humanist mahiyyəti və ya insanlığa və bütövlükdə cəmiyyətə münasibətdə "dostluğu" nəzərə alınmalıdır. Bu gün süni intellekt sistemlərinin insan həyatında mühüm rola malik olması danılmaz faktdır. Süni intellekt sistemi məntiqi düşünməyi, öz hərəkətlərini idarə etməyi, hiss və emosiyalarını ifadə etməyi,

dəyişən ətraf mühit şəraitindən asılı olaraq öz qərarlarını rasionallaşdırıb düzgün qəbul etməyi bacaran insanın fəaliyyətinə alternativ olaraq yaradılmışdır.

Bu sistemlərin imkanları həqiqətən heyratamizdir. Belə sistemlər, bir sıra sahələrdə - məsələn, hava, quru, su nəqliyyatını idarə edərkən, bəzi tibbi xidmətlər göstərərək, istehsal prosesində və s. insanı tamamilə əvəz edə bilər. Təbii ki, müasir informasiya texnologiyaları fərdlər, qruplar və bütövlükdə cəmiyyətdə dəyərləri, stereotipləri, davranış formalarını, modellərini müasir şəraitə uyğun olaraq mütəmadi dəyişikliklərə və optimallaşdırmaya məruz qoyur. Kompüter texnologiyalarının, nanotexnologiyaların istifadəsi, kiberməkanın global aktivləşməsi təkcə dəyərlərə təsir etmir, həm də insanın ünsiyyət formasına, dünyagörüşünə təsir göstərir ki, bu da insanın mövcudluğunun mahiyyətini dəyişdirir.

Filosofları narahat edən suallardan biri budur ki, əgər insan öz intellektini aşan intellekt yaradırsa, onda onun rolu nə olacaq və bu, bütövlükdə bəşəriyyətə lazımdır? Və nəticədə həm bioloji plan, həm təbii inkişaf edən ağıl, həm də süni xarakter daşıyan intellekt gücləndiriciləri anlayışı yaranır: texniki qurğular, alətlər, avtomatlar, kompüterlər, robotlar. Onlarsız cəmiyyətin tərəqqisi mümkün deyil. Bir maşın düşünə bilərmi? Düşünə bilən maşınlar insan üçün hansı problemləri yaradacaq? Düşünə bilən maşınlarla insan özündən ağıllı varlıqmı yaradır? və s. Bu cür suallar müxtəlif süni intellekt tədqiqatçıları, filosofların maraqlarını əks etdirir və buna görə də süni intellekt fəlsəfəsi mövcuddur. Fransız materializmin görkəmli nümayəndəsi Jülyen Lametri “İnsan – maşındır” adlı əsərində insan anlayışına mexaniki materializm mövqelərindən yanaşır, insanı maşın hesab edirdi. Bundan başqa, Lametri ruhu maddi hesab edir, onu canlı orqanizmin “hərəkətverici” qüvvəsi kimi başa düşürdü. O insanla heyvan arasındakı fərqi yalnız cəmiyyət cəhətdən izah etmiş, bu fərqi onların beyinlərinin həcmində və strukturunda görmüşdür. Fransız fəlsəfəsinin digər görkəmli nümayəndəsi, dualist fəlsəfənin banilərindən biri Rene Dekart olmuşdur. Dekart fəlsəfəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri elmi təfəkkürlə ümumi fəlsəfi prinsiplərin əlaqələndirilməsi idi. Dekart hesab edirdi ki, düzgün fəlsəfi mühakimə yürütmək istəyən hər bir kəs “mən düşünürəm, deməli, mövcudam” prinsipinə əsaslanmalıdır. Dekartın düşündüyü “mən”-in özündən başqa, mövcudluğu üçün heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. Özünün dediyi kimi düşündüyü “mən” “heç bir yerdən və heç bir maddi şeydən asılı deyildir”. O, gerçəkliyi düşündüyü “mən”də tapır. Bir çox filosoflar düşündüyü maşınların insanlığa təhlükə ola biləcəyini iddia edir. Onlar narahatdır ki, robotların insanı əvəz etməsi onun rolunu və dünyada yerini dəyişdirə bilər, əmək bölgüsünü yeni modelə keçirər, insanı müftəxor maşın ağalarına çevirə bilər və s. Lakin digər maşınlar da insanı texnika quldarlarına çevirmədi, sadəcə öz həyatını dəyişməyə imkan verdi. Bu gün süd vəzi xərcəngini müayinə və müalicə edən düşündüyü maşınlar var. Onlar yalnız fayda verir [1]. Alimlər süni intellektin cəmiyyətə təsirini proqnozlaşdırırlar. Bir qrup hesab edir ki, bu, insanlığın xeyrinə olacaq, digərləri isə müəyyən mərhələdən sonra süni intellektin, xüsusilə robotların insanın özünü nəzarətə almağa çalışacağını deyir. RF-də 2016-cı ildə süni intellektə həsr edilmiş elmi-nəzəri konfransda Rusiya Elmlər Akademiyası İqtisadi Riyaziyyat İnstitutunun direktoru professor L.Makarov “Süni cəmiyyətlər” adlı məruzəsində maraqlı nəzəri faktlar gətirib. O, sosial proseslərin kompyuter modelləşdirilməsini süni cəmiyyətlərin yaradılması statusunda görür. “Süni cəmiyyətlər çoxagentli sistemlərdir. Agentlər mürəkkəb davranışa malikdirlər, onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyən dayanıqlı strukturlar formalaşdırır ki, onları süni sosial sistemlər kimi qiymətləndirmək olar” [3].

Texnologiyaların inkişafı və insan intellekti

Deməli, süni cəmiyyətlərə sosial-fəlsəfi yanaşmalar lazım gələcəkdir. İnsanabənzər robotları əsl insanlardan ayırmaq üçün ingilis riyaziyyatçısı Alan Tüinq tərəfindən test təklif

edilmişdir. Bu Turing testi adlanır. Belə ki, bu testdə insan hakim olur və insan ilə süni intellekti kompüterlə sual-cavab edir. Hakim nə həmin adamı, nə də kompüteri görə bilir. Turing deyir ki, kompüter o zaman süni intellektə sahib ola bilər ki, o hakimi çaşdırсын və hakim onunla adamın yoxsa kompüterin danışdığını başa düşməsin. 1927-ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş Anri Berqson xəbərdarlıq edirdi: “Əldə olunmuş təcrübə isə əksinə, sübuta yetirirdi ki, texnologiyanın inkişafı cəmiyyətdə yaşayan insanların mənəviyyatının avtomatik yüksəlişi demək deyildir və əgər mənəvi sahədə uyğun nailiyyətlər əldə olunmursa, bəşəriyyətin malik olduğu maddi nemətlər hətta təhlükə təşkil edə bilər. Bizim yaratdığımız maşınlar təbii orqanlarımıza öz funksiyalarını genişləndirməyə imkan verən və beləliklə, insan orqanizminin özünün imkanlarını zənginləşdirən süni orqanlardır. Əgər bədən sağlamdırsa və onun fəaliyyəti nizamlanıbsa, onda ruh da öz növbəsində kamilləşəcək, əks-təqdirdə qarşılıqlı asılılıq ciddi şəkildə pozulacaq və bu, həm sosial, həm də siyasi sferalarda təhlükəli nəticələrə gətirib çıxara bilər”. Bu fikirlərdə böyük həqiqətlər var. Berqson bu nitqini söyləyəndə hələ “süni intellekt” anlayışı elmi dövriyyəyə verilməmişdi. [1].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramında bu sahədən olan kadrların formalaşdırılması məsələsi öz əksini tapmışdır: “2030-cu ilə qədər bulud texnologiyaları, avtonom nəqliyyat vasitələri və dronlar, “Big Data” və məlumatların təhlili, “ağıllı” cihazlar və əşyaların interneti, blokçeyn, 3D çapetmə, süni intellekt və maşın öyrənməsi, nanotexnologiyalar, robototexnika, virtual reallıq kimi texnologiyaların iqtisadiyyata daha çox təsir göstərəcəyi gözlənilir. Bu proseslər yeni texnologiyaları çevik mənimsəyən, praktiki bilik və bacarıqlara yiyələnən, müasir və gələcək əmək bazarının tələblərinə cavab verən yüksəkixtisaslı kadrlara tələbatı artırır”. Azərbaycan-Türkiyə birliyi çərçivəsində 2022-ci ilin may ayında Bakıda baş tutmuş “TEKNOFEST Azərbaycan” festivalı ölkəmizin bu sahədə savadlı, bacarıqlı gənc tədqiqatçıların olmasının bariz nümunəsidir. Bu festival zamanı müxtəlif istiqamətlər üzrə keçirilən texnoloji yarışlarda və müsabiqələrdə müxtəlif təhsil müəssisələri komandalarla iştirak edirdi. Bu da gənclərin bu sahəyə olan marağının göstəricisidir. Bu da bir həqiqətdir ki, fərdi kompüterlər, noutbuklar, smartfonlar, mobil qurğular, simsiz və simli şəbəkə texnologiyalarının istifadəçilərinin böyük əksəriyyəti məhz gənclərdir. İnsan yaradılışın ən ali varlığıdır və süni intellektin onu tam olaraq əvəzləməsi bir qədər real görünmür. Nəzərə alsaq ki, dünya ölkələrində süni intellektin inkişafı qeyri-bərabərdir. Bir neçə lider dövlətlər belə - ABŞ, Çin, Böyük Britaniya rəqabətdədir. Təbii insan intellektini süni intellektin üstələməsinə dair çoxlu sayda məntiqli, inandırıcı elmi dəlillər vardır. Bir insanın ana dilində danışa bilməsi üçün ona 3 milyon söz-kəlmə lazımdır. Nəzərə alsaq ki, 6.900 dünya dili mövcuddur, süni intellektin bu sahədə uğuru mümkünsüzdür. Tarixin təcrübəsi sübut edir ki, fəlsəfənin diqqətinin insandan uzaqlaşması acı nəticələrə gətirib çıxarır. İnsanlıq qurtuluş yolunu onda görür ki, fəlsəfə yenidən insana doğru üz çevirir, onun hərəkət və fəaliyyətini yenidən özünə qaytarır. Xarici aləmin dərki sahəsindəki uğurlar insanı bir qədər məst etmiş, nəticədə zəka əsrindən sonra fəlsəfənin nəzər diqqəti insandan uzaqlaşmışdır. Bu da insanlığa bəla başa gəlmişdir.

Nəticə

Müasir insanın biliyi, onun intellekti bəşəriyyətin inkişafına müsbət təsir göstərməli və onu məhv etməməlidir. İnsanı başqa varlığın əvəz edib-etməyəcəyini isə gələcək zaman göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, E., Süni intellektin fəlsəfəsi: metaforadan gerçəkliyə doğru / 10 yanvar, 2020. URL: <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=9279>
2. İntellektual sistemlər və texnologiyalar. R. Balayev, M. Əlizadə, İ. Musayev. – Bakı : MSV NƏŞR, - 2016. – 256 s.
3. Qurbanov, F. Fəlsəfə və süni intellekt: fənlərarası yanaşma prizmasında / 25 iyun, 2021. <http://philosophy.edu.az/index.php?newsid=120>
4. Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq. İ.R.Məmmədzadə, Ə.F.Abbasov, Ə.S.Abasov, F.M.Qurbanov, A.R.Buniyatov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2022 . - 364 s.

Ульвия Мехралиева

**СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ СОЗДАНИЯ
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**

Резюме

В нынешнюю эпоху искусственный интеллект стал важным атрибутом в жизни общества. Это оказывает влияние на социализацию людей, образ жизни, моральные ценности и цели. Реальная ситуация показывает, что искусственный интеллект входит в общественную жизнь из теоретического поля. Поэтому изучение искусственного интеллекта с социально-философского аспекта является актуальным. Использование компьютерных технологий, нанотехнологий, глобальная активизация киберпространства влияет не только на ценности, это также влияет на форму общения и мировоззрение человека, что меняет суть существования человека.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, человек, социальная философия, нанотехнологии, мыслящая машина, информационное общество*

Ulviya Mehraliyeva

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT OF CREATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

In the current period, artificial intelligence has become an important attribute in the life of society. This has an impact on people's socialization, lifestyle, moral values, and goals. The real situation shows that artificial intelligence is entering social life from the theoretical field. Therefore, the study of artificial intelligence from a socio-philosophical aspect is relevant. The use of computer technologies, nanotechnologies, global activation of cyberspace not only affects values, it also affects a person's form of communication and outlook, which changes the essence of a person's existence.

Keywords: *artificial intelligence, human, social philosophy, nanotechnology, thinking machine, information society*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AHILLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ VƏ İNTEQRASIYASI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ahılların sosial müdafiəsi və integrasiyası sahəsində dövlət siyasətinin bir sıra məsələləri – ölkədə demoqrafik vəziyyətin təhlili, pensiya-sığorta sistemi, sosial sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi, eləcə də qocalma sahəsində tendensiyaların proqnozlaşdırılması əsasında ahılların məşğulluğunun tənzimlənməsi, icbari dövlət sığortası ilə yanaşı, könüllü sığortanın da tətbiqi imkanları araşdırılır. Göstərilir ki, yaşlı vətəndaşların sosial integrasiya imkanlarını artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biri də qeyri-formal təhsilin inkişaf etdirilməsi, ahıl vətəndaşlara sosial, tibbi və digər xidmət növlərinin göstərilməsi sahəsində mütəxəssislərin bacarıqlarının artırılmasıdır.

Məqsəd – Ahılların sosial müdafiəsi və cəmiyyətə integrasiyası sahəsində dövlət siyasətinin xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir.

Metodologiya – Sistemli yanaşma, statistik məlumatların təhlili və sənədlərin (qanunların) təhlil metodları vasitəsilə ahılların sosial müdafiəsi və integrasiyası sahəsində dövlət siyasətinin hazırkı vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması yolları araşdırılır, yeni biliklər əldə etmək üçün imkanlar müəyyən edilir.

Elmi yenilik – İcbari dövlət sığortası ilə yanaşı, könüllü sığortanın da tətbiqi layiqli pensiya təminatına şərait yaradır. Könüllü sosial sığortadan istifadə qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılması zərurətinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində pensiya sistemləri ilə maliyyə bazarları arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən edir. Yaşlı vətəndaşların sosial integrasiya imkanlarını artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biri də ahıllar üçün qeyri-formal təhsilin inkişaf etdirilməsidir.

Açar sözlər: ahıllar, sosial müdafiə, sosial integrasiya, sosial sığorta, sosial xidmətlər

Giriş

Ahılların sosial müdafiəsi və cəmiyyətin həyatına integrasiyası ölkədə həyata keçirilən ümumi sosial siyasətin tərkib hissəsidir. Respublikada müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə və əhalinin, o cümlədən ahılların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı islahatlar, sosial sahədə, o cümlədən pensiya sistemi, səhiyyə, təhsil, məşğulluq siyasəti sahələrində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər, yoxsulluğun azaldılması və ünvanlı sosial yardımın artırılması və ahıl insanların cəmiyyətə integrasiyasının təmin edilməsinə yönəlmiş digər mühüm istiqamətlərdə siyasət uğurla həyata keçirilir. (1, s.3)

Azərbaycan Respublikasında əhalinin qocalması sahəsində vəziyyət

Azərbaycan əhalisi 2023-cü il yanvarın 1-nə 10 milyon 566 min 469 nəfər təşkil etmişdir. (2) Hazırda Azərbaycan Respublikası regionda əhalinin, demoqrafik baxımdan, gənc yaş strukturuna malik nadir ölkələrindən biridir. 2016-cı ilin əvvəlinə əhalinin ümumi yaş strukturunda gənclərin (14-29 yaş qrupu) xüsusi çəkisi 27 faiz, uşaqların (0-14 yaş

qrupu) xüsusi çəkisi isə 22 faiz təşkil edib. Proqnoz hesablamalara görə, əhalinin ümumi strukturunda yaşlıların sayının cari artım tendensiyası davam edəcək və əhalinin bu kateqoriyasının xüsusi çəkisi 2015-ci ildəki 6,2 faizdən 2050-ci ildə 17 faizə yüksələcəkdir. Əhalinin ölüm səviyyəsinin azaldılmasında müsbət tendensiyalar gözlənilən ömür uzunluğunun artmasına səbəb olmuşdur. Bu günə kimi Azərbaycan Respublikasında əhalinin demoqrafik qocalması prosesi hələ öz aktiv fazasına daxil olmayıb, lakin bu proses artıq davam etməkdədir. Əhalinin yaş strukturunda baş verən dəyişikliklər asılılıq əmsallarına da təsir edəcək. (1, s.5)

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun məlumatına görə, 2022-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkədə pensiya alanların ümumi sayı 1200,5 min nəfər olub, onlardan 707 mini yaşa görə əmək pensiyaları, 347,3 min nəfər əlilliyə görə və 146,2 min nəfər isə ailə başçısını itirməyə görə pensiya alır. (3)

Daha uzun iş ömrünün təşviqi və cəmiyyətdə yaşlı insanların iş qabiliyyətinin saxlanması

Yaşlı vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, habelə əhalinin bu kontingentinin əmək və sosial müdafiəsi məsələlərini tənzimləyən müvafiq hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin (1999-cu il) 16.1-ci maddəsinə əsasən əmək münasibətlərində işçilər arasında vətəndaşlıq, cinsi, irqi, etiqad, milli, dil, yaşayış yeri, əmlak vəziyyəti, sosial mənşəyi, yaşı, ailə vəziyyəti, əqidəsi, siyasi baxışları, həmkarlar ittifaqlarına və ya digər ictimai birliklərə üzvlüyü, qulluq mövqeyi, habelə işçinin işgüzar keyfiyyətləri, peşə bacarıqları, əməyinin nəticələri ilə bağlı olmayan digər amillər, bilavasitə və ya dolayısı ilə bu amillərə, üstünlüklərə və faydalara əsaslanaraq, habelə onların hüquqlarını məhdudlaşdırmaqda istənilən ayrışdırıcılıq qadağandır. (4)

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək pensiyası almaq hüquqlarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyalarının təminatı sistemini tənzimləyir. “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun (2006-cı il) 7-ci maddəsinə uyğun olaraq yaşa görə əmək pensiyası hüququ 62 yaşına çatmış kişilərə və 57 yaşına çatmış qadınlara 12 il sığorta stajı (bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündəki yaşa görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olunmaqla) olmaqla təyin edilmişdir. Kişilər üçün yaş həddi 2010-cu il yanvarın 1-dən 2012-ci il yanvarın 1-dək, qadınlar üçün yaş həddi 2010-cu il yanvarın 1-dən 2016-cı il yanvarın 1-dək hər il altı ay artırılıb. Belə ki, bu gün 63 yaşına çatmış kişilər və 60 yaşına çatmış qadınların azı 12 il sığorta stajı olduqda yaşa görə pensiya almaq hüququ vardır. Həmin Qanunun 8-ci maddəsi çoxuşaqlı qadınlara, sağlamlıq imkanları məhdud uşaq analarına, uşaqları təkbaşına böyüdən atalara və qəyyumlara yaşa görə əmək pensiyası almaq, Maddə 9 isə güzəştli şərtlərlə əmək pensiyası almaq hüququ olan digər şəxslərin imkanlarını müəyyənləşdirir. “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (2006) uyğun olaraq yaşa görə əmək pensiyası almaq hüququ olmayan əlillər yaşa görə müavinət almaq hüququna malikdirlər. (5)

Hazırda Azərbaycanda pensiya sığorta sistemi tam özünümaliyyələşdirməyə keçib. Bundan əlavə, sosial sığorta ilə bağlı olmayan dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün vəsait ayrılır. Bu o deməkdir ki, hazırda sığorta pensiya sistemi tam özünümaliyyələşdirir və hətta dövlətin digər öhdəliklərini ödəmək üçün vəsait ayırır. Amma ayrılan vəsaitlər pensiya məbləğini də formalaşdırır və buna görə də uzunmüddətli perspektivdə sosial sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi, o cümlədən sığorta pensiya sisteminin

maliyyələşmə mənbələri ilə dövlət öhdəliklərinin ayrılması məsələsi zərurətə çevrilir.

Milli əmək bazarında həyata keçirilən aktiv tədbirlər ahılların məşğulluğunun təşviqinə öz töhfəsini verir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ölkə iqtisadiyyatında əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı məşğul olanların ümumi sayı 2012-ci illə müqayisədə 10 faiz artaraq 137,2 min nəfər olmuşdur. Növbəti 15 il üçün dövlət məşğulluq siyasətinin prioritetlərini müəyyən etmək, xüsusilə makroiqtisadi siyasət və sahibkarlığın inkişafı, əmək bazarında tarazlığın təmin edilməsi, rəqabətədavamlı kadr potensialının yaradılması və əmək bazarının təkmilləşdirilməsi, işsizlərin və işaxtaranların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial cəhətdən həssas qrupların əmək bazarına inteqrasiyası, sosial məsuliyyət və sosial tərəfdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə 2016-2030-cu illər üçün yeni Məşğulluq Strategiyasının hazırlanması istiqamətində işlər davam etdirilir. Ölkədə demoqrafik vəziyyətin təhlili, eləcə də qocalma sahəsində tendensiyaların proqnozlaşdırılması əsasında Məşğulluq Strategiyasının layihəsində ahılların məşğulluğunun tənzimlənməsi məsələsi nəzərdə tutulacaq. Yaşlı vətəndaşların işini davam etdirmələri üçün bir sıra imkanlar yaradılır. (6) Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 231 və 232-ci maddələrinə əsasən, tibbi rəyə uyğun olaraq, sağlamlığına görə daha yüngül işə ehtiyacı olan işçilərin öz razılığı ilə müvəqqəti və ya daimi olaraq daha yüngül və az maaşlı, sağlamlığına mənfi təsir göstərməyən işə köçürülməsi mümkündür.

Pensiya sığortası sistemi çərçivəsində vətəndaşların pensiyaya çıxması prosesinin asanlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Çağrı Mərkəzinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarında çağrı mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşkili Qaydaları”nın tələblərinə uyğun olaraq təmin edilib. Mərkəzin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə 14 aprel 2015-ci il tarixində müasir tələblərə cavab verən, xüsusi avadanlıq və avtomatlaşdırılmış sistemlə təchiz edilmiş yeni xidmət zalı istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 4 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2014-2020-ci illər üçün pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” çərçivəsində pensiyaya çıxmağı stimullaşdıran, erkən pensiyaya marağı azaldan və kişi və qadınların pensiya yaşını demoqrafik dəyişikliklərə uyğunlaşdıran pensiya təminatı mexanizmlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. (7) Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, icbari dövlət sığortası ilə yanaşı, könüllü sığortanın da tətbiqi layiqli pensiya təminatına şərait yaradır. Könüllü sosial sığortadan istifadə qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılması zərurətinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində pensiya sistemləri ilə maliyyə bazarları arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən edir. Bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə 2014-cü ilin aprel ayında Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq çərçivəsində Tvinninq layihəsi üzrə təsdiq edilmiş “Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna maliyyələşdirilən komponentin pensiya sığortası sisteminin tətbiqində yardım, qeyri-dövlət pensiya fondlarının formalaşdırılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması üzrə saziş bağlanmışdır.” Bu sənədlə bağlı aidiyyəti qurumlarla müzakirələr aparılıb, qanun layihəsi hazırlanıb və bu istiqamətdə lazımi addımlar atılıb. Ölkədə təhsil xidmətlərinə, o cümlədən ahıllara əlçatanlığın yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra dövlət proqramları qəbul edilmiş və bu proqramların həyata keçirilməsi üçün aydın vəzifələr müəyyən edilmişdir.

Ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına, habelə Qocalıq üzrə Madrid Beynəlxalq Fəaliyyət Planının (MBFP) prinsiplərinə uyğun olaraq əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə ahıl vətəndaşların və onlara dövlət qayğısının artırılması, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi

Nazirliyi Əhalinin müvafiq strukturlarının iştirakı ilə “Azərbaycan Respublikasında ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın layihəsi hazırlanıb. Layihə dövlətin və cəmiyyətin diqqətini yaşlılara daha çox cəlb etmək və bu sahədə onların bütün hüquqlarından tam şəkildə istifadə edilməsini, cəmiyyətə integrasiyasına yönəlmiş tədbirlərin gücləndirilməsi üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Ölkə hökuməti ahılların hüquqlarının inkişafında aşağıdakı istiqamətlərə ən yüksək prioritet verir:

- pensiya sistemində islahatların aparılması və ahıllara ünvanlı sosial yardım mexanizminin yaradılması;
- zəruri şəraitin yaradılması və yaşlı insanlar üçün işləmək qabiliyyətinə töhfə verən təşəbbüslərin inkişafı, bu kontingentin özünüməşğulluğunun inkişafı;
- ölkənin kənd rayonlarında ahılların sosial infrastrukturunun inkişafı və onlara çıxış imkanlarının gücləndirilməsi;
- ölkənin regionlarında sosial dəstək şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi və yaşlı insanların cəmiyyətə integrasiyasının təşviqi üçün tədbirlərin görülməsi;
- yaşlılar arasında yoxsulluğun azaldılması.

Fasiləsiz təhsil və təhsil sisteminin dəyişən iqtisadi, sosial-demoqrafik şəraitə uyğunlaşdırılması

Yaşlı vətəndaşların sosial integrasiya imkanlarını artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biri də təhsildir. Yaşlı dövrdə yeni biliklər əldə etmək və mövcud bacarıqları təkmilləşdirmək peşə əldə etmək məqsədi daşıyır. Bu, özünü inkişaf etdirmək, sosial uyğunlaşmaq və aktiv həyat mövqeyini saxlamaq məqsədi daşıyan qeyri-formal təhsilə aiddir.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 24-cü maddəsində ahılların təhsili əlavə təhsilin sahələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. (9) Yaşlılar üçün təhsil sistemini (YTS) müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla 2 hissəyə bölmək olar: işsizlər və işaxtaranlar üçün peşə hazırlığı sistemi; müəssisə, idarə və təşkilatların işçilərinin ixtisasartırma və peşə hazırlığı sistemi. 2012-ci ildən başlayaraq YTS-nin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Belə ki, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı tərəfindən təqdim olunmuş nümunələr əsasında beynəlxalq və milli ekspertlərin iştirakı ilə “Azərbaycan Respublikasının Ömürboyu Təhsil üzrə Kvalifikasiya Çərçivəsinin Layihəsi” hazırlanaraq müvafiq orqanlar tərəfindən təsdiq edilməsi Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində də yeni peşəyə, yeni ixtisasa yiyələnmək, o cümlədən yaşlı vətəndaşlar üçün imkanlar nəzərdə tutulub. Bunun üçün əmək müqaviləsi bağlanarkən, habelə əmək münasibətləri prosesində işəgötürənlə işçinin qarşılıqlı razılığı ilə yeni peşə hazırlığı, yeni ixtisasa yiyələnmək üçün müqavilə bağlana bilər. Tərəflərin şərtləri, qaydaları və öhdəlikləri əldə edilmiş razılaşma əsasında bağlanmış müvafiq müqavilə və ya əmək müqaviləsi ilə tənzimlənir.

Avropa Komissiyasının “Qeyri-hökumət təşkilatlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının inkişafı” proqramı çərçivəsində “Yoxsulluğun Azaldılması, Təhsil və Sosial Həmrəylik (COPE) üçün bir fürsət kimi Yaşlılar üçün Tədris Mərkəzləri” layihəsi həyata keçirilmişdir. Layihənin vəsifəsi yaşlılar üçün təlim mərkəzləri şəbəkəsinin, habelə təhsil və məşğulluq imkanlarının yaradılması yolu ilə cəmiyyətin inkişafında yoxsulluğa qarşı mübarizəni təşviq etmək, etnik azlıqların sosial integrasiyasını təmin etmək və yaşlılar üçün təhsilin mühüm rolunu gücləndirmək idi. Layihənin məqsədi səmərəli təhsil sisteminin yaradılması, onun davamlılığının təmin edilməsi, QHT-lərin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və ahılların maarifləndirilməsi mərkəzlərinin kadr potensialının gücləndirilməsi

olub.

Yaşlıların ləyaqətinin, sağlamlığının və müstəqilliyinin təbliği və qorunması

Dövlət əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarının, o cümlədən ahılların hüquqlarının etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi, onların mənəvi və maddi ehtiyaclarının təmin edilməsi, ləyaqətli yaşaması üçün şəraitin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır.

Dövlət vətəndaşların, o cümlədən ahılların sosial müdafiəsinə yönəlmiş çoxsaylı proqramlar həyata keçirir. “Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Bilgəh müharibə və əmək əlilləri üçün pansionatda əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılıb, 170 yerlik bina tikilib, 7 hektar sahə istifadə üçün yararlı vəziyyətə salınıb. Hazırda pansionatda 235 nəfər yaşayır, ümumilikdə pansionat eyni vaxtda 300 nəfərə xidmət göstərmək üçün nəzərdə tutulub. Müəssisənin strukturu mövcud iş şəraiti nəzərə alınmaqla müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılıb, sosial xidmət sahəsində dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsinə, Azərbaycan qanunlarına və beynəlxalq standartlara əsaslanaraq nizamnamə layihəsi hazırlanıb, ştat cədvəlinin hazırlanması işləri aparılıb. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ahıllar üçün daha bir pansionat fəaliyyət göstərir. Pansionatın tutumu 80 nəfərdir və hazırda burada 16 nəfər daimi və tam dövlət dəstəyi ilə yaşayır.

Yaşlı insanların sosial, iqtisadi, mədəni, idman və istirahət tədbirlərində iştirakı onların şəxsi rifahının yüksəldilməsinə və qorunub saxlanmasına, həmçinin yaşlı insanların cəmiyyətə daha dolğun integrasiyasına kömək edir. Səhiyyə Nazirliyi ambulator-poliklinikalar üçün “Ahıllara tibbi yardımın təşkilinə dair Təlimat” hazırlayıb. Yaşlılara ambulator səviyyədə tibbi yardımın göstərilməsinin məqsədi ahıllar arasında xəstəliklərin müayinəsi, müalicəsi və profilaktikasıdır.

2011-ci ildə sosial xidmətlərin formalarını və onların göstərilmə qaydalarını əks etdirən “Sosial xidmətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu xidmətlərin siyahısına aşağıdakılar daxildir: ev xidmətləri, yarı stasionar sosial xidmətlər, stasionar sosial xidmətlər, fərdi peşəkar sosial xidmətlər, sosial məsləhət yardımı. (8) Əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri ilə eyni ərazidə yaşamayan və sosial xidmətə ehtiyacı olan tənha qocalara, əlillərə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara, xəstəliyin son mərhələsində olan şəxslərə evdə sosial xidmətlərin göstərilməsi Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş “Ev üçün sosial yardımın göstərilməsi Qaydaları” ilə tənzimlənir. Evdə sosial xidmətlərə dərman vasitələrinin, qida və ilkin tələbat mallarının alınması, istirahətinin təşkili, yemək və ya digər məişət xidmətlərinin göstərilməsi, tibbi yardımın alınmasına köməklik və ahılların tibb müəssisəsinə müşayiəti, mənzil şəraitinin sanitar-gigiyenik tələblərə uyğunluğunun təmin edilməsi, hüquqi məsləhətlərin alınmasında köməklik daxildir. Şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə, rayon mərkəzlərində bir sosial işçi evdə 12, kənd yerlərində isə 8 nəfərə xidmət göstərir. Sosial işçilər həftədə ən azı iki dəfə tənha qocalara və ya əlillərə evdə baş çəkir, onlara təmizlik xidməti göstərir, dərman, ərzaq və məişət əşyaları alır və s. Bu gün ölkədə 12 minə yaxın vətəndaşa evlərində sosial xidmət göstərilir ki, onların da 10 minə yaxını ahıllar təşkil edir. Sosial xidmətlər sosial yardım müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Yaşlılara evdə qulluq onlara bütün sosial və məişət xidmətlərindən istifadə etmək imkanı verir. Yarımstasionar sosial xidmətlər ahıllara sosial, tibbi və mədəni xidmətlərin göstərilməsi, onların iaşə və istirahət, imkanlarına uyğun əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsindən ibarətdir. Həmin əməkdaşlar öz səlahiyyətləri daxilində əlilliyi olan şəxslərin və tənha ahıl vətəndaşların ərizə, şikayət və müraciətlərinin həlli və baxılması ilə məşğul olurlar. Onlar həmçinin ahılların müvafiq sosial müəssisələrə yerləşdirilməsi, bütün lazımi sənədlərin toplanaraq göndərilməsi ilə məşğul olurlar.

Ahıl vətəndaşlara sosial, tibbi və digər xidmət növlərinin göstərilməsi sahəsində mütəxəssislərin bacarıqlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir, ixtisasartırma kurslarının müvafiq proqramları təkmilləşdirilir. Azərbaycanda İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil və İnstitutun əməkdaşları ahılların məişət şəraitini, tibbi xidmətin səviyyəsini, internat evlərində onlara münasibətin vəziyyətini və digər problemlərin mövcudluğunu mütəmadi olaraq yoxlayırlar.

İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilin təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə ahıllara mənəvi dəstək olmaq, onların fiziki, psixoloji və hüquqi problemlərini qismən həll etmək məqsədilə Ahılların Resurs Mərkəzi yaradılmışdır. Yardımın göstərildiyi əsas kontingent qocalar, qaç-qınlar və məcburi köçkünlər, şəhid ailələri, əlil qocalar olub. Bu mərkəzdə pulsuz saatlarla psixoloji və hüquqi yardım, tibbi konsultasiya, asudə vaxtın səmərəli təşkili və digər tədbirlər həyata keçirilir.

Nəticə

Azərbaycan hökuməti vətəndaş cəmiyyəti ilə sıx əlaqədə olmaqla, ahılların iqtisadi və sosial təminatına xüsusi diqqət yetirir. Bu tədbirlər yaşlı insanların ləyaqətinin və onların cəmiyyətdə oynaya biləcəyi məhsuldar və faydalı rolun daha çox tanınmasına yönəldiləcəkdir.

Gələcək demoqrafik inkişafın ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən və yaşlı insanların sayının və əhalinin ümumi tərkibində xüsusi çəkisinin gözlənilən artımını nəzərə almaqla, əhalinin yaşlanması faktorunun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının bütün strateji istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində diqqətdə saxlanılması nəzərdə tutulur.

Bu sahədə səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi üçün mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi, mövcud problemlərin müəyyən edilməsi, gələcək inkişaf tendensiyalarının müəyyən edilməsi üçün müntəzəm tədqiqatların aparılması, ən dolğun statistik məlumatların əldə edilməsi üçün dövlət və regional səviyyələrdə tədqiqatların keçirilməsi və əhaliyə dair orta və uzunmüddətli proqnozların işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulur. Dövlətin davamlı inkişafının ümumi strategiyasının əsas prioritetlərindən biri əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması, ölüm hallarının ardıcıl olaraq azaldılması, əhalinin orta ömür müddətinin artırılmasıdır. Bu baxımdan ən mühüm istiqamətlər yüksək keyfiyyətli tibbi xidmətin, müasir müalicə üsullarının və effektiv müalicə vasitələrinin mövcudluğunu təmin etməklə əhalinin ölüm hallarının ən çox yayılmış səbəbləri olan xəstəliklərə yoluxma hallarının, ilk növbədə, xəstələnmə səviyyəsinin azaldılmasına aiddir ki, bunun üçün dərman vasitələri, sağlamlığın profilaktikası, sağlam həyat tərzinin və aktiv fiziki istirahətin təbliği, əhalinin bütün sosial qrupları arasında ərzaq təhlükəsizliyi, habelə istehsal fəaliyyətinin və ətraf mühitin təhlükəsizliyi, o cümlədən yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə bağlı əhalinin maarifləndirilməsinin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Национальный отчет для третьего цикла обзора и оценки политических мер, предпринятых со стороны Правительства Азербайджанской Республики в целях выполнения ММПДПС/PCO в соответствии с целями Венской Декларации министров 2012 года. Баку-2016.
2. <https://countrysometers.info/ru/Azerbaijan>
3. <https://apa.az/ru/sotsium/obnarodovano-cislo-pensionerov-v-azerbaidzane-498871>
4. <file:///C:/Users/Acer/Downloads/AZE54131%20Rus.pdf>
5. https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11483

6. https://azertag.az/ru/xeber/Rasporyazhenie_Prezidenta_Azerbaidzhanskoi_Respubliki_Ob_utve_rzhenii_Strategii_zanyatosti_Azerbaidzhanskoi_Respubliki_na2019_2030_gody_-1209908
7. https://azertag.az/ru/xeber/KONCEPCIYA_Reformy_sistemy_pensionnogo_obespecheniya_v_Azerbaidzhanskoi_Respublike_v_2014_2020_godah-808339
8. https://www.icnl.org/wp-content/uploads/Azerbaijan_social_service_law_rus.pdf
9. https://republic.preslib.az/ru_d4-36.html

Раджабали Алиев

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ И ИНТЕГРАЦИИ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

В статье рассмотрен ряд вопросов государственной политики в области социальной защиты и интеграции пожилых людей в Азербайджанской Республике - анализ демографической ситуации в стране, укрепление финансовой устойчивости пенсионной и страховой систем, система социального страхования, а также регулирование занятости лиц пожилого возраста на основе прогнозирования тенденций в сфере старения, наряду с обязательным государственным страхованием, также исследуется возможность применения добровольного страхования. Показано, что одним из важнейших средств повышения возможностей социальной интеграции пожилых граждан является развитие неформального образования и повышение квалификации специалистов в сфере оказания социальных, медицинских и других видов услуг населению.

Цель – изучить особенности государственной политики в сфере социальной защиты и интеграции пожилых людей.

Методология – Исследуется современное состояние государственной политики в области социальной защиты и интеграции пожилых людей и пути ее совершенствования на основе системного подхода, анализа статистических данных и анализа документов (законов), а также возможностей для получения новых знаний.

Научная новизна – В дополнение к обязательному государственному страхованию введение добровольного страхования создает условия для достойной пенсии. Использование добровольного социального страхования приводит к необходимости создания негосударственных пенсионных фондов, что, в свою очередь, определяет взаимодействие пенсионных систем и финансовых рынков. Одним из важнейших средств повышения возможностей социальной интеграции пожилых граждан является развитие неформального образования пожилых людей.

Ключевые слова: *пожилые люди, социальная защита, социальная интеграция, социальное страхование, социальные услуги*

Rajabali Aliyev

**STATE POLICY IN THE FIELD OF SOCIAL PROTECTION AND INTEGRATION OF
ELDERLY PEOPLE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Abstract

The article considers a number of issues of state policy in the field of social security and integration of older people in the Republic of Azerbaijan - an analysis of the demographic situation in the country, strengthening the financial stability of the pension and insurance systems, the social insurance system, as well as regulating the employment of older people based on forecasting trends in the field of aging, along with compulsory state insurance, the possibility of using voluntary insurance is also being explored. It is shown that one of the most important means of increasing the opportunities for social integration of older citizens is the development of non-formal education and advanced training of specialists in the provision of social, medical, and other types of services to the population.

Purpose – to study the features of state policy in the field of social protection and integration of older people.

Methodology – The current state of state policy in the field of social protection and integration of older people and ways to improve it based on a systematic approach, analysis of statistical data, and analysis of documents (laws), as well as opportunities for obtaining new knowledge are being studied.

Scientific novelty – In addition to compulsory state insurance, the introduction of voluntary insurance creates conditions for a decent pension. The use of voluntary social insurance leads to the need to create non-state pension funds, which, in turn, determines the interaction between pension systems and financial markets. One of the most important means of increasing the opportunities for social integration of older citizens is the development of non-formal education for older people.

Keywords: *elderly people, social protection, social integration, social insurance, social services*

UOT 141.319.8

Fərəh Sadıxova

*doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
qabil.cam@gmail.com*

QƏRB FƏLSƏFƏSİNDƏ HƏYAT VƏ HƏYATIN MƏNASI PROBLEMİ

Xülasə

Məqalədə Qərbin fəlsəfə tarixində, yəni Antik dövr, Avropa xristianlığı, Renessans, Yeni dövr və sonrakı dövrlərin fəlsəfi təlimləri çərçivəsində həyat və onun mənası məsələsini araşdırılmışdır. Həyat və onun mənası barədə düşüncələr, dövrlərə və hər bir dövrün paradigmlarına görə dəyişir. Xüsusilə, Qərb mentalitetinin individualist olduğunu nəzərə alsaq, bu fərqliliklər daha bariz şəkildə özünü biruzə verir. Bu baxışlar arasında müəyyən fərqlər olsa da onları birləşdirən ümumi cəhətlər də çoxdur. Odur ki, məqalədə bu fərqləri və oxşarlıqları müqayisəli təhlil nəticəsində araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *həyat, həyatın mənası, Qərb fəlsəfəsi, Antik dövr, xristianlıq, Yeni dövr*

Giriş

İnsanın mahiyyətinin dərk edilməsi prosesində həyatın mənası aparıcı rol oynayır. O, insanın özünü insan kimi dərk etməsinin ən mühüm amilidir. Buna görə də həyatın mənası, insan mahiyyətinin son təməli kimi xarakterizə edilə bilər. “İnsan həyatının mənası” anlayışı konkret tarixi şəxsiyyətin mənəvi təcrübəsini cəmləşdirir. Hər bir tarixi dövr həyatın mənası məsələsini “öz standartlarına” uyğun şəkildə, dərk etmənin ciddi formada müəyyən edilmiş strukturuna müvafiq olaraq aktuallaşdırır. Həyatın mənasının bütün komponentləri insanın məqsəd qoyma fəaliyyəti ilə əlaqəli olduğundan, o (həyatın mənası) aydın teleoloji quruluşa malikdir. Çünki, insan öz dünyəvi varlığının ötürüldüyünü bildiyi üçün şüurun təbii reaksiyası kimi Mütəlakə (Mütəlakə İdeya, Ağıl, Loqos, Tanrı) mənəvi ehtiyacı hiss edir. Yəni, o, dünyada öz varlığının dəyərini anlamaq və öz yerini sonsuz kainatda müəyyənləşdirmək üçün mahiyyət haqqında mütəlakə biliyə və səadətə ehtiyac duyur. Bunlar, dünyanın mənasız xaos olmadığına və şəxsin mənəvi ölməzliyinə ümid yaradır.

Fərdlərin, qrupların, siniflərin sosial mövqeyi, onların tələbat və maraqları, istək və gözləntiləri, prinsip və davranış normaları həyatın mənası haqqında kütləvi fikirlərin məzmununu müəyyən edir. Həyatın mənası anlayışı hər hansı inkişaf etmiş dünyagörüşü sistemində mövcuddur. O, bu sistemə xas olan əxlaqi norma və dəyərləri əsaslandırır, onların təyin etdiyi fəaliyyətləri dəstəkləyən məqsədləri nümayiş etdirir. Kütləvi şüurun həyatın mənası ilə bağlı fikirlərinin nəzəri təhlilinə məruz qalan bir çox filosoflar dəyişməz “insan təbiətin”dən çıxış edərək insanın müəyyən bir idealını qurmuş və bu ideala nail olmağı insan fəaliyyətinin əsas məqsədi olan həyatın mənası ilə əlaqələndirmişlər. Antik dövrdən başlayaraq Qərb fəlsəfəsi tarixində həyatın mənası adətən xeyir anlayışı ilə bağlanmışdır.

Antik dövrdə həyat və onun mənası məsələsi

Ümumilikdə kosmosentrik xarakter daşıyan və kosmosun ən yüksək harmoniyasını dərk etməyə yönəlmiş antik fəlsəfədə insan bu bütövün bir hissəsi kimi qəbul edilir, şəxs isə, bu bütövə iştirak kontekstində qavranılırdı. Qədim Yunanıstan mədəniyyətinin inkişafının ilkin dövründə qədim yunanların leksikonunda hələ “şəxsiyyət” anlayışına uyğun bir söz yox idi. Lakin, şəxsiyyətin və ya onun eqosunun müxtəlif aspektlərini ifadə edən sözlər var idi (“mən”).

Yunanlarda “timos” sözü həm hərəkətin, həm də hissin əsasında duran motivasiyanı, “psixə” anlayışı, insanı ölüm anında tərk edən həyat nəfəsini, canlıdan cansız ayıran həyat prinsipini, “noos” sözü həqiqətin aydın dərk edilməsi üçün psixi orqanı ifadə edirdi. Həyatın mənası fenomeninə qədim yunan fəlsəfəsində insanın təbiətinin və mahiyyətinin öyrənilməsinə xüsusi yanaşma kimi baxılırdı. Bu anlayışların mövcudluğu artıq insan və onun həyatının mənası ilə bağlı fəlsəfi fikirlərin meydana çıxmasına zəmin hazırlayırdı.

“İnsan hər şeyin meyarıdır” deyən Protaqora görə, mütləq həqiqət yoxdur, hər şey nisbidir. Bu baxımdan, mütləq mənəvi dəyərlərdən, həyatın mənasından və yaxşılıqdan danışmaq da əbəsdir. Onun fikrincə, həyatın mənası insanın mahiyyətindən irəli gələn ekzistensial məqsəddir. Buna görə də, həyatın mənasını tam müdriklik vasitəsi ilə dərk etmək olar [24, s.68].

“Hansı yolla getsən də ruhun hüduqlarını tapa bilməzsən, onun ağı o qədər dərinidir.” [6, s. 361] deyən Heraklit dünyanın mənşəyi və mahiyyəti, orada olan insan varlığının mənası məsələlərini əlaqəli şəkildə dəyərləndirir [12, s. 44-45, 52]. Ona görə, *“qəlbin hər arzusu ruhun bahasına yerinə yetirilir”* [24, s.66] və bunun üçün insan ehtirasları idrak prosesinə mane olur. Buna görə də, Heraklit həyatın mənası probleminin həllini mütləq müsbət əxlaqi idealın xeyirinə qeyd-şərtsiz seçimlə əlaqələndirirdi [12, s.45]. Dünyanın harmoniyasını mütləq bilik və əxlaqda ifadə olunan loqos təmin etdiyi üçün hikmət əxlaqdır. Çünki, insan hikmət və əxlaq sahəsində universal harmoniyaya nail olur, onun qəlbi ilə zəkası bir araya gəlir. Heraklitə görə, həyatın mənası daxili rahatlıq və mənəvi aydınlığı əldə etməkdir.

Sokrat - insan həyatının mənasını özünüdərkə və mənəvi təkamülə görürdü [9, s.54-58]. Bu, fəlsəfənin əsas və yeganə məqsədidir. Bu məqsəd, fəlsəfəni kosmosun mənasını deyil, insanın özünü dərk etməsinə yönəldir. Buna görə də, Sokrat, antropoloji fəlsəfənin əsasını qoyan filosof kimi də dəyərləndirilə bilər. Çünki, həyatın özü, insanın təbiəti, son reallığı, onun mahiyyəti, insan həyatının mənası kimi suallar filosofun fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini təşkil edir [20, s.3-4].

Platonun ardıcıl mülahizə sisteminə qurduğu əxlaqi kateqoriyalar insan həyatının əxlaqi mənasını təşkil edir. Həyatın mənasını davranışla dərk etmək mümkün deyildir. O, yalnız ruhda mövcuddur. İnsan həyatının mənası isə bu ruhu, ideyalar aləminə yaxınlaşdırmaqdır. O aləmə gedən yol hikmətdən keçir. Bu yol, ideyalar dünyası ilə əlaqə qurmaq və Tanrı kimi fəzilətli, xeyirxah olmaqla bağlıdır. Həyatın mənası bu məqsədə çatmaqdan ibarətdir.

Aristotel nəfsi həyatın substansiyası hesab edir. Bədəndə olan hərəkət və şüurun mənbəyi ondan irəli gəlir. Aristotel üçün Platonun “eydos”u insanın özünə immanent olmağın bir formasıdır. Həyatın mənası insanın vəhdətə münasibəti və özünə qayıtması ilə dəyər qazanır. Şüurlu şəkildə davranan insan, şəxsi həyatının mənasını özü qurur. Təcrübənin effektivliyini üzə çıxaran Aristotel insanın aktiv mahiyyətini və həyatının mənasını dərk etmək üfqlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. İnsan ruhunun təkmilləşməsi idrak prosesində baş verir. Rəşadətli ruhun iki cəhəti vardır. Çünki, o, bir tərəfdən dəyişən reallıqla, digər tərəfdən isə dəyişməz prinsiplərlə məşğul olur. İnsan varlığının mənasını açan iki fəzilət (tədbirlilik və hikmət) buradan irəli gəlir.

Xristianlıqda həyat və onun mənası məsələsi

Əhdi-Cədidə həyat anlayışı bütövlükdə yəhudi düşüncəsinin anlayışını əks etdirir. Həyatı verən də, alan da Tanrıdır (Matta, 16/16; 26/63; Luka, 12/20). Dünya həyatı, əbədi həyata hazırlıq üçün bir keçid müddətidir. Antik dövrdən orta əsrlərə keçidlə insanın mahiyyəti və məqsədi haqqında baxışlara yenidən baxılır. Beləliklə, orta əsrlər Avropa fəlsəfəsi insanı “Tanrının surəti və bənzəri” hesab edərək insan həyatının mənasını Allaha xidmətdə görürdü. Burada İsgəndəriyyəli Filon, Mübarək Avqustin, Tomas Akvinalı, Bonaventure kimi

mütəfəkkirləri göstərmək olar.

Antik fəlsəfədə ortaya çıxan antropoloji problematikada mütəfəkkirlər insanda bədən və ruhu ayırırdılar. Lakin, xristianlığın gəlişi ilə insanda üçüncü ölçü meydana çıxdı: bədən, nəfs və ruh. İsgəndəriyyəli Filon hesab edirdi ki, insanın nəfsi-zəkası dünyəvi olduğu üçün məhv edilə bilər. İnsanın ilahi vəhdətini təmin edən, ona həqiqi həyat potensialını, nəfəsi verən ruh və zəka deyil, birbaşa Tanrıdan gələn Ruhdur. Beləliklə, o, insan həyatının üç ölçüsünü fərqləndirir: fiziki ölçüdə həyat heyvanidir (bədən); rəsonal ölçüdə həyat nəfsanı və zəkalıdır; ali İlahi ölçüdə Ruha yüksəliş vardır. Nəfs fanidir və onun ölməzliyi ruha yaxınlığı nisbətindədir. Buna görə də, İsgəndəriyyəli Filon ruhun ali məqamına qovuşmağı həyatın ali məqsədi hesab edir. Bu isə insanın özünü dərk etməsindən keçir. İnsan özünü tanıdıqdan sonra özünü aşaraq həyatın ən yüksək mənasına və ən yüksək dərkinə çatır. Filonun fikrincə, həyatın mənası *“özümüzdə deyil, bütünlüklə Tanrıdadır.”* [17, s.30].

Mübarək Avqustin hesab edirdi ki, problemlərin problemi kosmos deyil, insandır. Dünya sirr deyil, sirr insanın özüdür [1, s.135]. Onun fəlsəfi mülahizələri tənha ruh axtarışına deyil, məxluqla xaliq arasında ehtiraslı və davamlı dialoqa, sonlu varlığın sonsuzluğa cəhd etdiyi yola əsaslanır. İdrak prosesində Tanrı ruhda əks olunur. Onun üçün *“özünü tanı”* kəlamı, özünü Tanrının surəti və bənzəri kimi tanımaq deməkdir. Bu mənada insan təfəkkürü Tanrı zikri, ona gələn elm isə onun ağılıdır [1, s.207]. Beləliklə, qnoseologiya sahəsində Avqustin sübut edir ki, insan öz içinə dərinləşərək getdikcə daha çox özündə bəzi əbədi həqiqətlər tapır. Ona fikrincə, insanın həyatının mənası bu həqiqətlərə nail olmaqdır.

Akvinalı Tomas insan şüurunun özünə inamdan azad olub həqiqətin araşdırılmasına keçməsinə tələb edirdi. İnsan həyatının mənası, onun öz ağılından üstün transsendental xarakter daşdığını bildirirdi. Ona görə, həyatın mənası, Tanrını bilmək və duymaq xoşbəxtliyindədir. Qnoseologiya sahəsində məhz bu bilik insanın ali funksiyasıdır, Tanrı isə, biliyin tükənməz subyektidir. İnsanın son məqsədi və həyatının ali mənası, Tanrını bilmək, düşünmək və sevməkdir. Bu bilik prosesində məqsədə və həyatın ən yüksək mənasına çatmaq sınaqlarla doludur. Ağıl insanı İlahi qanunu ifadə edən əxlaqi nizama aparır. İnsan ağıl insanın əbədi səadətə çatmaq üçün necə davranması lazım olduğunu göstərir [3, s. 45].

Beləliklə, orta əsrlərin dini mütəfəkkirləri teoloji problemləri həll etmək üçün insanın dərk olunması məsələsinə önəm verirdilər. Onlara görə, insanın rəsonallığı, varlığının mənası və dərk etmək qabiliyyəti tamamilə ilahi plana tabedir. Tanrıya qovuşmaq, insan həyatının ən ali və irrasional mənasını təşkil edir.

Avropa fəlsəfəsində həyat və onun mənası məsələsi

İntibah dövrü insanın özünüdərsədiqi, fəlsəfə və incəsənətin azad insan şəxsiyyətinin hüquqlarını tələb etdiyi, fərdiyyətçiliyə nəzəri əsaslandırmaqlar dövrü idi. İntibah fəlsəfəsi fəlsəfi düşüncənin əsas predmeti kimi insanın *“dirçəlişi”*, onun üzərində hökmranlıq edən fəvqəltəbii qüvvələrdən azad olan insan, tarixi prosesin yaradıcısı kimi insan şəxsiyyətinin yeni, rəsonal idealının başlanğıcı olmuşdur. İntibah dövründə insana yeni yanaşma tərzi Yeni Avropa dövrü fəlsəfi klassiklərinin nümayəndələrinin fəlsəfi dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmişdir. Onlar, insan problemini və onun həyatının mənasını rəsonalist və ya naturalist bioloji səviyyədə təhlil etmişlər. Fərdi və sosial, ictimai həyat məkanında bu mövzunun öyrənilməsi və təsviri üçün xüsusi anlayışlar və kateqoriyalar işlənməsə də *“həyatın mənası”* mövzusunun fəlsəfi nəzərdən keçirilməsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmişlər.

M.Monten əvvəlki teosentrik yanaşmalardan fərqli olaraq insanı ilahi müdaxilədən kənarda müstəqil bir varlıq kimi dəyərləndirir [13, s.12]. O, insan varlığının mənasını xoşbəxtliyə nail olmaqla həll etməyə çalışır. Ona görə, həyatın mənasına çatmaqda fəlsəfənin ən həqiqi ölçüsü, xoşbəxt olmaq üçün necə yaşamağı təyin edən müdriklikdir. Hər bir insan fərqlidir

və hər kəsə eyni qaydalar qoymaq mümkün deyilsə, xoşbəxt olmaq üçün hər kəs öz idrakını öz ölçüsünə uyğun qurmalıdır. İnsanın öz müdrikliyi olmasa, heç kim müdrik ola bilməz. *“Hər bir insanda bütün bəşər övladına xas olan hər şey vardır.”* [13, s.343]. Yaşamaq istəyi müdrikliyin əsasını təşkil edir. Həyat insana ondan asılı olmayan bir şey kimi verilir. Onun mənfi cəhətləri (ölüm, xəstəlik, kədərlər) üzərində dayanmaq, həyatı sıxışdırmaq və inkar etmək deməkdir. Müdrik həyatı tanımağa çalışmalı, həyata və həyatın özündən ibarət olan hər şeyə - ölümə, xəstəliyə və kədərə qeyd-şərtsiz "hə" deməlidir.

B.Paskal hesab edir ki, həyatın mənasını axtaran insan əvvəlcədən sonsuzluğun varlıq və yoxluq adlı iki qütbü arasında qalaraq öz varlığının kövrəkliyini dərk edir və bu taleyindən qurtulmağa çalışır. O, varlıq və yoxluq, sonsuzluq və heçlik kimi fenomenlərin dərk olunmasını insan üçün mümkün hesab etməsə də həyatın mənasını anlamaqda idrakın rolunu yüksək tutur. O, deyir: *“İnsan özünü öyrənsə başa düşər ki, ona öz hüduddlarından kənara çıxmağa icazə verilmir. Hissə tamı anlaya bilərmidi?”* Ancaq, heç olmasa, tamda müqayisə oluna bilən hissələri bilmək ümidi varmı?” [14, s.125].

“Həyatının mənasını bilməyən insanların vəy halına” [16, s.33] – deyən Paskalın fikrinə, insan öz içində davamlı olaraq narahatlıq, həsrət və kədər kimi ekzistensial vəziyyətlər yetişdirməklə təkcə öz həyatının mənasını deyil, həm də gözlənilən ölümü xatırlamalı, onu daim fikrində yaşatmalı, hər bir hərəkətində bunu reallaşdırmalıdır. Həyatın və dəyərlərin mənasını əsaslandırmaqda ağıl acizliyini və Tanrının varlığının sübuta yetirilmədiyini göstərən mütəfəkkir hesab edir ki, insan ağıl məhdud, iradəsi neqativ olduğu üçün o, özündən qaçanda ehtirasların uçurumuna düşür, onlarda əyləncə tapır və nəhayət, xilas yolunu itirir. Nə elm, nə də fəlsəfə xilas haqqında heç nə bilmir. Çoxları qaçılmaz ölümün yükündən depressiyaya düşərək, heç olmasa bir müddət unutmaq, hər kəsi gözləyənləri təxirə salmaq üçün müxtəlif hiylələrə əl atırlar. Bu məqsədlə hər cür əyləncəni icad edirlər (oyunlar, şənlik, ov və müharibə). Həyatın bütün bu zahiri formaları və faydaları, yalnız monoton mövcudluğun cansıxıcılığını aradan qaldırmaq üçün bir vasitə kimi xidmət edir.

B.Spinoza hansı həqiqətin insan varlığına məna verməyə qadir olduğunu, xeyirin insanın xoşbəxtliyini təmin edib etmədiyini araşdırır. Ona görə, xeyir insana yalnız onu dərk etdiyi dərəcədə “yaxşı” və ya “şər” kimi görünür, əslində isə onların hamısı “nə yaxşı, nə də şərdir”. İnsan varlığına həyata məna verəcək həqiqəti tapmağa, bəşəriyyətin qaçılmaz ali sevincdən əbədi həzz ala biləcəyi gerçək xeyirə nail olmağa çalışır. Yaradıcı təbiət əşyalar və varlıqlar aləmini doğurur və nəticədə insan, öz məqsədindən məhrum olur. İnsan varlığının son ümumi mənası “özünün, Tanrının və əşyaların hansısa əbədi zərurətinə uyğun olan” bilikdə açıılır [19, s. 67].

İnsan həyatının mənasına güclü maraq XVIII əsrin Avropa fəlsəfəsində özünü göstərir. T.Hobbs və C.Lokkun ictimai müqaviləsi konsepsiyasında insan həyatının sosial mənası haqqında fikirlər irəli sürülür. Yaşamaq, təhlükəsizlik, “öz əməyinin bəhrələrinə” sahib olmaq hüquqlarında ifadə olunan insan varlığının təbii əsasları ancaq dövlətdə reallaşa bilər. Hobbsun “Leviatani” insan həyatının mənasını dərk etməkdə yeni dövr açır. Birincisi, insan varlığının təbii əsasları özlüyündə deyil, insanı ölümdən qoruya bilən ümumi gücə münasibətdə məna kəsb edir. İkincisi, yalnız həyatının sosial mənasını öyrənən insan həyat planlarını və real hüquqlarını həyata keçirə bilər. Üçüncüsü, insan öz fitrətinə görə kamil varlıq deyildir və varlığın ictimai mənalara dövlət tərəfindən zorla, onun fitri və duyğularına təsir etməklə həyata keçirilir. Hakimiyyətin “bütün” qüdrəti qarşısında təlqin etdiyi qorxu, bütün insanların iradəsini daxili aləmi tanımağa və xarici düşmənlərə qarşı qarşılıqlı köməyə yönəltməyə qadirdir.

J.Lametri hesab edirdi ki, *“...insan varlığının mənası məhz onun mövcudluğu faktındadır.”* [10, s.33]. O, həyatın mənasını bioloji mahiyyətdən götürmüşdür. Ona görə, insan sadəcə bir mahlumdur: *“Ruhun müxtəlif halları... həmişə bədənə vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Ancaq ruhun*

bütün qabiliyyətləri yalnız beynin və bütün bədənə strukturunun xüsusiyyətlərindən asılı olduğundan, bu cihazla eyniləşdirilməlidir. Beləliklə, insan çox ağıllı bir maşındır.” [10, s. 34].

“İnsan azad doğulur, amma bu vaxt o, hər yerdə zəncirdədir” [18, s.14] - deyən J.J. Russo həyatın mənasını insan varlığının təbii və sosial aspektləri arasındakı ziddiyyətlər baxımından araşdırdı. O, qnoseoloji baxımdan ilk növbədə insan varlığının sosial tərəfində özünü göstərən daxili ziddiyyətlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, həm də bütöv, xeyirxah, bioloji cəhətdən sağlam, mənəvi cəhətdən namuslu təbii insan anlayışını irəli sürürdü. İnsan təbiətə pis deyildi, amma sonradan pis və ədalətsiz oldu. Russo, insanı olduğu kimi olması istiqamətində dəyişikliyə yönəltməyi, həyatın mənasını dərk etmək baxımından mühüm hesab edirdi.

İ.Kant diqqəti dünya və axirət arasındakı əlaqəyə yönəldərək yazırdı: *“Hər bir insanın fitri xüsusiyyəti, heç vaxt insanın qeyri-kafi müvəqqəti varlığı ilə kifayətlənmir, insanın ümumi təyinatı üçün istər-istəməz axirətə ümid oyadır.”* [8, s.97]. İnsan həyatının mənəvi ölçüləri İ.Kantın fikrincə, iradə azadlığına əsaslanır. İnsan iradəsi qeyd-şərtsiz əxlaqi qanunla məhdudlaşır. İnsan həyatının mənasını nəzəri və koqnitiv aspektdə dərk etmək İ.Kantın ümum-bəşəri dəyərləri və cəmiyyətin son məqsədlərini fərdin həyatının əsas məqsədləri ilə əlaqələndirməsinə imkan verir. İ.Kantın fikrincə, fərddə fitri pisliliyə meyl var, lakin, insanlar arasında yaxşı münasibətlərin qurulmasında tərəqqi mümkündür.

İnsan həyatının mənasının öyrənilməsində Q.Hegel məqsədin öz daxili məntiqinə malik olan və zahiri məqsədə uyğunluğa reduksiya olunmayan dialektik dərkəndən çıxış etmişdir. İnsanın heyvandan əsaslı surətdə fərqləndiyi keyfiyyətə əminliyi təmsil edən özünüdərkdir. Lakin insanın bu özünüdərkə yalnız insanın öz mahiyyətini və məqsədini dərk etdiyi “ən yüksək məqamda” düzgün özünüdərkə çevirilir. İnsan özünüdərkə belə “ən yüksək nöqtəsi”ni o halda əldə edə bilər ki, o, öz mahiyyətini və məqsədini dialektik olaraq bir-biri ilə əlaqəli hadisələr kimi dərk etsin. İnsan özünüdərkə sonsuz “yüksəkliyi” prosesində insanın məqsədləri üzə çıxır. İnsan öz mahiyyətini dərk etmədən öz məqsədini dəyərləndirə bilməyəcək, bu isə o deməkdir ki, o, öz varlığını bütöv və adekvat şəkildə dərk edə bilməyəcəkdir [4, s. 42, 315].

Marksizmə qədərki fəlsəfədə istehsal-iqtisadi münasibətlər ictimai münasibətlər sayılmırdı. Bu mövqe marksizmdə insanın və onun həyatının mənasının öyrənilməsinin əsas metodoloji prinsipinə çevirildi. K.Marks diqqəti insanın daxili dəyərinə və özünü təmin etməsinə yönəltdi. İnsanın əsas ehtiyacı onun özünü dərk etmək istəyidir. İnsanın həyatının mənası onun bütün qabiliyyət və istedadlarının həyata keçirilməsi yolu ilə özünü təsdiq etməsindədir, onun həqiqi humanist inkişafı bundan başlayır. İnsanın öz üzərində yaradıcı işi bu ehtiyacın ödənilməsinin əsas mexanizmidir. Lakin, digər varlıqlardan fərqli olaraq insan öz fərdi həyatında məqsədlərinə çatmır. Bu, yaradıcılıq fəaliyyəti üçün stimül rolunu oynayan həyatdan narazılığa səbəb olur. K.Marksın fikrincə, insanın məqsədi onun qabiliyyət və istedadının hərtərəfli inkişafıdır. Bu, fərdin həyatının mənasıdır, cəmiyyətin və bütövlükdə bəşəriyyətin həyatının mənasıdır [11, s.36].

F.Nitsşe qərb cəmiyyətində insanların əsas hissəsini qul əxlaqına “yoluxmuş” kölə hesab edirdi. İnsanın əsil insan olmaq şansı vardır (Ali insan). Lakin, bunun üçün Nitsşenin xeyir və şərddən kənarda olan “həyat fəlsəfəsinə” əməl edilməlidir. O, yazır: *“Mən ali insanı sizə anladıram. İnsan özü-özünü aşan bir şeydir. Bütün varlıqlar indiyə qədər özlərindən daha yüksək bir şey yaradıblar. Siz bu böyük dalğanın çəkilməsi olmaq və insanı ötürüb keçməkdənsə vəhşi vəziyyətə qayıtmaq istəyirsiniz. Ali insan Yerin mənasıdır. Qoy sizin iradəiniz desin: Yerin mənası ali insan olsun!”* [15, s. 233].

Həyatın mənası ilə bağlı pessimist mühakimələri alman filosofu A.Şopenhauer ifadə etmişdir. A.Şopenhauerin fikirləri, ekzistensializmin nəzəri mənbələrindən biri idi (onun nümayəndələri: K.Yaspers, M.Haydegger, J.P.Sartr, A.Kamyu və s.). O, insan həyatının mənasını əzab-əziyyətə endirdi. Onun nəzəriyyəsinə görə, insan təbiətlə, cəmiyyətlə və

ətrafındakı digər insanlarla daim mübarizə aparmalıdır. Təbiətin elementar qüvvələri: zəlzələlər, xəstəliklər (onları törədən mikroblar da təbiətdir) insana çox böyük ziyan vurur. Cəmiyyət davamlı olaraq minlərlə, milyonlarla insanın həlak olduğu müharibələr aparır. İnsanın başına gələn ən ciddi bəlalardan əsas mənbəyi isə insanın özüdür. Şopenhauerin fikrincə, insanda bir çox mənfi xüsusiyyətlər var ki, bunlardan da başlıcası egoizmdir. İnsanın bəlalарının çoxu ondan qaynaqlanır. O, insanları bir-birindən ayırır, bir-birinə düşmən edir. İnsan təbii, ictimai və insani qüvvələrdən həyatı boyu əziyyət çəkir, yas tutur, rahatlıq və sevincini itirir. Fərdin həyatı öz varlığı uğrunda davamlı mübarizədə keçir, həyatının hər addımında ölümə təhdid edilir. İnsanın ən xoşbəxt anı, yuxuya getdiyi an, ən bədbəxt anı oyandığı zamandır.

K.Yaspersin fikrincə, həyatın mənasının israrlı axtarışı, davamlı düşüncə insanı bəzən sərhədyanı həyat vəziyyətinə gətirir, onu gündəlik praktiki fəaliyyət qabiliyyətindən məhrum edir, müəyyən edilmiş həyatı itirməsinə səbəb olur. Məhz bu sərhəd situasiyalar onu öz varlığının həqiqi çağırışını bilməyə və anlamağa sövq edir. *“İnsan heç vaxt varlıq olaraq özündən razı ola bilməz. Lakin, hər zaman öz həddlərindən kənara çıxmağa can atır”* [25, s. 376] – deyən filosof, insanın sərhədlərini daim genişləndirmək istəyinin olmasını göstərir. İnsan varlığının sərhəd xarakterinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, insan nəinki dərk etməyə, həm də öz sərhədlərini aşmağa qadirdir.

Filosof hesab edir ki, məhz kritik həyat vəziyyətində həyatın ali mənasını bilmək mümkündür. Yaspersə görə, məna transsendental anlayışdır. Çünki, insan şüurlu, dərk edən varlıq kimi özünü semantik sahədə dərk edərək ona qərqlənir. Buna görə də məna təkcə rəasional olaraq dərk edilən biliyə endirilmir, əksinə, biliyin özü artıq verilmiş məna sahəsi daxilində mümkün olur və daim böyüyür. İnsan başqaları ilə ekzistensial ünsiyyətə girmədən özü ola bilməz, varlığının mənasını tapa bilməz. Ekzistensial ünsiyyətin ruhu sevgidir. İnsan özü ilə tək qalmadan, bu ekzistensial ünsiyyətə girə bilməz. Beləliklə, insan daim tarixi dəyişikliklərə məruz qalaraq özünü, öz varlığının mənasını qurmaq ehtiyacı ilə qarşılaşır. İnsanın özünü qurması isə yalnız onun üçün məna daşıyır [25, s.448].

Yaspersə görə, həyatın mənası elə bir başlanğıcdır ki, ideal olaraq insanın varlığını bütövlükdə əhatə etməlidir. Onu elmlə tapmaq mümkün deyil. İnsan həyatının mənası probleminin yalnız ekzistensial yanaşma səviyyəsində həlli də bu hadisəni bütöv bir hadisə kimi üzə çıxarmağa imkan vermir. Birinci halda, insan dünyanı dərk etmək cəhdi ilə ayrı-ayrı şeylərin varlığı haqqında mülahizədən mövcud olan şeylər, dünya haqqında düşünməyə keçir və varlığın mənası haqqında sual qaldırır. İkinci halda - özünü dərk etmək üçün - insan öz varlığının mənası barədə sual qaldırır. Bu suallar dialektik olaraq bir-biri ilə bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Ancaq tək dialektika ilə, tək diskursla insan həyatın mənası problemini həll edə bilməz.

M.Heidegger hesab edir ki, insanın varlığı onu əhatə edən aləmdə, “dünyada-varlıq” deyilən yerdə baş verir. O, yazır: *“Varlığın bu və ya digər şəkildə aidiyyəti ola bildiyi və həmişə bir şəkildə bağlı olduğu varlığı biz ekzistensiya (mövcudluq) adlandırırıq. Aidiyyət həmişə ekzistensiya vasitəsi ilə özünü dərk edir.”* [21, s.12]. İnsan təbiətinin ekzistensial komponenti və ya tərəfi bizə həyatın mənasını yalnız rəasional biliyə aid etməyə imkan vermir və buna görə də mənanı bütövlükdə sadəcə düşünməklə dərk etmək olmaz. İnsanın bu ekzistensial komponenti insanın öz varlığından qaynaqlanır. Mövcudluq, insanın dünyada ilkin şəxsiyyətdaxili varlığı kimi, onun təcrübələrinin axınıdır, heç bir xarici obyektivləşdirilmiş formalara çevirilmir. İnsan həyatının sonlu olması, onun varlığının əsas yoludur. Sonluq, başlanğıc nöqtəsi ölüm olan ekzistensial müvəqqətilikdir. Ekzistensial zaman keyfiyyətli, sonlu və unikaldir. O, tale kimi görünür. Sonluq yalnız sona doğru həqiqi dönüşdə mövcuddur. Zamanın hansı rejiminin ön plana çıxarılmasından asılı olaraq - gələcək, ölümə istiqamət, yoxsa indiki zaman, əşyalara müraciət - bundan asılı olaraq insan varlığı həqiqi və ya qeyri-həqiqi olacaqdır. Qeyri-həqiqi

varlıq - bu, indiki məqamların üstünlüyüdür - "şeylər aləmi"nin insan üçün onun sonluğunu ört-basdır etməsi ilə ifadə olunur. O, elə bir varlıq tərzidir ki, insan öz mühiti (təbii və ya sosial) tərəfindən tamamilə mənimsənilir. Qeyri-həqiqi dünyada mövcud olan fərdlər tamamilə bir-birini əvəz edə bilirlər, hər kəs özləri deyil, “başqaları ilə eyni” olmaq istəyir, burada heç kim kütlədən “fərqlənmək” istəmir. “Həqiqi varlıq” isə insanın öz tarixiliyini, sonluğunu, azadlığını dərk etməsidir. Buna ancaq “ölüm qarşısında” nail olmaq olar [21, s.33-34].

Fransız ekzistensialist J.-P.Sartr hesab edir ki, azadlıq insanın əsas mahiyyətini və onun həyatının əsas mənasını təşkil edir. Hər bir insan şüurlu varlıq olduğuna görə azaddır. İnsanların adi azadlıq ideyası ilə fəlsəfi azadlıq fikrini qarışdırmaq olmaz. Adi şüur azadlığın mümkünliyünü məqsədin əməli reallaşması ilə, maddi dünyada istədiyinə nail olmaq ilə əlaqələndirir. Azadlığın fəlsəfi dərkində şüur, xarici motivasiyanı bilmir. Bu mənada azadlıq, insan reallığının əsas semantik və konstruktiv məqamıdır. İnsanın öz varlığının mənasının əsas təcrübəsi, onun ən intim ekzistensial təcrübəsi, heçlik təcrübəsi və ya bu halda eyni şey olan azadlıq təcrübəsidir.

A.Kamyu insan həyatının mahiyyətə mənasız olduğunu qeyd edir. Həyatlarını məna ilə dolduran insanlar, gec-tez anlayırlar ki, qarşıda onları ölüm gözləyir. Həyatın mənası problemini ortaya qoyaraq bir çox insanlar öz varlıqlarının əhəmiyyətinə şübhə etmək qabiliyyətini özlərində kəşf edirlər (“Mən nə üçün yaşayıram?”, “Həyatda necə yaşamalı və hərəkət etməliyəm?”, “Bu dünyada məqsədim nədir?”). O, yazır: *“Həyatın yaşamağa dəyər olub-olmamasına qərar vermək fəlsəfənin əsas sualına cavab verməkdir. Ona görə də həyatın mənası məsələsini bütün suallardan ən aktualı hesab edirəm.”* [7, s.223].

Z.Freyd insan psixikasının şüurla məhdudlaşmadığını, onun psixikasının şüursuz hissəsinin insanın həyatına çox böyük təsir göstərdiyini kəşf etmişdir. İnsanda ruhun dərinliklərindən yüksələn fenomen, insanın öz həyatında həll etməyə çalışdığı həyatın mənası fenomeni ilə də bağlıdır. Buna görə də, həyatın mənasının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bütövlükdə insanın varlığını, o cümlədən insanın təkə şüurlu hissəsini deyil, həm də təhtəşüuru əhatə edir. Beləliklə, həyatın mənası insanda mütləq və qeyd-şərtsiz başlanğıc keyfiyyəti qazanır. Həyatın mənası problemi Z.Freyd tərəfindən araşdırılmış və verilən suala qənaətbəxş cavabın olmadığı qənaətinə gəlmişdir. O, özü də bu problemi aşağıdakı aspektdə həll etməyə çalışdı: insanlar xoşbəxtliyə can atırlar, xoşbəxt olmaq istəyirlər. Bu istəyin müsbət və mənfi məqsədləri var: bir tərəfdən ağrı və narahatlığın olmaması, digər tərəfdən isə ən güclü hisslərin və həzzin yaşanması [22, s. 76]. “Xoşbəxtlik” yalnız sonuncunu – ən güclü hisslərin və həzzin yaşanmasını nəzərdə tutur. Deməli, Freyde görə, insan həyatının mənası xoşbəxt olmaq, müxtəlif həzzlər, ləzzətlər almaq, xəstəlik və bədbəxtliklərdən uzaq olmaqdır.

Amerika filosofu E.Fromm həyatın mənası problemini eyni istiqamətdə inkişaf etdirmişdir. O yazırdı: “Həyatın mənası olmalıdır. O, insanları xoşbəxtliyə, həqiqətə, ədalətə, sevgiyə, sədaqətə cəlb edir” [23,s.5]. Fromma görə, insan öz həyatının mənasını müəyyən edən həyat münasibətlərini seçməkdə azaddır. Lakin o, özünü sosial sifarişin təklif etdiyi xüsusi sosial rolla məhdudlaşdırmaq riskini daşıyır və bundan sonra mənanın unikallığı itir. İnsan özü həyatının mənasını müəyyən edən parametrləri seçə bilər.

A.Gehlenin fikrincə, təbiət insanı heyvan kimi müəyyən etməmiş, onun “insan” olmasını əvvəlcədən müəyyən etmişdir. İnsan “qeyri-ixtisaslaşmış” və tam hüquqlu “instinktlərdən” məhrum olduğu üçün ilkin olaraq təbiətlə harmoniyada ola bilmir. O, yaşaması üçün məsuliyyət yükünü daşımağa məcburdur. Buna görə də həm özünü, həm də mühiti dəyişməyə yönəltməyə məcbur olur. O, sadəcə olaraq “yaşaya” bilməz, ancaq texnika və mexanizmlər icad etməklə yanaşı, həm də həyatın mənasını tapmaq üçün “həyat sürməyə” məcbur olur [2, s.192].

H.Plesnerin təmsil etdiyi fəlsəfi və bioloji antropologiya hesab edir ki, insanın dünyadakı mövqeyi eksentrikdir. Instinktlərin spesifikliyi və zəifləməsi, davranışın hərtərəfli

tənzimlənməsi vəzifəsi ilə uyğunsuzluğu səbəbindən bir insan nəinki bacarıqlıdır, hətta "öz varlıq tərzini şüurlu və məqsədyönlü şəkildə müəyyənləşdirməyə məhkumdur." [2, s.196].

E.Hüссерl deyir: “Şübhəsiz ki, başəriyyətin mənəvi həyatını “dərək etmək” böyük və gözəl bir şeydir. Amma təəssüf ki, bu anlayış da bizə kömək edə bilmir, dünya və həyat tapmacasını bizim üçün həll etməyə borclu olan fəlsəfi anlayışla qarışdırılmamalıdır.” [5, s.170].

Hüссерlə görə, şəxsiyyətin inkişafı özünü dərək etmək və öz fenomenal dünyasını yaratmaq ehtiyacı ilə şərtlənir. Bu “dünyanı” təhlil edən insan, əslində, ona güzgüdəki kimi baxır, “obyektiv” dünyada subyektin başqalığını tapır. Bütün mümkün idrakın subyekti kimi “eqo”nun özünü ifşası baş verir. İnsanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dünya, əslində, onun obyektiv dünyası olduğundan, insan subyektivliyinin başqası kimi çıxış edir. Dünyada yalnız onun “subyektiv proyeksiyasını” - insan fəaliyyətinin layihələri dünyasını görür [5, s.122-123].

Nəticə

İnsanın təbiətinin və mahiyyətinin müxtəlif tərəflərini, onun həyatının mənasını, onların bilik və şərhinin müxtəlif yol və imkanlarını mütləqləşdirən və qarşı-qarşıya qoyan Qərbi Avropa fəlsəfəsi bütövlükdə insan haqqında müasir elmi biliyin imkanlarına cavab verən fəlsəfi fikirlər işləyib hazırlamışdır. Prinsipcə fərqli metodoloji yanaşmalar ilə səciyyələnən Qərbi Avropa fəlsəfəsi bütövlükdə insan probleminə dair nəzəri fəaliyyət bələdçisinə çevirilə bildi. Qərbi Avropa fəlsəfəsində həyatın mənası fenomeninə idrak probleminin tədqiqi kontekstində baxılırdı. Bir çox filosoflar iddia edirdilər ki, insan həyatının mənası məntiqi tərifi uyğun deyil. Bir qrup filosofa görə, buna həll olunmazlığın mənası məsələsi kimi baxılırdısa, digərləri üçün isə həyatın mənasını dərək etmək fəlsəfənin predmeti olmuş, onun spesifikliyini, bilik sistemindəki rolunu və statusunu müəyyən etmişdir.

Qərbi Avropa fəlsəfəsinin bir yanaşmasına görə, həyatın mənası insanın həyatına özü tərəfindən daxil edilir. Bu yanaşmaya görə, həyatın özündə məna yoxdur və insanın özü onu həyatına gətirərək mənanı özünəməxsus şəkildə yaradır. İnsan öz həyatına gətirdiyi mənanı da öz iradəsi ilə ortadan qaldırır. Məna, insana yaşamağa kömək edir və onu, təhlükəli ekzistensial boşluğa düşməkdən xilas edir. İnsanları bu boşluğa düşməkdən xilas edən müəyyən ideologiyalar və həyat təzləri vardır. Onların bir qismi insanları gedonizmə və dünyapərəstliyə təhrik etməklə ekzistensial boşluqda şəxsin özünüdərkinə mane olur. Çünki, həyatın mənası mənəvi fəaliyyətin məqsədi kimi öləri şeylərlə əlaqələndirilə bilməz. İ.Kant iddia edirdi ki, həzz mənəvi fəaliyyətin məqsədi deyil, nəticəsidir. İnsanlar yalnız həzz prinsipini rəhbər tutsalar, bu, əxlaqi hərəkətlərin tamamilə dəyərsizləşməsinə səbəb olardı. Məsələn, biri acgözlük, digəri isə xeyriyyəçilik üçün pul xərcləyən iki nəfərin hərəkətlərinin nəticəsi həzzdirsə (birində cismani, digərində mənəvi həzz), məqsədləri tamamilə fərqlidir.

Antik fəlsəfədə antropoloji mövzuya dönüş Sokrat tərəfindən həyata keçirildi. Qədim kosmosentrik yanaşma öz yerini orta əsrlərin teosentrizminə verdi. Xristianlıq insan anlayışında əsaslı şəkildə yeni bir dönüş yaratdı. İntibah və Müasir dövrlərdə Qərbi Avropa fəlsəfəsi azadlığın və insanın yaradıcılıq fəaliyyətinin dövrün tələblərinə cavab verən nəzəri prinsiplərini inkişaf etdirə, ictimai tərəqqiyə inamı əsaslandırmağa bildi. Dövrümüzün fəlsəfəsi də insanın rəsonal və yaradıcı imkanlarına inamı əsaslandırmağa, insanı və onun varlığının mənasını, onun azadlığını və yaradıcı fəaliyyətini dərək etməyin humanist prinsiplərini təsdiq etməyə çalışır.

Şərq mədəniyyətində insanın özündə sirli bir başlanğıcın olduğu və onun dərək edilməsinin zəruriliyi önə çəkilir. Çünki, daxili substansiyanın dərki insanı kamilləşdirir və onu universal sistemlə harmoniyaya gətirir. Bu vəhdət halı insanı əxlaqi naqisliklərdən xilas edərək ona fəzilətlər qazandırır (buddizm, induizm, sufizm). Şərq təfəkkürü, insana həyatının mənasının bu fəlsəfədə olduğunu öyrədir.

Qərbi Avropa mədəniyyətinə görə, qeyri-kamil, natamam və daim özündən narazı varlıq

olan insan həmişə bu çatışmamazlıqlardan qurtulmağa və özünü tamamlamağa çalışır. Amma dünyanın pəncəsindən qurtulmaq və ondan azad olmaq üçün bir mənəvi mexanizmi yoxdur. Bunun üçün o, Şərq mənəvi irsinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Çünki, Şərq ənənəsində bu mexanizm sadəcə nəzəri deyil, həm də praktiki yollarla öz effektivliyini təsdiq edir (buddizm, yoqa, sufizm).

Qərb fəlsəfəsinin tarixi insan həyatının mənası ilə bağlı əhəmiyyətli baxışları ehtiva edir. Şərq müdriklərinin konseptlərində şəxsiyyət probleminə kosmosentrik yanaşmanın üstünlük təşkil etdiyi baxışlarından fərqli olaraq antik dövrün fəlsəfi təlimlərində insanın Kosmosdan ayrılması istiqamətində, subyekt-obyekt münasibətində ilk addım atılmışdır. Şərqin dünyaya və insana baxışının unikallığı ondan ibarətdir ki, o, bütöv (qeyri-dual) vəhdət, universallıq, harmoniya prinsiplərinə daha çox sadıq qalmışdır. Bu isə Qərbin dünyaya baxışı ilə diametral şəkildə ziddiyyət təşkil edir. Çünki, Qərb fəlsəfi düşüncəsi təbiət və insanın özü də daxil olmaqla hər şeyi dualistik mövqedən dəyərləndirir. Deməli, əgər Şərq mədəni ənənəsində insanın azadlığı, həyatın məqsədi və mənası kimi onun xarici aləmlə birləşməsinə nəzərdə tutursa, Qərbi Avropa mədəniyyətində insan özünün “mən” başlanğıcını “qeyri-mən” başlanğıcı olan dünyadan fərqləndirməyə başlayır. Bu yanaşma, insanın fərdiliyi, orijinallığı və unikallığının əsasında dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Августин, А. Исповедь: Абеляр П. История моих бедствий. – М., 1992. 335 с.
2. Буржуазная философская антропология XX века. – М., 1986. – 296 с.
3. Вильданов У.С. Смысл жизни человека: гносеологический анализ: монография (Вильданов Х.С., Вильданова Г.Б.). – Уфа: Изд-во БГПУ, 2012. – 190 с.
4. Гегель, Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Логика – М.- Л., 1929. – 368 с.
5. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. – Новочеркасск, 1994. – 357 с.
6. Диоген, Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979. 433 с.
7. Камю, А. Бунтующий человек. — Философия. Политика. Искусство: [Электронный ресурс] / Пер. с фр. М.: Политиздат, 1990. 415 с. URL: https://imwerden.de/pdf/camus_buntuyushhy_chelovek_1990.pdf
8. Кант И. Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 1998. – 528 с.
9. Кессиди, Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1976. – 197 с.
10. Ламетри, Ж.О. Система Эпикура. Сочинения. М., Мысль, 1983. – 511 с.
11. Маркс, К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.3. – 629 с.
12. Материалисты Древней Греции. – М.: Политическая литература, 1955. – 239 с.
13. Монтень, М. Опыты. – СПб.: Кристалл, Респекс, 1998. – 704 с.
14. Нерождённый. – СПб.: Евразия, 2000. – 334 с.
15. Ницше, Ф. // Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
16. Паскаль, Б. Мысли. – Пер. с фр., вступ. статья, коммент. [Электронный ресурс] / Ю. А. Гинзбург. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1995. 480 с. URL: https://imwerden.de/pdf/paskal_mysli_perevod_ginzburg_1995_text.pdf
17. Реале, Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: [Электронный ресурс] / В 4-х т. – СПб.: Петрополис, 1997. 880 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/reale_antiseri-4_tom-ot_rom_do_nash-2003-8l.pdf
18. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права - М.: Соцэкгиз, 1938. – 543 с.
19. Спиноза. // Избр. соч. – М.: Мысль, 1957. – 806 с.
20. Хазиев, В.С. Роса истины. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2012. – 190 с.

21. Хайдеггер, М. Бытие и время // [Электронный ресурс] / Пер. с нем. В.В. Бибихина. Харьков: «Фолио», 2003. – 503 с. —URL:http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-8l.pdf
22. Фрейд, З. Психоанализ. Религия. Культура. — М.: Ренессанс, 296 с.
23. Фромм, Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 430 с.
24. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир — эпоха Просвещения / [Электронный ресурс] / Редкол.: И. Т. Фролов и др.; Сост. П. С. Гуревич. — М.: Политиздат, 1991. — 466 с. — URL: https://imwerden.de/pdf/chelovek_mysliteli_proshlogo_i_nastoyashchego_o_ego_zhizni_smerti_i_bessmertii_1991.pdf
25. Ясперс, К. Смысл и назначение истории. — М.: Республика, 1994. — 527 с.

Фарах Садыхова

ПРОБЛЕМА ЖИЗНИ И СМЫСЛА ЖИЗНИ В ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ

Резюме

В статье рассмотрели вопрос жизни и ее смысла в истории западной философии, т.е. в рамках философских учений Античного периода, европейского христианства, Возрождения, Нового времени и далее. Мысли о жизни и ее значении варьируются в зависимости от времени и парадигм каждой эпохи. В частности, учитывая индивидуалистический характер западного менталитета, эти различия становятся более очевидными. Несмотря на некоторые различия между этими взглядами, есть много общего, что их объединяет. В статье мы попытались выявить эти различия и сходства посредством сравнительного анализа.

Ключевые слова: *жизнь, смысл жизни, западная философия, Античный период, христианство, Новое время*

Farah Sadykhova

THE PROBLEM OF LIFE AND THE MEANING OF LIFE IN WESTERN PHILOSOPHY

Abstract

In the article, we considered the issue of life and its meaning in the history of Western philosophy, i.e. within the framework of the philosophical teachings of the Antique period, European Christianity, the Renaissance, Modern times and beyond. Thoughts on life and its meaning vary with the times and paradigms of each era. In particular, given the individualistic nature of the Western mentality, these differences become more apparent. Despite some differences between these views, there is much in common that unites them. In the article, we tried to identify these differences and similarities through comparative analysis.

Keywords: *life, meaning of life, Western philosophy, Ancient period, Christianity, Modern times*

UOT: 1.16.165.0

Turanə Əsədova

*dissertant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: esedovaturane246@gmail.com*

SÜNİ İNTELLEKTDƏ ŞÜUR VƏ AĞIL PROBLEMİ

Xülasə

Süni intellekt son dövrlərdə bütün tədqiqat sahələrinin önünə keçərək, ən çox araşdırma aparılan sahəyə çevrilmişdir. Gözlənilir ki, süni intellekt sürətlə təkmilləşərək, özünün yaradıcısının ən böyük silahına çevriləcəkdir.

Məqsəd – problemin aktuallığı fonunda süni intellektdə şüur və ağılın yeri və roluna fəlsəfi baxış etməkdən ibarətdir.

Məqalənin metodoloji əsasını – fənlərarası yanaşma təşkil edir. Bu zaman başlıca prinsip kimi müasir mərhələdə süni intellekt-şüur-ağıl qarşılıqlı əlaqəsinin vəhdət halında olması tezis qəbul edilir.

Metod – kimi analogiya və müqayisəli təhlil tətbiq edilir.

Elmi yenilik – süni intellekt kontekstində şüur və ağılın rolunun fəlsəfi-elmi dərkinin hələl ziddiyyətlərlə müşayiət olunduğu tezisini irəli sürməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *intellektual sistemlər, zəka, ağıl və şüurun fərqləri, abstrakt məhfumlar, özünüdərk, süni intellekt şüuru, ağıllı sistemlər*

Giriş

Ağıl və zəka arasında qarşılıqlı bir əlaqə olduğu kimi, şüur və zəka arasında da oxşar qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hətta ağıl və intellektin də şüur və zəhin ilə birlikdə eyni istiqamətdə, özünəməxsus sirlərə malik varlıqlar olduğunu qeyd etmək olar. Başqa bir ifadə ilə, bu dörd abstrakt məfhumun (ağıl, şüur, intellekt, zəhin), bir-biriylə bağlantılı olduqlarını qeyd etsək, yəqin ki, səhvə yol vermərik. Lakin insan beyninin məhsulu olan süni intellektə nəzər yetirdikdə qeyd olunan məhfumların necə modelləşdiriləcəyi (riyaziləşdiriləcəyi) məsələsi, bu sahədəki yanaşmaların daha kəmlinli olmasına səbəb olmaqdadır. Süni intellektin öz şüuruna malik olması, zəhni fəaliyyətlər həyata keçirərək öz varlığını davam etdirməsi insanda olduğu kimi mümkün ola bilməyi və ya şüur və zəhini, zəki bir sistemdə necə mövcud etmək olar kimi suallar konkret cavablarla həll olunacaq məsələlər deyil. Çünki təbii intellektin “süniləşməsi” nə qədər qəbul ediləndirsə, şüur və zəhin də bir o qədər aydın başadüşülən məhfumlar deyildir. Bir intellekt sistemin “özünüdərk” etməsi üçün hansı komponentlərin mövcud olması lazım gəlsə, bu istiqamətdə bəşəriyyətin hansı texnoloji inkişafa ehtiyacı varsa və ya hisslərlə xəyalların mübarizəsinə meydan açan zəhin, bir zəki sistemdə necə ifadə edilə bilər, bütün bu müzakirələr məqalədə önəmli alt başlıqlar olaraq araşdırılmışdır.

Ağıl-zəka qarşılıqlı əlaqəsi. Bir çox filosoflar ağıl, zəka, hərəkət, aktivlik və fəaliyyət xətti boyunca qarşılıqlı təsirlərlə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Eramızdan əvvəl və hətta bəşəriyyətin yaranması ilə birlikdə ortaya çıxan bu fərqli baxışlar günümüzə qədər gəlib çatmışdır və bu, insanlıq var olduqca və insanlar düşündükcə də davam edəcəkdir. Sokrat, Platon və Aristotel üçbucağında, xüsusən də “Ağıl” məfhumu ilə bağlı müxtəlif baxışlar meydana çıxmış, bəşəriyyət “Ağıl-Təfəkkür” oxunda uzun bir yol keçmişdir. Ara-sıra Allahdan ilham aldığına eynam vuran və buna görə də dolayısı ilə insanların beyninə Allahın yer üzündəki

nümayəndəsi olduğunu təlqin etməyə çalışan “Afinanın yalançı peyğəmbəri!” Sokrat bir tərəfdən tənqidi düşüncənin arxasında gizlənir, digər tərəfdən də öz fikirlərinin tənqid olunmasına dözə bilmirdi (2, s. 223). Ancaq çox aydındır ki, tənqidi fikir olmayan yerdə sivilizasiya yaşaya bilməz, bəşəriyyət təəssübkeşlik və cəhalət zülmətində mübarizə aparmağa, intellektual diktatura bataqlığında batmağa məhkumdur. Həqiqət, gerçəklik, reallıq, haqq və hüquq məfhumlarını “ağıl məhsulu” kimi görən Aristotel bu anlayışları hər şeydən üstün tutmuş və onları bəşəriyyətin ən mühüm irsi kimi qəbul etmişdir. “Amicus Plato, Sel Magis Veritas” (Platon mənim üçün qiymətlidir, lakin həqiqət daha qiymətlidir) deyərək, öz mövqeyini açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tənqidi fikrin həərətli tərəfdarları arasında fəlsəfi şəxsiyyətləri ilə seçilən filosoflarla yanaşı, Hippokrat, İbn-i Sina, Farabi kimi həkim sənəti ilə tanınan mütəfəkkirlər də olmuşdur. Elm, ağıl və təcrübə işığında əqli qabiliyyətlərdən istifadə etməklə, qərəz və şöhrətpərəstlikdən uzaq olmaq mümkündür. Bu səbəbdən hər bir həkim həm də filosof olmalı və bəşəriyyətin sivilizasiya üfünə öz töhfəsini verməlidir.

İntellektual sistemlərdə özünüdərk və şüurun formalaşması

Bəşəriyyətin inkişaf tarixi içində dünyadakı nizamı qoruma yolundakı ən diqqət çəkən mərhələ, modelləşdirmə prosesi içində texnoloji inkişaf olmuşdur. Əlinizdə tutduğunuz telefondan yaşadığınız binalara, mexaniki cihazlardan Süni intellektə əsaslanan yeniliklərə qədər hər cür texnologiyada modelləşdirməyə ehtiyacımız olsa da, biz icad etdiyimiz və ya kəşf etdiyimiz hər şeyi bu modelləşdirmə fonunda dərinlən dərk etmək üçün həmişə səy göstərmişik. Nəhayət, ağıllı sistemlərdə görmək istədiyimiz hər cür humanoid və ya təbii elementlər modelləşdirmə proseslərindən keçməlidir (6, s. 55). Buna görə də, bizə özünü dərk edəcək, yəni şüurlu bir ağıllı sistemdə bu mücərrəd hadisələrin varlığını göstərəcək bəzi fon komponentləri lazımdır. Beləliklə, şüurun insanlar və ya təbiətdəki digər canlılar üçün nə anlam ifadə etdiyini dərk etmək baxımından onu dərk etməyə çalışaq.

Şüurun mənası intellektual sistemlərdə və şüurun mövcudluğu

Süni intellekt tədqiqatçısı Çevizci şüur anlayışını özünüdərk etmə, qavrayışlar, duyğular və məlumat mərkəzli izah edir. Eyni zamanda, şüuru həm də zehnin introspeksiya kimi təsvir edir (3, s. 141). Müvafiq elmi ədəbiyyatda bu sahədə öne çıxan yanaşmalara rast gəlmək mümkündür (4, 2013; 1, 2015; 8, 2005). Buna əsaslanaraq düşünə bilərik ki, ağılın qəbul edilməsində və zəkanın fəaliyyətində şüur da rol oynayır. Yəni, bu halda “Süni intellektin də şüuru var” deyə bilərikmi? Təəssüf ki, bu suala hələlik “yox” cavabını verə bilərik, ya da ən azı ən optimist baxımdan cavabı mümkün olmayan bir sual kimi də qəbul edə bilərik. Çünki problemi həll etmək və özünüdərk etmək bir-birinə nə lazım, nə də kifayətdir. Şüurun varlığını hər hansı problemin həlli texnologiyasına aid etmək - hətta ağıllı alqoritmləri ehtiva etsə belə - cansız cisimlərə mənəvi xarakterlər təyin etmək qədər mənasız olardı. Beləliklə, şüurun varlığı ilə bağlı mübahisəni hansı nöqtəyə gətirməliyik? Bunu aşağıdakı müqayisələrlə araşdıraraq davam edə bilərik:

- Ağıllı sistemin özünüdərkini necə yarada bilərik? Bunu sensorlar vasitəsilə edə bilsək, sistemin öz mühitini tanımasını və əməliyyat proseslərini buna uyğun qiymətləndirməsini təmin edə bilərik. Ancaq belə bir vəziyyət, ağıllı sistemin davranışlarından əldə etdiyi geri bildirimlər nəticəsində özünüdərk haqqında izahlar vermək, hətta uzun müddətdə həll etdiyi problem səbəbilə, özünüdərkə keçib, yeni nəticələr əldə etmək kimi insani senaryolardan istifadə etmək fürsəti verdiyini deyə bilmərik. Bu ssenarini idarə etmək üçün daha mürəkkəb bir sistem yaratmaq və hətta daha yüksək səviyyədə (insan və ya təbiətdəki digər canlılar səviyyəsində) duyğuları modelləşdirmək lazımdır. Ağıllı bir sistemin şüuru üçün informasiya adını verdiyimiz məlumatımız var, bəli; biz qavrayışları sensorlarla həyata keçirə bilərik, bəli; bununla belə, duyğular özünüdərk və introspeksiya ilə birlikdə insanlara və canlılara aid xüsusiyyətini hələ də

qoruyub saxlayır.

- Fəlsəfi cəhətdən təhlil etdikdə, “mən olmaq”, “birinci dərəcəli şəxsiyyəti başa düşmək” kənardan bir varlıq üçün nə qədər mümkündür, bunu ətraflı şərh etmək lazımdır. Ən sadə izah şəkliylə, fərd olaraq insanlar digərlərinin şüurunu dərk etmək qabiliyyətinə malik olmalıyıq. Bu nöqtədən hərəkətlə, xaricdən dərk edilən özünüdərk vəziyyətini şüur olaraq qəbul etmək məcburiyyətindəyik. Beləliklə, bir fərd olaraq “mən” anlayışını hər hansı bir səviyyədə özümündə mənalandıra bildiyimiz halda, öz məhsulumuz olan süni intellekt sistemində bunu xarici bir müşahidəçi olaraq izah etməyimiz, insandakı şüur anlayışını dərk etməklə eyni olmayacaqdır. Buna görə də, ağıllı sistemlərə aid etməyə çalışdığımız şüur anlayışı, ehtiva etməyə çalışdığı mənadan fərqli bir anlayış meydana gətirir.

- Şüur həm daxili, həm də xarici vəziyyətin dərk edilməsinə, fərdi kontekstdə bu xarici vəziyyətə verilən reaksiyalara və şərtlərə aiddir. Bu baxımdan, “ağıllı bir sistem xarici faktorları mənalandırıqda şüura çatı biləmi?” sualına cavab vermək lazımdır. O, ümumbəşəri səviyyədə qavrayış və münasibət strukturu quran intellektual sistemlərin xarici amillərlə qarşılıqlı əlaqədə olması nəticəsində ortaya çıxacaq. Beləliklə, o, gələcək fəaliyyət proseslərini modelləşdirə və yaşama/təcrübə yolu ilə inkişaf edən şüura çatı biləcək. Ancaq bu vəziyyət yalnız şüurun xaricdən qəbul edildiyi təqdirdə məqbuldur. Şüur həm daxili, həm də zahiri proseslər tələb etdiyi üçün zəka sisteminin xarici amillərə qarşı inkişaf etdirdiyi quruluşa başqa ad tapmaq lazımdır (Köse, 59).

Ağılın intellektual sistemlərdə yeri

Şüurun mövcudluğu prizmasından şərh etdiyimiz şüur elementinin intellektual sistemlərdə mövcudluğunu anlamaq üçün şüurun dinamizmlə tətiklədiyi ağıl anlayışını nəzərdən keçirmək faydalıdır. İlk növbədə ağıl-bədən problemi adlanan məşhur fəlsəfi problemdə aktiv rol tapan zehni semantika və onun süni intellekt daxilində reallaşması baxımından araşdırmaq lazımdır.

Əvvəlcə ağılın mənasını və ağıllı bir intellektual sistem ideyasını araşdıraraq. Ağıl anlayışı ən sadə mənada şüur axını kimi ifadə edilir (11, p. 298; 8, p. 45-46). Bu fikir böyük əksəriyyətin razılaşdığı bir fikirdir. Bununla belə, elm və fəlsəfə aləmləri şüuru dəqiq bir tərifi sığışdırmaqda razılığa gəlməyiblər. Ağıl yalnız ali psixi mexanizmlərlə bağlı olduğunu və buna görə də subyektiv hisslərdən və xəyallardan müstəqil olduğunu düşünənlər də var (7, p. 91). Halbuki hisslər və hərəkətlər vasitəsilə əldə edilən məlumat və təcrübələr insanların və ya ümumən canlıların emosional mühakimələrindən asılı ola bilməz. Həqiqətən də, filmlərin mövzusu olan və mövcud texnologiyaya inkişaf nəticəsində reallığa çevrilməmiş zaman məsələsi kimi şərh edilən ağıl oxuma uzantıları, ağılın fərd/mövzuya xas olması səbəbindən maraqlı bir mövzu olaraq varlığını davam etdirir. xaricə bağlıdır. Sırf bu səbəbdən zehnin subyektiv duyğulardan, xəyallardan və yaddaşımızdakı keçmiş təcrübələrdən müstəqil olduğu yönündə yanaşma düzgün deyil. Əlbəttə dəqiq bir tərifi üzərində uzlaşma əldə edilməməsi, müəyyən hallarda şüur və ağılın eyni mənada istifadə edilməsini, bəzi hallarda isə ağılın düşünmə fəaliyyəti ilə eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Ancaq necə ki, şüur və ağıl ayrı-ayrı anlayışlardır, canlının şüurlu şəkildə idarə edilməsindən asılı olan təfəkkür, lazım gəldikdə avtomatik axın mexanizmi olan ağıldan fərqli bir anlayışa uyğun gəlir.

Nəticədə ağıl və zəka arasında statik-dinamik dilemma şüurla ağıl arasında da mövcuddur. Bu kontekstdə, edəcəyimiz seçimlərlə problemin həlli sahəsinə ağıl və zəkani aid edə bildiyimiz kimi, şüur-ağıl cütliyünü də özünüdərk oxundakı qapalı qutuda fərdi nailiyyətlərin təzahürü kimi qəbul etməliyik.

Ağıl anlayışının müəyyən qədər izah etdiyimizə görə bu fenomenin intellektual sistemlərdəki yerini şərh edə bilərik. İntellektual sistemlər informasiya ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bəzi parametrləri müəyyən dəyərlərə doğru çəkə bilir və parametrlərin yeri və bu

parametrlərin intellektual sistem yaddaşında saxlanması intellektual sistem tərəfindən əldə edilən bütün məlumatları bir növ süni intellekt kimi qəbul etməyə imkan verir. Bununla belə, ağıl hələ tam başa düşülməyən və rəqəmsal kodlarla doğrudan modelləşdirilə bilməyən bir komponentdir. Duyğular və xəyallar kimi aydın dərk edə bilmədiyimiz mücərrəd elementlərin varlığını hiss etdiyimiz ağılın qəbul edilmiş riyazi və məntiqi modeli yoxdur. Başqa sözlə desək, intellektual sistemlərdə ağılın mövcud olması üçün bu anlayış ilk növbədə insanlarda və canlılarda insan səviyyəsində elmi anlayışla izah edilməlidir. Əks halda, intellektual sistemlərin daşdığı yaddaşlar, zamanla təşkil edilmiş və ya təşkil olunacaq məlumat kolleksiyalarını göstərməklə, bu proses bəlkə də başqa bir terminin yaradılması zərurətini doğuracaqdır.

Ağıl-bədən problemi və ağıllı sistemlər

Ağıl-bədən problemi (digər bir ifadə ilə, ağıl-bədən dualizmi), ağılın və bədənə bir-birindən ayrı olaraq mövcud olduqları görüşünü irəli sürən və fəlsəfi mübahisələrin xüsusilə ağıl fəlsəfəsi tərəfindən tez-tez şərh edilən əsas problemlərdən biri olaraq qəbul edilir. Məşhur fransız maarifçisi Dekart tərəfindən önə sürülən bu terminə, ağıl anlayışı maddi dünyanın bir hissəsi olaraq qəbul edilmir. Hətta Dekarta görə, insanların və ya ümumi olaraq canlıların hiss üzvləri vasitəsilə sınaqdan keçirdikləri hər şey beynin pineal nahiyəsinə ötürülür, daha sonra oradan ruha ötürülməkdədir (6, s. 60). Qısacası, ağıl adını verdiyimiz varlıq, beyindən ayrı bir reallıq olaraq qəbul edilir. Hətta bu baxımdan ağıl və özünüdərk silsiləsi ağla əsaslanır, beyin bu izahda ayrı bir nöqtədə tutulur. Dekart tərəfindən müzakirəyə açılan, lakin bəşər tarixində tez-tez müzakirə edilən ağıl və bədən arasındakı bu qarşılıqlı əlaqə şübhəsiz ki, yeni fəlsəfi və elmi izahlarla qüvvətlənmiş və hələ də aktuallığını qoruyan, lakin vaxt keçdikcə təkmilləşən bir elmi maraq sahəsi olaraq süni intellekt çərçivəsində müzakirə ediləbiləcək mövzuya çevrilmişdir.

Dekart ağıl və bədən arasındakı fərqi ortaya qoyarkən, bu iki tərəfin əslində bir-birinə təsir etdiyini də düşünürdü. Bu fikir həm də interaksionizm adı altında araşdırılır. Ağıl və bədənə bir-birinin təsirinə təsir etməsi ilə razılaşanlar arasında neyrofizioloq Con C. Eklis və hətta məşhur müasir filosof Karl Popper də var. Lakin müasir düşüncələr Ağıl Fəlsəfəsi çərçivəsində belə bir qarşılıqlı əlaqəni Emergentizm çərçivəsində qəbul edir ki, bu da İnteraksionizm yanaşmasını özündə ehtiva edir. Bununla belə, müasir düşüncələr bu qarşılıqlı əlaqəni Ağıl Fəlsəfəsi daxilində, İnteraksionizm yanaşmasını da əhatə edən Emergentizm çərçivəsində qəbul edir. Müvafiq olaraq, psixi proseslər beynin vəziyyətləri nəticəsində, psixi proseslər isə beynin vəziyyətinə təsir edən hallar kimi ifadə edilir (5, s. 273). Gözlənilməli kimi, bu fikirlər həm də iki ünsürdən yalnız birinin fəlsəfi mənada digərinə təsir etdiyi və ya qarşılıqlı təsirin olmadığı alternativ baxışlarla qarşılanmışdır. Əslində, Epifenomenalizm deyilən baxışa görə, beyin zehni proseslərə səbəb olur, lakin ağıl beyinə təsir etmir. Bu fikir ilk dəfə XVIII əsrdə Bonnet tərəfindən aydınlaşdırıldı və sonradan müasir dövrlərə qədər bir neçə filosof və elm adamı tərəfindən araşdırıldı (10, s. 139-140). Bu fikri dəstəkləyənlər sadəcə olaraq emosiyaların davranışın birbaşa səbəbi olmadığını qəbul edirlər.

Ağıl və bədənə paralel fəaliyyət göstərməsi fikri Psixofiziki Paralelizm adı altında bir çox yan baxışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Psixofiziki Paralelizm əsasən iki elementin bir-birindən tamamilə müstəqil fəaliyyət göstərdiyini qəbul edərkən; Cüt aspektizm ayrılmaz paralel funksiyalı, Okkasionizm ayrı, lakin dolayı paralel işləməni, Əvvəlcədən qurulmuş Harmoniya ayrı, lakin xaricdən idarə olunan paralel funksiyalı təsvir edir. Xüsusilə dolayı və xaricdən idarə olunan proseslər bu prosesdə ilahi bir gücə malikdir.

Nəticədə Ağıl-Bədən problemi konkret və mücərrəd hadisələrin idarəsi və əlaqəsi paradoksunda bir növ özünü tapır və (1) beynin zehinə təsir etməsi, (2) ağılın beyinə təsir etməsi, (3) hər iki ünsürün paralel fəaliyyət göstərdiyi və ya qarşılıqlı təsir içində olduqları şəklindəki baxış tərziləri ilə izah edilməyə çalışılır. Bu nöqtədə fəlsəfi müzakirələrin tam mərkəzində tədqiqatçı Searle, ağıl-bədən probleminin bir “yanlış dilemma” olduğu fikrini irəli sürmüş və problemə

müxtəlif prizmalardan yanaşmağı təklif etmişdir (9, s. 209). Yanlış dilemmaya görə, qara ilə ağ rəngdən başqa çox sayda aralıq rənglər mövcuddur.

İnsan və canlılar prizmasından baxıldığında, fikir ayrılıqlarının hakim olduğu Ağıl-Bədən Probleminə ağıllı sistemlər miqyasında yanaşmaq mümkündür. Müvafiq olaraq, ağıllı sistemlərdə “Ağıl-Bədən Problemi” proqram-avadanlıq dilemmasına çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, avadanlıqların işləməsinə təmin edən elementlər proqram təminatı olsa da (proqram təminatı olmadan aparatın istədiyi kimi işləməyə başlaması mümkün deyil), işə başlayan avadanlıq proqram təminatı ilə bağlı impuls verirsə, proqram təminatı da aparatın təsirinə məruz qalan elementə çevrilir. Bu nöqtədə Dekartın aparat-proqram kontekstində qeyd etdiyi fərqi ağıllı sistemlər baxımından qəbul etsək də, iki element bir-birinə təsir etdiyi üçün İnterconnectionism istiqamətində mövqe tuta bilərik. Bununla belə, fikrimizcə, günümüzün ağıllı sistemləri üçün “yanlış dilemma” içində olmağımız da mümkündür.

Ağıllı sistemlər baxımından, “ağıl-bədən problemi”ni süni intellekt miqyasında təyin etməyə çalışmaq da bizdən insan və ağıllı sistemləri eyni səviyyədə qəbul etməyi tələb edir. Bununla belə, texnologiya insanları məhsula çevirsə də, Süni İntellekt son nəticədə insanların məhsulu, insanların istehsalı kimi fərqli bir rəqəsdən şərh edilməlidir. Gələcəkdə insanları əvəz edəcək Super İntellekt formalarında nələrin baş verəcəyini dəqiq təxmin edə bilmədiyimiz üçün bugünkü texnologiya çərçivəsində hazırlanmış ağıllı sistemlərdə istifadə edilən alqoritmlər, öyrənməyə imkan verəcək məlumatlar, əks əlaqə və sensorlar, aktuatorlar, aparat interfeysləri və s (6, s. 66). Demək olar ki, nə qədər ki, bəşəriyyət hər cür mücərrəd və konkret komponentlərin hökmranlığına malikdir, Ağıl-Bədən qarşılıqlı əlaqəsini həmişə ağıllı sistemlər baxımından izah etmək mümkündür. Ancaq bu nöqtədə, əvvəlki paraqraflarda da ifadə edildiyi kimi, Süni İntellekt baxımından zehni hara qoyduğumuz son dərəcə əhəmiyyətlidir. Buna görə də, Süni İntellekt baxımından, onların hərəkətlərini və zehni proseslərini ağıl izah etdiyimiz səviyyədə şərh edə biləcəyimiz ağıllı sistemlər dizayn etmək mümkün olacaq. Nəticədə, Süni İntellekt baxımından Ağıl-Bədən Probleminə bir nəfəs gətirmək üçün ağıl, şüur/özünü dərk etmə kimi hadisələrin mənasının aydınlaşdırılması vacibdir.

İnsan şüuru və intellekti, Süni İntellektə rəqəmsal təsvirlərin mümkünlüyü ilə bağlı müzakirələrin mərkəzindədir. Kifayət qədər hesablama komponentləri istifadə olunsay belə, bu mexanizmlərin funksiyalarının bizimkinə nə qədər oxşar olacağı bizdən bu hadisələrin sistemlərini açmağı tələb edir.

İnsanın düşüncə sistemi və insan bütövlüyü nəticəsində ortaya çıxan Süni İntellekt, insanları əhatə edən dünya və kainat baxımından nəzərdən keçirildikdə daha bir çox mücərrəd hadisələrlə ziddiyyət təşkil edə bilər. Nəticə etibarilə dünyada və kainatda həyatda qalmaq üçün mübarizə aparan insanlar, yaratdıqları mücərrəd hadisələrin daxilində nizam-intizam müəyyən etməyə çalışmışlar. Təbii ki, öz həyatlarına daxil olan və təkbəşinə qərar qəbul etmə və davranma potensialına malik olan ağıllı sistemlər bu faktlarla sonda maraqların toqquşmasına səbəb ola bilər. Son zamanlar tez-tez müzakirə olunan hadisələrdən biri olan etika anlayışına üstünlük vermək lazımdır.

Nəticə

Tədqiqatın irəli sürdüyü əsas nəticələr bundan ibarətdir ki, insan şüuru və ağıl, ağıl-bədən əlaqəsi kimi məsələlər əsrlərdir müzakirə obyektinə çevrilməsinə baxmayaraq, bu müzakirələrdə konkret nəticə əldə edilməmişdir. Süni intellekt sahəsində son illərdə əldə olunan praktik nəticələr, ağıl-şüur, ağıl-bədən müzakirələrini fərqli müstəvidə davam etməsinə gətirib çıxarmışdır. Ağıl və özünüdərk prosesinin insanda olduğu kimi, süni intellektə sahib varlıqda da mövcud ola biləcəyinə dair tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı ciddi səviyyədə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arıcı, M. (2015). Zihinsel alanda “ben hissi” neye karşılık gelir? Dört Öge, № 7, pp.65-76.
2. Aydın, İ.H. ve Değirmenci, C.H. (2020). Yapay zeka. İstanbul: Girdap, 285 s.
3. Cevizci, A. (2010). Paradigma Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma.
4. Güneş, F. (2013). Zihin yönetimi. Bartın Üniversitesi Təhsil Fakültəsi Jurnalı, № 2 (2), s.1-17.
5. Hergenhahn, B.R., Henley, T. (2013). An Introduction to the History of Psychology. Cengage Learning.
6. Köse, U. (2022). Yapay Zeka Felsefesi. İstanbul: Doğu Kitabevi, 160 s.
7. Putnam, H. (1999). The Thereefold Cord: Mind, Body, and World. Columbia University Press.
8. Rosenthal, D. (1995). Consciousness and Mind. Clarendon Press.
9. Rust, J. (2009). John Searle. Continuum International Publishing.
10. Swen, W. (2007). Epiphenomenalism. URL: <http://www.philosophy-online.de/pdf/ohpm.pdf>
11. Wegner, D.M. (1997). Why the mind wanders. Scientific Approaches to Consciousness, pp.295-315.

Турана Асадова

ПРОБЛЕМА СОЗНАНИЯ И РАЗУМА В ИСКУССТВЕННОМ ИНТЕЛЛЕКТЕ

Резюме

В последнее время искусственный интеллект стал наиболее исследуемой областью, обогнав все области исследований. Ожидается, что искусственный интеллект будет быстро совершенствоваться и станет величайшим оружием своего создателя.

Основная научная цель данной статьи – провести философский анализ места и роли сознания и разума в искусственном интеллекте на фоне актуальности проблемы.

Методологической основой статьи является междисциплинарный подход. В настоящее время основным принципом является тезис о том, что взаимодействие искусственного интеллекта-сознания-разума представляет собой единство на современном этапе.

В качестве **метода** применяются аналогия и сравнительный анализ.

Научное новизна заключается в выдвижении тезиса о том, что философско-научное понимание роли сознания и разума в контексте искусственного интеллекта до сих пор сопровождается противоречиями.

Ключевые слова: интеллектуальные системы, интеллект, различия между разумом и сознанием, абстрактные концепции, самосознание, искусственное сознание, интеллектуальные системы

Turana Asadova

THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS AND MIND IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

Recently, artificial intelligence has become the most researched field, surpassing all research fields. Artificial intelligence is expected to improve rapidly and become its creator's greatest weapon.

The main scientific goal of this article is to conduct a philosophical analysis of the place and role of consciousness and intelligence in artificial intelligence against the background of the relevance of the problem.

The methodological basis of the article is an interdisciplinary approach. Currently, the main

principle is the thesis that the interaction of artificial intelligence-consciousness-mind represents a unity at the present stage.

Analogy and comparative analysis are used as a **method**.

The scientific novelty lies in putting forward the thesis that the philosophical and scientific understanding of the role of consciousness and intelligence in the context of artificial intelligence is still accompanied by contradictions.

Keywords: *intelligent systems, intelligence, differences between mind and consciousness, abstract concepts, self-awareness, artificial consciousness, intelligent systems*

UDC 32

Nasimi Jalilov

*Graduate student of İvan Franko National University of Lviv
e-mail: imisanlv@gmail.com*

HISTORY OF AZERBAIJAN-UKRAINIAN RELATIONS

Abstract

Ukrainian-Azerbaijan relations are a very interesting example for the post-Soviet space. The two states were able to establish stable relations, which are maintained and developed to this day. And it's nice to see that the Ukrainian authorities are no less interested in this than we are. This is a clear example of equal partnership. The modern relations between two countries include issues of humanitarian aid, supporting Ukraine in bilateral and multilateral relations, and joining aid movements to this country by other countries. Also, today, even in the most difficult moments, when regional historical processes can change quickly, Azerbaijan does not spare its support to the people of Ukraine.

Keywords: *strategic alliance relations, intensity of Azerbaijan-Ukrainian diplomatic relations, intercultural and intercivilizational dialogue platform*

Introduction

A long time has passed since the establishment of modern historical relations between Azerbaijan and Ukraine. Relations between Azerbaijan and Ukraine have always been traditionally dynamic. There are many facts that prove that these relations are getting stronger every year. First of all, there are socio-economic and cultural ties that existed in the Soviet era that bind both countries.

At the same time, we should mention that our countries started writing the history of relations a century ago. It is no coincidence that on the occasion of the 30th anniversary of the restoration of Azerbaijan-Ukrainian diplomatic relations, an auditorium and a bas-relief named after Yusif Vazir Chamanzaminli, the first ambassador of Azerbaijan to this country in 1918, politician, well-known writer and dramatist, was opened at Taras Shevchenko Kyiv National University. During the past period, many changes have taken place in both Ukraine and Azerbaijan, but friendship, mutual respect, especially respect for the sovereignty and territorial integrity of both states have remained unchanged[2.23]. All this indicates that the cultural and social indicators of relations between the two countries are increasing year by year. This also indicates that the relations between the two countries have a certain historical significance. Both countries were allied republics within the USSR. In the same period, economic and cultural relations were formed between them. After the collapse of the USSR and the emergence of independent states in the post-Soviet space, these relations began to develop further[9.2].

Although our diplomatic relations have thirty years of history, our peoples have centuries-old traditions of friendship and cooperation. Today, the high-level political dialogue between the two countries, numerous mutual visits, signed documents, implemented joint projects, as well as the successful activity of the Intergovernmental Commission play an important role in determining new directions of cooperation between Azerbaijan and Ukraine. As a result of the joint efforts of every citizen, we will achieve further strengthening and expansion of Azerbaijan-Ukraine relations.

Azerbaijan-Ukrainian relations in modern historical conditions

Azerbaijan-Ukrainian relations have been distinguished by their own characteristics in each historical period. Ukraine, being the second largest country in Europe after France, has a wide potential and resources. It is one of the leading countries due to its material wealth, military industrial potential and access to Europe. The deepening of economic and political relations with this country is a priority issue for the state of Azerbaijan.

It is true that today Ukraine is going through difficult times. The fact that the separatist, so-called regimes threaten the territorial integrity of the country and the continuation of local wars with them is one of the main reasons that hinder the development of the country. The most important fact is that Ukraine gave political and moral support to our country in the Second Karabakh War [1]. Today, in the conditions of ongoing war, Azerbaijan continues to provide aid to the people of Ukraine at a high speed.

There are close cultural and social relations between the people of Azerbaijan and the people of Ukraine. These relationships have existed historically and continue today. The people of Azerbaijan have closer ties with the Crimean Tatars, a Turkic-speaking people living in the Crimean peninsula of the Republic of Ukraine. Ismayil Gaspiralı, Mustafa Krymoglu and others from the Crimean Turks. It is remembered with respect in Azerbaijan. During Tsarist Russia, all Turkic-speaking peoples on the territory of the empire, including Azerbaijanis, were called Tatars in official documents. A monument to the Cossacks was erected in Lankaran.

Ukrainian ataman A.Golovaty came to Azerbaijan in 1795 to protect the southern borders of Azerbaijan and died here. The people of Azerbaijan have been protecting his grave for 200 years. In the 1930s, the Ukrainians, like the Azerbaijani people, were subjected to the repressions of Stalin's regime. About 850,000 Azerbaijanis live in Ukraine. A strong Azerbaijani diaspora operates in this country. They actively participate in social and political processes. Azerbaijanis were also represented in leadership positions[1sh44]. This is not only the success of the Azerbaijani diaspora activity, but also the result of the trust and warm relations of this country to our citizens.

At the same time, one of the main strategic allies of Azerbaijan in the CIS is Ukraine. Despite the fact that there are no sea or land borders between Azerbaijan and Ukraine, the strategic alliance between the two countries is constantly strengthening and expanding. In modern times, the geopolitical aspects of this are much greater. Diplomatic relations between Ukraine and Azerbaijan were established on January 31, 1992. Although both states recognized each other's independence in a short period of time, the opening of diplomatic missions occurred somewhat later [2]. The Embassy of Ukraine in Azerbaijan started operating on May 5, 1996. Azerbaijan's embassy in Ukraine was opened on March 17, 1997. Relations between the countries have developed rapidly. During the events of March 1995, when a group of people tried to stage an armed coup d'état in Azerbaijan, on March 17, former President of Ukraine Leonid Kuchma called President Heydar Aliyev and expressed his support for him[5]. Among the countries of the post-Soviet space, Ukraine did not spare the moral and political support for the independence of Azerbaijan. On March 16, 2000, the head of state of Ukraine Leonid Kuchma paid an official visit to Azerbaijan. According to the results of the visit, a number of bilateral documents were signed between Azerbaijan and Ukraine. These documents opened wide opportunities for joint socio-cultural relations in the new historical stage. During the visit, the great leader Heydar Aliyev presented the Order of Independence to Leonid Kuchma. After Leonid Kuchman's visit, mutual visits of state officials continued in 2000-2001 to further expand Azerbaijan-Ukraine relations. [4]. Still, on July 19, 2002, Great Leader Heydar Aliyev visited Yalta, Ukraine, on a business visit.

On January 28-29, 2003, the great leader Heydar Aliyev visited Kyiv to participate in the informal summit meeting of the heads of states of the Commonwealth of Independent States and held talks with the President of Ukraine, Leonid Kuchma. Azerbaijan-Ukraine relations and perspectives of Armenian-Azerbaijani conflict resolution were discussed at the meeting. These meetings played an important role in establishing the foundations of the modern strategy of both countries and stood above the cultural relations of the peoples. The intensive dynamics of Azerbaijan-Ukraine relations continued even after Ilham Aliyev was elected president. It is no coincidence that one of the first meetings Ilham Aliyev held after being elected president was with the Prime Minister of Ukraine, Viktor Yanukovych.

President Ilham Aliyev made his first official visit to Ukraine as the head of the country on June 3, 2004. During the visit, he met with the President of Ukraine Leonid Kuchma, Prime Minister Viktor Yanukovych, Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine Vladimir Litvin. In the meeting of President Ilham Aliyev with Leonid Kuchma, issues of trade and economic cooperation, including cooperation in the field of oil and transportation of energy carriers to Europe, were discussed in detail, international problems, issues of cooperation within the framework of GUOAM, mutual relations with the European Union and NATO, political, opinions were exchanged about the socio-economic situation[10].

The heads of state also touched on the issue of resolving the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict. President Leonid Kuchma said that Ukraine supports the peaceful solution of the problem, supports the territorial integrity of Azerbaijan and will continue to support it. On October 27-28 of the same year, Ilham Aliyev made another business trip to Ukraine and discussed the development prospects between the countries. Two more business visits of President Ilham Aliyev took place on April 22, 2005 and June 16, 2005 [7]. President Ilham Aliyev, who attaches special importance to relations with Ukraine, paid an official visit to Ukraine on May 22, 2006.

Within the framework of the visit, Ilham Aliyev, who met with a number of Ukrainian officials, also participated in the summit meeting of the heads of state of the Organization for Democracy and Economic Development (GUAM). On September 7, 2006, the President of Ukraine Viktor Yushchenko came to Azerbaijan on an official visit. During the visit, trade and economic cooperation, including cooperation in the field of oil and transportation of energy carriers, was the subject of discussion. On June 16, 2007, Viktor Yushchenko visited Azerbaijan once again. A one-on-one meeting of the heads of state was held as part of the visit. During the meeting, the parties expressed their satisfaction with the dynamic development of Azerbaijan-Ukraine relations and the level of cooperation between the two countries within the framework of international organizations [8]. The presidents of Azerbaijan and Ukraine emphasized that the role of the Organization for Democracy and Economic Development, which serves the interests of the peoples of our countries, in international politics is increasing.

On May 27, 2010, Ilham Aliyev made an official visit to Ukraine. On June 30 of the same year, the President of Ukraine Viktor Yushchenko came to Azerbaijan on a business visit. Within the framework of the visit, the presidents of both countries got acquainted with the territory allocated for the new embassy of Ukraine in Baku. As it can be seen, the political aspects of the history of the adjustment of the relations of both countries are greater. These processes are continued at the modern stage.

The current level of relations between our countries is based on the will of our peoples and heads of state. In this regard, the visit of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev to Ukraine on January 14, 2022, on the eve of the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations, can be evaluated as an indicator of the importance given to bilateral

relations. This visit confirmed the strategic level of partnership between our friendly countries, gave it an additional impetus and raised our relations to a qualitatively new level. It is no coincidence that Volodymyr Zelensky called this visit historic. It should be noted that one of the first foreign visits of Zelensky, who was elected as the president of Ukraine in May 2019, was to Azerbaijan. [1] In the Joint Declaration signed at the end of the visit, the mutual support for the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan and Ukraine within the internationally recognized borders, the expansion of cooperation in the military-technical field, and the attraction of mutual investments in various sectors of the economy of Azerbaijan and Ukraine were reflected. As part of the visit, bilateral documents were also signed in the fields of agriculture, transport, energy and trade [7].

These documents include the Agreement "On cooperation in the field of food security", "On urgent cooperation in bilateral trade", "On cooperation in the field of agriculture", "On cooperation in the field of energy" and "On cooperation in the field of land relations, state land management and state land cadastre". Memoranda of understanding should be specially mentioned. Of course, these documents will create a real basis for further deepening of relations in those areas. If earlier the center of gravity in the relations between the two countries was based on the fuel and energy sector, today agreements in the field of food security and agriculture have come to the fore.

Today, our country does not spare humanitarian aid in the ongoing war of the Ukrainian people. This is also the result of a great historical relationship that started with cultural ties

One of the promising areas for both countries is the cooperation of the countries in the energy sector, in which the Azerbaijani oil and gas company SOCAR plays an important role. The activities of its subsidiary "SOCAR Energy Ukraine" are aimed at improving the network of gas stations in Ukraine, as well as organizing the wholesale trade of gasoline and oil products.

"SOCAR Energy Ukraine" imports aviation fuel to Ukraine from neighboring countries, mainly Belarus and Lithuania. "Reputation Activists" rating organization, which unites more than 650 companies in Ukraine, included SOCAR in the top three in the fuel industry of Ukraine in the category "Retail of petroleum products" in 2020. This is an important historical stage in the strategy and ideology of modern relations.

The range of cooperation between Azerbaijan and Ukraine is large and expanding every year: from economic cooperation to education. Trade and economic cooperation is an important component of bilateral relations. Last year, the trade turnover between the two countries reached about one billion US dollars. For comparison, note that in 2001, the trade turnover between the two countries was 53.7 million dollars. Azerbaijan has also invested about 1.2 billion dollars in the economy of Ukraine and actively participates in the implementation of important projects in Ukraine [6]. As an example, the overhaul of the 38-kilometer section of the M-01 Kyiv-Chernigov-Novı Yarılovıchi highway can be cited. In recent years, about 200 companies with Ukrainian capital, including about 200 joint ventures operating in various fields, have been established in Azerbaijan.

REFERENCES

1. "Azerbaijan-Ukrainian successful relations 30 years relies" – E. Akhundova. Baku 2022 / BakupressHouse 15/44lb
2. "Xarici dövlətlərin Bakıda yerləşən nümayəndəlikləri" BakuLibraFound 2018-05-27 at the Wayback Machine. (az.)
3. "AR Xarici ticarətin gömrük statistikası 2021" (PDF). AR Dövlət Gömrük Komitəsi Rəsmi saytı (az.). 2021-17-06 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 2022-07-05.

4. "AR Xarici ticarətin gömrük statistikası 2021" (PDF). AR Dövlət Gömrük Komitəsi Rəsmi saytı (az.). 2022-01-31 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 2022-07-05.
5. “Ukrayna ilə Azərbaycan arasındakı sıx münasibətlər diaspor təşkilatları qarşısında yeni imkanlar açır” Azərbaycan gazetisi / 2018 13 May nəşer/fb
6. "Ukrayna Azərbaycanlıları Birləşmiş Konqresi (UABK)". 2017-01-02 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2018-07-07.
7. "Ukrayna Azərbaycanlı Gənclər Birliyi". 2017-01-02 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: NorthW-2018-07-07.
8. Bakının qardaşlaşdığı şəhərlər - SİYAHİ Arxivləşdirilib 2022-04-07 at the Wayback Machine. modern.az, 16.02.2016 (az.)
9. Qardaşlaşmış şəhərlərin tarixi - 2019-06-17 Xarkov-Baku pressvtr. azerbaijans.com (az.)
10. Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik əlaqələr qurmuş dövlətlərin siyahısı -XIN / 1688 gov.az arkhivnotes.bak
11. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Sosial Elmlər N-2 2021B, Elm

Nəsimi Cəlilov

AZƏRBAYCAN-UKRAYNA MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ

Xülasə

Ukrayna-Azərbaycan münasibətləri postsovet məkanı üçün çox maraqlı nümunədir. İki dövlət bu günə qədər qorunub saxlanılan və inkişaf etdirilən sabit münasibətlər qura bildi. Ukrayna hakimiyyətinin də bunda bizdən az maraqlı olmadığını görmək xoşdur. Bu, bərabər hüquqlu tərəfdaşlığın bariz nümunəsidir. İki ölkə arasında müasir münasibətlər humanitar yardım, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərdə Ukraynanın dəstəklənməsi, digər ölkələrin bu ölkəyə yardım hərəkətinə qoşulması məsələlərini əhatə edir. Həmçinin bu gün, regional tarixi proseslərin sürətlə dəyişə biləcəyi ən çətin anlarda belə, Azərbaycan Ukrayna xalqına dəstəyini əsirgəmir.

Açar sözlər: *strateji müttəfiqlik münasibətləri, Azərbaycan-Ukrayna diplomatik əlaqələrinin intensivliyi, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq platforması*

Насими Джалилов

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Украинско-азербайджанские отношения представляют собой весьма интересный пример для постсоветского пространства. Двум государствам удалось наладить стабильные отношения, которые поддерживаются и развиваются по сей день. Приятно наблюдать, что украинские власти заинтересованы в этом не меньше азербайджанских. Это яркий пример равноправного партнерства. Современные отношения между двумя странами включают вопросы гуманитарной помощи народу Украины и продолжают деятельность для укрепления двустороннего взаимовыгодного сотрудничества. И даже сегодня, когда региональные исторические процессы быстро меняются — Азербайджан поддерживает и будет поддерживать Украину вне зависимости от всяких политических кризисов.

Ключевые слова: *стратегические союзнические отношения, интенсивность азербайджано-украинских дипломатических отношений, межкультурная и межкулицизационная диалоговая платформа*

UOT 316

Məftunə İsmaylova

doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
maftuna_i@mail.ru

MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ GENDER ƏSASLARI

Xülasə

Məişət zorakılığının gender əsaslarının sosioloji əsaslarda analizi tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Məqalədə məişət zorakılığı məsələləri təhlil obyektini olaraq götürülməklə müasir ailədə cinslərarası şiddətin mahiyyəti və qarşısının alınması istiqamətindəki yeniliklər nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, müxtəlif formalara malik olan zorakılıq məişət zəminində təhlükəli sonluqlara gətirə bilər, bununla əlaqədar olaraq, cəmiyyətin bu problemin həlli məsələlərinə marağı daim yüksəlir.

Məqsəd – məişət zorakılığının gender və ailə münasibətlərinə təsiri xüsusiyyətlərinin kateqorial əsaslarının araşdırılması

Metodologiya – müqayisəli analiz, sintez və interpretasiya metodları vasitəsilə məişət zorakılığının məzmun və mahiyyəti, formaları tədqiq olunur

Tədqiqatın nəticələri – gender əsaslı məişət zorakılığının həyatın bütün məqamlarında qadın və qızlara qarşı yönələn bərabərsizliyi, şiddət və zorakılığı ehtiva etməsinin, eyni zamanda ən müdafiəsiz kateqoriyalar hesab edilən uşaqlar, qocalar və əlillərin məişət zorakılığına məruz qalmasının, məişət zorakılığının həm şəquli (validəyn-övlad arasında), həm də üfiqi (ər-arvad, bacı-qardaş arasında) formalarda təzahür etməsinin təhlil müstəvisinə gətirilməsidir.

Açar sözlər: *gender, kişi, qadın, zorakılıq, məişət zorakılığı*

Giriş

XXI əsrdə bəşəriyyətin elmi, mədəni, sosial, siyasi və digər yönlü nailiyyətləri və tərəqqisi bir çox dəyərlərin yeni məzmun kəsb etməsinə, sosial münasibətlərin mahiyyətində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Yeni dövrdə ailənin bir sosial institut kimi transformasiyası prosesi davam edir. Qadın – kişi, gender münasibətlərində bir çox bəşərpərvər irəliləyişlər əldə edilsə də, məişət zorakılığı hələ də ən çox rast gəlinən travmatik vəziyyətlərdən biri olaraq qəbul edilməkdədir.

Gender zorakılığı sosial həyatın bütün məqamlarında qadın və qızlara qarşı yönələn bərabərsizliyi, şiddət və zorakılığı nəzərdə tutur. Məişət zorakılığına məruz qalanlar hər zaman olduğu kimi ən müdafiəsiz kateqoriyalar hesab edilən qadınlar, uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Qadınlar tərəfindən kişilərə qarşı törədilən məişət zorakılığı halları da müşahidə edilməkdədir. Ailədə məişət zorakılığı həm şəquli (validəyn-övlad arasında), həm də üfiqi (ər-arvad, bacı-qardaş arasında) formada təzahür edir.

Məişət zorakılığında şiddət edən şəxs buna haqqı olduğuna və ya bunun məqbul, əsaslandırılmış və ya bildirilməyəcəyinə inandığı zaman zorakılıq halı təkrarlanır. Bu, situasiya uşaqlarda və digər ailə üzvlərində nəsilərarası zorakılıq dövrü yarada bilər, onlar belə zorakılığın məqbul olduğunu və ya bağışlandığını düşünə bilərlər.

Məişət zorakılığı nədir?

“Məişət zorakılığı” anlayışı ilk olaraq “zorakılıq” anlayışının və formalarının araşdırıl-

masını aktual edir. Hazırda zorakılıq dünya üzrə 1.6 milyon insanın ölümünə səbəb olan global hadisə və əsasən 15-44 yaş arasında olan insanlar üçün ilkin ölüm səbəbi olaraq qiymətləndirilir. Statistik araşdırmalar əsasən dünyada hər dörd uşaqdan biri fiziki təzyiqə məruz qalır, hər beş qadından biri və hər on kişidən biri uşaq vaxtı zorakılığa məruz qalmış insanlardır. Zorakılıq – insanların bir-birlərinə qarşı müxtəlif məcbur etmə hərəkətlərinin tətbiqi kimi şərh edilir (2, s.41-52). Zorakılıq dedikdə, şəxsin fiziki və ya psixoloji gücündən istifadə edərək özünə, bir başqasına, qrupa, cəmiyyətə qarşı həyata keçirdiyi yaralanma, ölüm, psixoloji zərər vurma və ya məhrum etmə ilə nəticələnən fiziki fəaliyyəti nəzərdə tutulur (11, s. 6).

Zorakılıq cəmiyyətdə və ailədə mövcud olmasına görə global və lokal səviyyələrə ayrılır. Qlobal səviyyə - müharibələr, dövlətlərarası münaqişələr; lokal səviyyə isə fərdi və sosial formalarda təzahür edir. Lokal zorakılıq insanın qarşı tərəfə öz gücündən istifadə edərək fiziki və mənəvi zərər verməsinə səbəb olan fərdi və ya ictimai hərəkətlərinin toplusu kimi izah edilir. Lokal zorakılıq yalnız qarşı tərəfə şüurlu və fiziki olaraq zərər verməklə deyil, eyni zamanda bilərəkdən, sözlü və psixoloji təzyiq göstərməklə də təzahür edir. Zorakılıq insanların ən təməl haqq və azadlıqlarına qarşı hər hansı bir şəxs tərəfindən məhdudiyyətin qoyulması və ya əlindən alınması ilə həyata keçirilən hər cür hərəkət və davranışdır (3, s.14). Zorakılıq onu törədənlərin xüsusiyyətlərinə, qurban və zorakı şəxs arasındakı münasibətlərə görə, üç geniş kateqoriyaya bölünür:

- Özünə yönələn zorakılıq;
- Şəxslərarası zorakılıq;
- Kollektiv zorakılıq.

Lokal zorakılıq forması kimi qəbul edilən məişət zorakılığı ailə daxili zorakılıq olaraq qəbul edilir. Bu zaman ailə münasibətləri və ya birgə yaşayış kimi məişət şəraitində baş verən şiddət, zorakılıq və ya digər sui istifadə halları nəzərdə tutulur. Məişət zorakılığı tez-tez cinsi partnyor tərəfindən həyata keçirilən şiddət və ya zorakılıq kimi başa düşülür. Məişət zorakılığı ailə üzvlərinin biri tərəfindən digərinə qarşı baş verə bilər. Geniş mənada məişət zorakılığı uşaqlara, valideynlərə və ya qocalara qarşı zorakılığı əhatə edir. Məişət zorakılığı bir çox formalarda – fiziki, psixoloji, emosional, iqtisadi, dini, reproduktiv və ya cinsi istismar şəklində tətbiq edilə bilər, zəif məcbureddici formalardan nikahda zorlamaya və digər fiziki zorakılığa qədər dəyişə bilər, məsələn, boğulma, döyülmə, qadının cinsiyyət orqanlarının kəsilməsi, eybəcərlik və ya ölümlə nəticələnə bilən tursu atma və s. (16, s. 584–602). Məişət qətli daşqalaq, yandırma, öldürmə və cəhiz ölümünü əhatə edir.

Qlobal miqyasda məişət zorakılığının qurbanlarının böyük əksəriyyəti qadınlardır və qadınlar zorakılığın daha ağır formalarına məruz qalırlar (12, s. 13). Məişət zorakılığında şiddət edən şəxs buna haqqı olduğuna və ya bunun məqbul, əsaslandırılmış və ya bildirilməyəcəyinə inandığı zaman təkrar-təkrar baş verir. Bu, situasiya uşaqlarda və digər ailə üzvlərində nəsillərarası zorakılıq dövrü yarada bilər, onlar belə zorakılığın məqbul olduğunu və ya bağışlandığını düşünə bilərlər.

Bir çox insanlar özlərini sui - istifadə edən və ya qurban kimi tanıyırlar, çünki onlar öz təcrübələrini nəzarətdən çıxmış ailə münaqişələri kimi qəbul edə bilərlər. Məişət zorakılığının məlumatlandırılması, qavranılması, tərfi və sənədləşdirilməsi ölkədən ölkəyə çox fərqlidir. Bundan əlavə, məişət zorakılığı çox vaxt məcburi və ya uşaq nikahları kontekstində baş verir.

Mavili Aktaşın fikrincə, *“qadınını hədə-qorxu və fiziki güclə qorxutmaq, qadınlara və qızlara qarşı cinsiyyətlərinə görə bütün zərərli davranışlar “qadınlara qarşı zorakılıq” çərçivəsində qiymətləndirilir”* (1, s.47).

Məişət zorakılığı anlayışı “gender zorakılığı” kimi də ifadə edilir. Gender zorakılığı bir qədər geniş anlayış kimi aşağıdakı fikri ifadə edir: *“Gender əsaslı zorakılıq insanın iradəsinə zidd olaraq edilən və onun fiziki və ya psixoloji sağlamlığına, inkişafına və şəxsiyyətinə mənfi*

təsir göstərən hər hansı zərəri nəzərdə tutur. Bu, kişilər və qadınlar arasındakı fərqlərdən istifadə edən gender gücü bərabərsizliyinin nəticəsidir. Baxmayaraq ki, GB təkcə qadınlara və qızlara təsir etmir, əsasən bütün mədəniyyətlərdə onlara təsir göstərir. Zorakılıq fiziki, cinsi, psixoloji, iqtisadi və ya sosial-mədəni ola bilər. Sui-istifadə edənlər kateqoriyasına ailə üzvləri, icma üzvləri və mədəni, dini, hökumət və ya milli qurumlarda fəaliyyət göstərən şəxslər daxil ola bilər...” (4, s.47).

Göründüyü kimi gender zorakılığı sosial həyatın bütün məqamlarında qadın və qızlara qarşı yönələn bərabərsizliyi, şiddət və zorakılığı nəzərdə tutduğu halda *“Məişət zorakılığı yaxınları üzərində güc və nəzarət əldə etmək məqsədilə onların iradəsinə zidd olaraq həyata keçirilən sistemlik şəkildə təkrarlanan fiziki, psixoloji, cinsi, iqtisadi təsirləri”* (5, s.7) ehtiva edir. Belə demək olarsa, məişət zorakılığı mikro səviyyəli, yəni əsasən ailə-məişət münasibətləri zəminində tətbiq edilir. Onu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, məişət zorakılığı yalnız qadınlara qarşı deyil, kişilərə qarşı da törədilir. Araşdırmalara əsasən eynicinsli nikahlarda da məişət zorakılığı halları müşahidə edilir.

Məişət zorakılığına məruz qalanlar hər zaman olduğu kimi ən müdafiəsiz kateqoriyalar hesab edilən qadınlar, uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Qadınlar tərəfindən kişilərə qarşı törədilən məişət zorakılığı halları da müşahidə edilməkdədir. Ailədə məişət zorakılığı həm şaquli (valideyn-övlad arasında), həm də üfiqi (ər-arvad, bacı-qardaş arasında) formada təzahür edir. Müxtəlif ailə tiplərində ailədə olan qız övladlarının öz anaları ilə birlikdə müxtəlif formalı zorakılıq hallarına məruz qalması geniş yayılmışdır. Ailə daxilində bütün qadınların məruz qaldığı şiddət və diskriminasiya hallarının öyrənilməsi də məişət zorakılığının gender aspektlərinə aid edilir.

Dövrümüzdə zorakılığın sosial münasibətlərin tərkib hissəsinə çevrilməsi, onun sosial institut kimi öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır. E.M.Polyakov əmindir ki, *“Zorakılıq sosial institut kimi müxtəlif meyarlarla təzahür edir və fiziki fəaliyyətlə və ya fiziki zorakılığın tətbiqi təhdidi kimi ifadə edilə bilər”* (13, s.177). Bu zaman zorakılıq qarşı tərəfin davranışlarının idarə edilməsi mexanizmi kimi istifadə edilir. Müəllif zorakılığı sosial institut kimi xarakterizə edərkən o, fikirdən çıxış edir ki, məhz cəmiyyətin sosial strukturu, burada hakim olan sosial dəyərlər zorakılığın mahiyyətini müəyyənləşdirir, onu sosial münasibətlərin tərkib hissəsi kimi formalaşdırır. Cəmiyyətdə müxtəlif formalarda rast gəldiyimiz zorakılıq hallarının ümumi xüsusiyyəti belədir: liderlik xüsusiyyətinə və özünü realizə etmə ehtiyacına malik olan şəxs sosial münasibətlərin tənzimlənməsi və idarə edilməsi məqsədilə istifadə edilən nəzarət – cəzalandırma – mükafatlandırma sisteminə əsaslanaraq öz üstünlüyünü nümayiş etdirməyə çalışır. Zorakılıq tətbiq edən şəxs istər hər hansı bir müəssisədə, istərsə də hər hansısa sosial qrupda və o cümlədən ailədə müxtəlif məcburetmə vasitələrinə istinad edərək, sosial, psixoloji, iqtisadi, fiziki və s. zorakılıq nümayiş etdirə bilər.

Gender əsaslı zorakılığın səbəbləri araşdırılarkən aşağıdakı amillərə diqqət çəkilməsi zəruri hesab edilir:

- müasir sosial-mədəni kontekst və dəyişən sosial şərait;
- məişət zorakılığına fənlərarası yanaşma;
- gender münasibətlərində bərabərlik konsepsiyası;
- kişi və qadınların rol və status mövqelərinin bölüşdürülməsi xüsusiyyətləri;
- zorakılığın təzahürünə bioloji cəhətdən müəyyən edilmiş ilkin şərtlərdən çox, sosial-mədəni amillərin təsirinin vurğulanması;
- gender normaları, kişilik/qadınlıq stereotipləri və kişi və qadınların psixoloji fərqlilikləri və davranışların nəzərdən keçirilməsi;
- zorakılıq fenomeninin ailənin fəaliyyətinin institusional səviyyəsinin və şəxsiyyətlərarası ailə münasibətlərinin səviyyəsinin nəzərə alınması əsasında təhlil edilməsi (10, s.3-13).

Hər bir ailə özlüyündə bir model daşıyıcısıdır. Məhz ailə daxilində cinslər arasındakı və nəsillər arasındakı münasibətlər formalaşır və ailə üzvləri tərəfindən mənimsənilərək ötürülür. Ailə zorakılığı bir çox hallarda məişət zorakılığı kimi səciyyələndirilir. Müxtəlif formalı ailə-məişət zorakılığına, şiddətə məruz qalan yaşlılar, qadınlar və uşaqlar sosial-psixoloji reabilitasiyaya ehtiyac duyurlar. Bu zaman hansı ailə üzvünün davamlı şiddətə məruz qalması və bilavasitə həmin şəxsin deyil, bu şiddəti görərək psixoloji travma yaşayan digər ailə üzvlərinin də reabilitasiyası vacib amilə çevrilir.

Davamlı zorakılıq halları şiddətə məruz qalan və bu vəziyyətə ən azı “tamaşaçı” qismində şahid olan hər bir ailə üzvünün qorxu, həyəcan, qəddarlıq, qapalılıq və digər mənfi hisslər yaşamasına gətirir. Bilavasitə ailə ilə bağlı olan məişət zorakılığı – bir ailə üzvünün digər ailə üzvünə və ya üzvlərinə münasibətdə onların hüquqlarını, azadlıqlarını, qanuni mənafelərini pozan, onlara fiziki və ya ruhi iztirablar yaşatmağa yönələn qəsdən törədilən fiziki, psixoloji, cinsi xarakterli hərəkətlər məcmusunu ehtiva edir (6, s.1-2).

Məişət zorakılığının formaları

Məişət zorakılığına nadir hallarda kişilərin də məruz qalması məlumdur. Qadınlara qarşı rəsmi nikahda olduğu həyat yoldaşı, qeyri-rəsmi münasibətlərdə olduğu sevgilisi, yaşlı qadınlara qarşı oğlu və ya oğul-nəvəsi tərəfindən zorakılıq halları tətbiq edilir. Adətən yaxın qarşılıqlı münasibətdə olduqları qadına qarşı kişilər tərəfindən həyata keçirilən zorakılıq hallarının psixoloji, fiziki, mənəvi, seksual, iqtisadi formaları fərqləndirilir.

- *Psixoloji zorakılıq* dedikdə, qadının ləyaqətini alçaltmaq, təhqir etmək, özünə hörmətinin itirilməsinə səbəb olan etinasızlıq, məzəmmət, təhqir, o cümlədən nalayiq ifadələr, kobudluq, hədə-qorxu ilə şifahi və psixi vasitələrdən istifadə etməklə zorakılıq başa düşülür (9, s.64-84).

Psixoloji zorakılıq zamanı qarşı tərəf şifahi təhqirlərə məruz qalır, şantaj edilir, çox zaman qadın üzərində nəzarəti əldə etmək üçün uşaqlara və ya başqalarına qarşı zorakılıq hərəkətləri edilir, intihar edəcəyi ilə hədələnilir, qurbana və ya başqalarına qarşı təhdidlər həyata keçirir, ev heyvanlarına qarşı zorakılıq və ya onların məhv edilməsi yolu ilə qorxutmağa çalışır, qadını təqib edir, onun fəaliyyətini daimi nəzarətdə saxlayır, qadının sosial dairəsinə nəzarət edir, müxtəlif resurslara çıxışını məhdudlaşdırır (sosial və tibbi yardım almaq, dostlarla ünsiyyət, təhsil, iş və s.), onu alçaldıcı hərəkətlər etməyə məcbur edir və s. Bu zorakılıq növü çox geniş yayılmışdır və demək olar ki, bütün məişət zorakılığı hallarında rast gəlinir. Təkrarlanan sui-istifadə post-travmatik stress pozğunluğuna, depressiyaya, daimi qorxuya və bəzən intihara səbəblərə səbəb olur (5, s.7).

- *İqtisadi zorakılıq* - yalnız müəyyən tələblərlə pulun verilməsi, həyat üçün vacib resurslardan məhrum etmə, işləməyə qadağa, maliyyə nəzarəti və asılılıq, habelə pulun məhdudlaşdırılması və ya verilməsindən imtina edilməsi, əlavə olaraq xərclənmiş vəsaitlər barədə hesabatların verilməsi tələbi, ədalətsiz əmlak bölgüsü və pulun üzərinə nəzarət qoyulması kimi başa düşülür. Bir çox insanlar işləmək qadağasını qadınlara qarşı məişət zorakılığının başlıca göstəricisi kimi qəbul edirlər (9, s.64-84).

İqtisadi zorakılıq aşağıdakı formalarda da təzahür edilə bilər: uşaqları saxlamaqdan imtina, gəlirlərin gizlədilməsi, sui-istifadə edən ailə pullarını yalnız öz ehtiyacları üçün xərcləməsi, əksər maliyyə qərarlarının müstəqil qəbul edilməsi, ailə üzvlərinin xərclərinə ciddi nəzarət və s. Çox vaxt qadınlar müxtəlif səbəblərə görə iqtisadi cəhətdən kişilərdən asılı olurlar - uşaq dünyaya gətirmək, işsizlik, işlə bağlı ixtisarlar, əmək bazarında ayrı-seçkilik və s. Digər tərəfdən, hətta ərimdən çox işləyən və qazanan qadınlar da zorakılığın qurbanına çevrilə bilərlər.

İşləyən qadınların iqtisadi zorakılığa məruz qalması belə təzahür edir: çox zaman kişilər onların əmək haqqılarını tam şəkildə mənimsəyirlər və onlara xərclik vermirlər, qadınları müxtəlif işlərdə çalışmağa və hətta fahişəliyə sövq edirlər.

Avropa Birliyində qadınlara qarşı məişət zorakılığının ən çox rast gəlinən formaları – yoxsulluq və ya sosial təcrid etmə (77%) və işsizlikdir (75%).

- *Fiziki zorakılıq* güc tətbiqidir, yəni: döymə, işgəncə, əziyyət vermə, itələmək, tutmaq, atmaq, ovuc və/və ya yumruqla və/və ya yad əşyalarla vurmaq, boğmaq, təpikləmək kimi hərəkətlərlə xarakterizə olunur. Bəzi hallarda fiziki zorakılıq zamanı silahdan istifadə edilir, yandırmaqlar və s. tətbiq edilir. Rusiya tədqiqatçılarının məlumatlarına görə, təxminən hər üç rusiyalı qadınlardan biri ərinin fiziki zorakılığından əziyyət çəkir. Fiziki zorakılıq qadınların sağlamlığı və həyatı üçün ciddi təhlükə yaradır. Hər il on mindən çox rus qadını ərinin və ya partnyorunun əli ilə ölür (5, s.7).

- *Seksual zorakılıq* qarşılıqlı razılıq olmadan güc tətbiqi və müxtəlif məcburetmə üsulları ilə cinsi əlaqədir. Cinsi zorakılıq – zor, hədə və ya şantaj (zorlama) yolu ilə cinsi əlaqəyə məcbur etmə, qadın üçün qəbul edilməz formada cinsi əlaqəyə məcbur etmə halları ilə müşayiət edilir. Cinsi zorakılıq çox vaxt məişət zorakılığı səviyyəsində olur və latentliyi ilə fərqlənir. Evlilikdə zorlama hələ də çoxlarının fərqiə varmaq istəmədiyi və mövcud olmasının rədd edildiyi bir cinayətdir. Problemin kökündə üstünlük təşkil edən gender stereotipləri dayanır. Nikah çox vaxt kişilərə həyat yoldaşı ilə cinsi əlaqədə olmaq istəmədiyi təqdirdə zor tətbiq etmək hüququnun verilməsi kimi qəbul edilir. 2002-ci ildə Rusiyada aparılan araşdırmaya görə, kişilərin əksəriyyəti (60%) və qadınların yarısı (50%) nikahda zorlamanın prinsipcə qeyri-mümkün olduğuna inanırlar. Eyni zamanda, sorğu edilən qadınların 18%-i əri tərəfindən cinsi zorakılığa məruz qalıb (məcburi cinsi əlaqə və/yaxud zorlama və/yaxud döyüldükdən sonra cinsi əlaqə olub) (7, s.23-27).

Məişət zorakılığının digər formalarından biri qadını nəzarətdə saxlamaq üçün uşaqlardan istifadə edilməsidir. Bu zaman uşaqlara qarşı fiziki və ya cinsi zorakılıq, uşaqları girov kimi istifadə etmək, uşaqları qurbana qarşı fiziki və psixoloji zorakılığa cəlb etmək, uşaq manipulyasiyasından istifadə edərək valideyn hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq və s. ola bilər (5, s.8).

Yetkin qurbanı idarə etmək üçün uşaqlardan və ya ailənin yaşlı üzvlərindən istifadə məişət zorakılığının başqa bir növüdür. Bu zaman zorakılıq göstərən tərəf uşaqları cəzalandırmaq, onları maddi təmin etməmək, həmçinin yaşlıların evdən uzaqlaşdırılması, cismani və mənəvi incildməsi təhdidi ilə öz tələblərini qəbul etdirir, bir sözlə psixoloji təzyiq göstərə bilər.

Vurğulamaq lazımdır ki, çox vaxt məişət zorakılığı faktı müəyyən edilsə, bu, yuxarıda göstərilən bütün forma və hallarda özünü göstərir (9, s.64-84).

Belə ki, məişət zorakılığının əhalinin bütün qrupları üçün ümumi olan “xüsusi əlamətləri” var:

1. münasibətlərdə zorakılığın bir növü varsa, onun digər formalarının da inkişaf etməsi ehtimalı yüksəkdir;

2. bütün təzahürlərində məişət zorakılığında zorakılıq edən şəxs tərəfindən nəzarət və güc elementləri vardır;

3. zorakılığın törədilməsinə və zorakılıq dövrünün davam etdirilməsinə səbəb olan psixoloji və sosial-mədəni amillər məişət zorakılığının müxtəlif formaları üçün çox vaxt eyni olur;

4. zorakılıq nəticəsində yaranan psixoloji travma və zorakılıq qurbanlarının yaşadığı simptomlar məişət zorakılığının müxtəlif formaları üçün eynidir.

Məişət zorakılığını araşdıran İ.V. Soshnikova, vurduğu zərərin dərəcəsi ilə fərqlənən məişət zorakılığı səviyyələrinə diqqət çəkir:

“1) “Ailə zorakılığı” ailə həyatı ilə bağlı ənənəvi təsəvvürlərə görə “yaxşı niyyət”lə əsaslandırılır, zorakılıq göstərən insan əslində başqalarını özünə tabe etmək üçün adi üsullarla özünü qorumağa çalışır.

2) "Ailə qəddarlığı" aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- a) hər hansı münəfişlərin həllində şüurlu şəkildə güc (güc-güc) üsullarından istifadə;
- b) ailə üzvünə (üzvlərinə) fiziki xəsarət yetirilməsi;
- c) onların azadlığının məhdudlaşdırılması.

3) Ailə üzvünün həyatına və sağlamlığına kobud şəkildə qəsd edən zorakılıq cinayət hüququ normaları ilə tənzimlənir” (15, s.11).

Məişət zorakılığı üç ardıcıl mərhələdə inkişaf edir:

Birinci mərhələ - aralıq təkrarlanan gərginlik, şifahi və/yaxud emosional sui-istifadə halları ilə xarakterizə olunur.

İkinci mərhələdə - kəskin zorakılıq insidenti müşahidə olunur. Zorakılıq göstərən şəxsin hücumları o qədər güclü və dağıdıcıdır ki, onları inkar etmək mümkün deyil və qadın ona güclü təzyiq göstərildiyini etiraf edir.

Üçüncü mərhələdə - zorakılıq nümayiş etdirən şəxs peşmançılıq hissi keçirə bilər, sevən, fəvqəladə xeyirxah ola bilər. O, böyük ata və ər kimi görünə bilər, hər cür kömək təklif edə bilər və bir daha heç vaxt zorakılıq etməyəcəyinə söz verə bilər. Bu, qadının ayrılmasının ən çətin olduğu dövrdür. Çünki ailədə yenidən gərginliyin yaranması və tez-tez təkrarlanmağa başlaması hər an mümkündür və zorakılığın birinci mərhələsi başlaya bilər (14, s.2).

Nəticə

Məhz bu xüsusiyyət ailə münəfişəsi ilə məişət zorakılığı arasındakı fərqi başlıca göstəricisi kimi qəbul edilir. Belə ki, münəfişə həll edilərək, sona çatır. Zorakılıq hallarında isə bir insan davamlı olaraq, öz mövqeyindən sui-istifadə edərək qarşı tərəfə güc tətbiq edir, onu özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışır, fiziki və psixoloji təzyiq göstərir.

Müxtəlif tarixi və situasiya faktorları qadınların məişət zorakılığının qurbanı olmaq və qalmaq, həmçinin daha zərərli nəticələrlə üzləşmək riskini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aktaş Mavili A. Aile İç Şiddet: Kadının ve Çocuğun Korunması. İstanbul: Elma Kitabevi. 2006, 224s.
2. Başar F., Demirci N. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Şiddet. // KASHED, 2015, 2(1), s. 41-52
3. Cindy L.Miller Perrin, Robin D.Perrin, Claire M.Renzetti. Violence and Maltreatment in Intimate Relationships. Thousand Oaks. 2017, 408 s.
4. Ван дер Вёр Д., Вретхем К., Титли Г., Дьёрди Т. Гендерные вопросы. Пособие по вопросам гендерного насилия, затрагивающего молодежь. Венгрия: Совет Европы, 2007. 194 с.
5. Домашнее насилие: социально-правовой аспект. Методическое пособие. Москва: Общероссийская ассоциация женских общественных организаций «Консорциум женских неправительственных объединений», 2013, 194 с.
6. Домашнее насилие: причины и последствия. Сморгонь: УТЦСОН «ТЁПЛЫЙ ДОМ», 2с.
7. Горшкова И., Шурыгина И. Насилие над женами в современных российских семьях. // Материалы общероссийского исследования, представленные на конференции 15-16 мая 2003 г. в МГУ им. М.В.Ломоносова и Горбачев-Фонде. 82 с.
8. Gerald T. Hotaling. An Analysis of Risk Markers in Husband of Wife Violence: The Current State Of Knowledge // Violence and Victims, Vol. 1, No 2, 1986, p.101-124
9. Калабихина И.Е., Козлов В.А. Домашнее насилие в отношении женщин в современной России: влияние социально-демографических характеристик супругов на распространенность насилия // Научные исследования экономического факультета. Электронный журнал. 2009. №1, с. 62-84.
10. Клещина И.С. Современное состояние и перспективы исследований гендерных отношений в сфере социологического и психологического знания // Женщина в российском обществе. 2013. № 2. С. 3—13

11. Merton T. Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş. İstanbul: Kaknüs yayınları. 2017, 128 s.
12. Moos, R.H.; Billinop, A.B. Children of alcoholics during the recovery process: Alcoholic and matched control families. // Addictive Behaviors. 1982, p: 115–164
13. Поляков Е.М. Насилие как социальный институт: возникновение и эффективность в архаичных и современных обществах // Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право. 2014, №9 (180). Выпуск 28, с. 176-184
14. Пособие для судей судов по уголовным делам на тему: «Домашнее насилие». Ташкент: Organization for Security and Co-operation in Europe, 2020, 86 с.
15. Сошников И.В. Насилие в семье в современной России: социологический анализ. Екатеринбург: ГОУ ВПО «Уральский государственный университет им. А. М. Горького». 2011, 21 с.
16. "The Satir Model: Yesterday and Today" edited by Sharon Loesch (1998), pp. 69-72

Мафтуна Исмаилова

ГЕНДЕРНАЯ ОСНОВА ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ

Резюме

В качестве объекта исследования взят анализ гендерной основы домашнего насилия на социологической основе. В статье, взяв в качестве объекта анализа проблемы домашнего насилия, рассматриваются природа межгендерного насилия в современной семье и инновации в направлении профилактики. Отмечается, что насилие различных форм может привести к опасным последствиям в домашнем хозяйстве, в связи с чем интерес общества к решению данной проблемы постоянно возрастает.

Цель – рассмотреть категориальную основу домашнего насилия и характеризовать его влияния на гендерно-семейные отношения.

Методология – Содержание, сущность и формы домашнего насилия изучаются методами сравнительного анализа, синтеза и интерпретации.

Результаты исследования – Домашнее насилие по признаку пола включает в себя неравенство и насилие в отношении женщин и девочек на всех этапах жизни. При этом дети, пожилые люди и инвалиды, считающиеся наиболее уязвимыми категориями, подвергаются домашнему насилию. Насилие в семье проявляется как в вертикальной (родитель-ребенок), так и в горизонтальной (супружеская, sibling) формах.

Ключевые слова: *гендер, мужчины, женщины, насилие, насилие в семье*

Maftuna Ismailova

THE GENDER BASIS OF DOMESTIC VIOLENCE

Abstract

The object of the study is an analysis of the gender basis of domestic violence on a sociological basis. The article, taking the problem of domestic violence as an object of analysis, examines the nature of intergender violence in the modern family and innovations in the direction of prevention. It is noted that violence of various forms can lead to dangerous consequences in the household, and therefore the interest of society in solving this problem is constantly increasing.

Purpose – The goal is to consider the categorical basis of domestic violence and characterize its impact on gender-family relations.

Methodology – The content, essence and forms of domestic violence are studied by methods of comparative analysis, synthesis and interpretation.

Findings of the study – Gender-based domestic violence includes inequality and violence against women and girls at all stages of life. At the same time, children, the elderly and the disabled, who are considered the most vulnerable categories, are subjected to domestic violence. Domestic violence manifests itself in both vertical (parent-child) and horizontal (marital, sibling) forms.

Keywords: *gender, men, women, violence, domestic violence*

İQTİSADIYYAT VƏ İDARƏETMƏ

JEL CODE: Q3. Q34

Vilayat İsmayilov

*Azerbaijan Academy of Labour and Social Relations,
Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Management
ismaylov1953@mail.ru
ORCID:0000-0003-0892-0365*

A NEW APPROACH TO CLARIFYING THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TOURISM SECTOR AND EMPLOYMENT

Abstract

The growth rate of the tourism sector in Azerbaijan maximally leads to an increase in the economy, at the same time affects the socio-economic situation in the country. To a greater extent, populations choose to travel in different countries and all this is associated with the possession of their information capabilities. The article notes that according to the Decree of the President of Azerbaijan on the new division of the "Karabakh" and "East Zangezur" economic regions, the economic region has not yet been expelled from the Armenian separatists, because of this, these zones were excluded from the number of regions for the development of tourist processes. It can be noted that the development of many tourist destinations in the country is just beginning, since the overall strategy for the development of this industry in Azerbaijan is at the stage of its new formation. In the future, the country's leadership is focused on the formation of a competitive tourism industry and the development of tourist infrastructure. At the same time, the listed factors (direct or indirect) affecting the development of tourism play a decisive role in determining state strategic programs in the development of the country's tourism business.

It is noted that employment in different countries depends on the legislation adopted in the country and its compliance. World labor and employment markets, the structure of world labor markets have a certain impact on the development of tourism, or vice versa-the development of tourism has a certain impact on the formation of the structure of these markets. It is estimated that there are more than 300 million people in the world employed in permanent or temporary jobs in tourism and related industries. The level of employment in tourism and related industries has a relatively large impact on the employment market than in other sectors (finance, healthcare, banks, etc.). The tourism market allows people to work in more jobs than the market of the above-listed industries. It will be possible to fully use the tourist opportunities of Karabakh only if several main factors are taken into account, such as: ensuring the safety of the population independent of their nation on the territory; clearing mined fields; gradual return of the population; creation of all necessary infrastructures in these areas. Even in countries with a multiplicative efficiency of the tourism sector, the employment rate is about 12% higher than with direct employment. The highest level of employment directly affects the creation of new jobs in the tourism sector and related industries. And this indicator is determined by the contribution of the tourism sector to the country's GDP, the number of tourist arrivals and the growth of tourism revenues.

The goal is to clarify – the impact of the tourism sector on the level of employment of the population, as well as the impact of the level of employment in the creation of new jobs in this sector.

Methodology – the article uses the economic and statistical method and the method of comparative analysis to clarify the impact of the tourism sector on the employment of the population.

The conclusion of the study – is that the highest level of employment directly affects the creation of new jobs in the tourism sector and related industries, and this indicator is determined by the contribution of tourism to the GDP of the countries of the world.

Keywords: *international tourism, role, development, tourism industry, factors, employment*

Introduction

Creating opportunities for decent employment and income for women and men is one of the strategic goals of the ILO. The main ILO instruments emphasizing this goal are the 1964 Convention on Employment Policy (No. 122) and its accompanying 1964 Recommendation (No. 122), the 1984 Recommendation on Employment Policy (No. 169), as well as other norms and fundamental principles and rights at work. Most countries in Eastern Europe and Central Asia are experiencing growth, which, however, is unequally distributed among countries and sectors of the economy. This growth is provided by a small number of sectors of the economy, primarily related to the extraction of natural resources, which are not yet sufficient to overcome the shortage of productive employment and jobs.

The process of restructuring industries has not yet been completed. National, regional and international markets are open to competition against the background of sufficient ability of the state to regulate the economy. The characteristic features for all regions of the world are still low wages and labor productivity, a significant scale of the informal economy, high youth unemployment, etc. To date, labor markets are still characterized by a structural imbalance between the supply of labor and the demand for it [19].

The ability of States to promote economic growth accompanied by an increase in the level of employment is sometimes limited, due to various factors. The reduction in budget funding has affected the functioning of vocational education systems and public employment services. In addition, in a number of countries, these State functions have been decentralized and weakened in the course of this process.

A large number of workers change jobs, moving from one industry to another and moving from one region to another. At the same time, numerous groups of young workers enter the labor markets every year. Existing institutions and structures are unable to meet the growing needs for on-the-job training, as well as the need for retraining and lifelong learning (continuous learning). These problems are especially acute for young people, whose transition period from training to work is lengthening and becoming less secure. In addition, they are more often forced to accept lower-quality work.

Employment of the population of any country is one of the indicators of the development of its economy, including a decrease in the unemployment rate, improvement of the welfare of the people. It should be noted that the growth rate of the tourism sector in Azerbaijan, acting as much as possible to increase the economy, simultaneously affects the socio-economic situation in the country. Since the citizens of the republic, having financial opportunities, develop their personal needs, with the manifestation of free time, they choose to travel as a tourist in different countries of the world with information capabilities.

The problem of employment of the able-bodied population is considered as one of the most significant, since it is directly related to the prospects of socio-economic stability of the country. In the perspective of socio-economic stability of the country, demographic processes are determined, which is one of the main parts of social policy, i.e. this process has demographic and social content. In economic literature, scientists point out that

employment is a system that includes the degree of satisfaction of personal and social needs of citizens of the country, a set of attitudes about the participation of the population in labor activity, expressing the measure of their inclusion in labor processes.

The role of tourism in the formation of the country's gross domestic product

The state employment policy of the population is part of the socio-economic policy of the country, where the intensive development of all sectors of the economy, including the tourism industry, affects the level of employment of the population. At the same time, in many countries of the world tourism plays a significant role in the formation of gross domestic product (GDP), in creating additional jobs, in providing employment and activating the foreign trade balance. In addition, tourism has a huge impact on such key sectors of the economy as agriculture, transport and communications, construction, production of consumer goods and others. Also, the tourism sector is a catalyst for the socio-economic development of the country. The economic development of this sphere is characterized by impressive data on the global economic market.

According to the World Tourism Organization (UNWTO), more than 900 million international tourist trips were registered in the world in 2022, which is twice as much as in 2021. Nevertheless, the number of international arrivals in 2022 remains 37% lower than in 2019 (before the pandemic period) (1.5 million).

Materials and methods

According to their data, an increase in foreign tourist arrivals was recorded in every region of the world last year. The lowest dynamics was observed in the Middle East, where one of the drivers of the growth in the number of arrivals was the 2022 World Cup in Qatar and the air travel route network was almost completely restored. Due to these factors, the tourist flow to the Middle East region, the arrival of tourists has recovered and compared to 2019, the level of this indicator has increased and amounted to 83% [14].

It should be emphasized that the difficult social, economic and geopolitical situation in the countries of the world remains the main factor hindering the recovery to a state before the mediocre conditions in the economy as a whole, and in particular international tourism [10, pp. 47-58]. The increase in the inflation rate in the countries of the world, the aggravation of the war between Russia and Ukraine, the possibility of a decrease in the supply of grain products to countries in need, as well as a sharp increase in oil prices have led to an increase in public spending (on maintenance, transport, accommodation, etc.).

Discussion

As is known, the increase in the inflation rate in the countries of the world directly affects the decline in the purchasing power of the population. Every year, the World Bank determines the rating of the countries of the world according to the purchasing power parity of the countries of the world. According to the bank's definition, China (\$30.3 trillion), the United States (\$25.5 trillion), India (\$11.8 trillion) and Japan (\$5.7 trillion) retained the top five places in purchasing power parity in 2022. And Russia (\$5.33 trillion). According to analysts of the World Bank, by 2030 the countries of the presented five will maintain the status quo. At the same time, according to their forecast, Russia will come close to Japan, and India to the United States. In particular, Russia's GDP may reach \$5.9 trillion by this time. At the same time, the estimated GDP growth in this country will be approximately 7.9% compared to the previous year. In terms of GDP in nominal terms, by the end of 2022, the United States, China, Japan, Germany, India, Great Britain, France and Russia took the

top eight places in the world ranking of countries. Also, in terms of GDP in nominal terms, the first place in the countries of the world is occupied by the United States.

It should be noted that the level of GDP is directly affected by the country's inflation rate. And this, in a direct way, affects the decline in the purchasing power of populations. The indicators of the countries' inflation rating for 2022-2023 show that the highest indicator was in Venezuela (398%), Lebanon (230%), Syria (139), North Korea (55%), and the lowest indicator was in Mali (-0.7%), South Sudan (-3.1%), etc.[16]

It should be noted that large-scale work on tourism development has been carried out in Azerbaijan in recent years. But the newly named Karabakh and East Zangezur economic region has not yet been expelled from the Armenian separatists, because of this they were excluded from the number of regions for the development of these processes [18]. It can be noted that the development of many tourist destinations in the country is just beginning, since the overall strategy for the development of this industry in Azerbaijan is at the stage of its new formation. In the future, the country's leadership is aimed at the formation of a competitive tourism industry and the development of tourist infrastructure. Therefore, one of the important issues is the liberation of these territories from Armenian separatists, the clearing of mined fields, the gradual return of refugees to their native districts and villages, and the simultaneous creation of tourist infrastructure in the liberated territories. The tourist potential of these areas is also very rich. It will be possible to fully use the tourist opportunities of Karabakh only if several main factors are taken into account, such as:

- ensuring the security of the population independent of their nation in the territory;
- clearing of mined fields;
- gradual return of the population;
- creation of all necessary infrastructures in these areas, etc. [1, pp. 40-45].

Azerbaijan receives only 0.002-0.003% of the world's international tourist flow. However, the calculations and forecasts of experts confirm that the country has the ability to receive approximately 10 million tourists a year [3, pp. 562-569]. It should be noted that the emergency situation that began at the end of 2019 in all countries of the world had a significant negative impact on the development of tourism in Azerbaijan, which in 2020 the number of tourists arriving in the country decreased 3.2 times, in 2021 - 2.8 times, in 2022-2.2 times compared to 2019 [4].

Employment in different countries depends on the legislation adopted in the country and its compliance [11]. The tourism industry differed from other sectors of the economy by a number of specific features, which can be distinguished by the fact that tourist services are sold in one place, and consumed in another place or in another country. On the other hand, income from the sale of tourist products is generated only where tourist services are purchased. The process of consumption of tourist products is regulated by what the tourist chooses in accordance with the service provided to him, as well as the place of his temporary stay. An important factor of employment in tourism is considered to be a factor that forms communication between buyers of tourist services and employees of the company. Often, the communication that occurs between buyers of services and employees of the company creates a source of risk for many operations in the tourism sector.

The world labor and employment markets and their structure have a certain impact on the development of tourism, or vice versa-the development of tourism has a certain impact on the formation of the structure of these markets. It is estimated that there are about 325 million people in the world employed in permanent or temporary jobs in tourism and related industries. The level of employment in tourism and related industries has a relatively greater impact on the employment market than in sectors such as finance, healthcare, banking,

automotive, mining, etc. The tourism market allows people to work in more jobs than the healthcare market, financial sector, banking sector, mining and agriculture. Calculations show that the tourism market allows creating new and vacant jobs 5 times more than in the mining industry and almost 2 times more than in the financial sector, and in 2021 the tourism sector was able to accommodate about 330 million jobs. According to the GAT (State Agency of Azerbaijan for Tourism), the main goal of the country for tourism is to increase the number of foreigners visiting Azerbaijan to 4 million people in 2026, and to increase the indicators of domestic tourism to 6 million citizens [17].

It should be noted that the number of employees employed in tourism-specific areas in Azerbaijan in 2016-2021 increased from 43.5 thousand to 53.7 thousand people. So, in the number of employees employed in this area, compared to 2016, in 2017, 7.7% or 3.36 thousand people; in 2018, 22.4% or 9.75 thousand people; in 2019, 35.6% or 15.5 thousand people; in 2020, 12.7% or 5.54 thousand people and in 2021 -23.55% or an increase of 10.24 thousand people. As can be seen from the analysis, despite the increased control in the conditions of the pandemic in the Republic of Azerbaijan, in the same period there was an increase in the number of workers employed in areas specific only to tourism, with the exception of 2018-2019. In our opinion, this growth can be attributed to the preventive measures taken by the state, including the provision of state support for the cultivation of tree seedlings and flowers in private farms [12].

International tourism has a powerful impact on employment. The tourism industry is a labor-intensive process, so it employs mostly unskilled workers. However, this does not mean that highly skilled labor is not used in the tourism sector. In this area, new jobs are geographically spread more widely than in other developing sectors of the economy. The development of tourism in the world is influenced by scientific and technological progress, improving the quality of life of the population, increasing the length of free time, vacations, economic and political stability and a number of other factors [16].

Conclusions

Employment of the population in different countries with a multiplicative effect of tourism is several times higher than with direct employment. In this case, the internal tourist activity of the region's population can serve as an indicator for assessing the effectiveness of the existing brand of the region. Even in countries with multiplicative efficiency of this sphere, the employment rate of the population is 11.8% higher than in direct employment. Employment in tourism-specific areas in Australia is 2.6 times, in France -2.48 times, in the USA-2.62 times, in Germany-3.29 times, in Russia -5 times and in Azerbaijan -4.46 times higher than in direct employment. The result of the study shows that the employment of the population in different countries with the multiplicative influence of tourism is slightly higher compared to the total employment of the population. And this directly affects the creation of a large number of jobs in the tourism sector and related industries, which is primarily due to the contribution of the tourism sector to the country's GDP, the number of tourist arrivals and the growth of tourism revenues.

Employment of the population in different countries with the multiplicative influence of tourism is slightly higher compared to the total employment of the population, this directly affects the creation of a large number of jobs in the tourism sector and related industries.

LITERATURE

1. Abdullayeva Sh. Reorganization of tourism in Agdam. Materials of the I International Scientific

- and Practical Conference. Baku, -2022, - pp. 40-45
2. Tourism in Azerbaijan. Baku: 2023
 3. Ismayilov, V. I. The main directions of formation of tourism-recreation complex in Azerbaijan // -Moskou: Journal Business Economics, -2017. issue 2, -pp. 562-569.
 4. <https://top-rf.ru/places/556-strany-dlya-turistov.html>
 5. <https://www.tadviser.ru/index.php> / Tourism (world market)
 6. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sovremennom-sostoyanii-rynka-mezhdunarodnogo-turizma>
 7. <http://tourfaq.net/travel-business/glavnye>
 8. <https://planetofhotels.com/guide/ru/blog/top-mirovykh-gostinichnykh-setey>
 9. <https://buklib.net/books/30429/>
 10. <https://www.statista.com/statistics/186743/international-tourist-arrivals-worldwide-by-region-since-2010/>
 11. <https://www.unwto.org/fr/sustainable-development>
 12. <https://profi.travel/news/54115/details>
 13. <https://www.atorus.ru/node/51037#:~:text=by the name of a worldwide tourist organization>
 14. <https://take-profit.org/statistics/inflation-rate/>
 15. <https://moluch.ru/conf/econ/archive/11/1106/>
 16. <https://caliber.az/post/129097/>
 17. <https://president.az/ru/articles/view/52389>
 18. <http://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/employment/lang-ru/index.htm>

Вилаят Исмаилов

НОВЫЙ ПОДХОД К УТОЧНЕНИЮ ВЗАИМОСВЯЗИ ТУРИСТИЧЕСКОГО СЕКТОРА С ЗАНЯТОСТЬЮ НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

Рост темпа туристической сферы в Азербайджане максимально действуя к возрастанию экономики, одновременно влияет на социально-экономическую ситуацию в стране. Большей степени населения выбирают путешествовать в разных странах и все это связывается с обладанием ихними информационными возможностями. В статье отмечается, что по Указу Президента Азербайджана о новом делении экономических районов «Карабахский» и «Восточно Зангезурский» экономический район в данный момент еще не отчислен от армянских сепаратистов, из-за этого эти зоны были исключены из числа регионов для развитию туристических процессов. Можно отметить, что развитие многих туристических направлений в стране еще только начинается, поскольку общая стратегия развития данной отрасли в Азербайджане находится в стадии своего нового формирования. В дальнейшем руководство страны нацелено на формирование конкурентоспособной туристической и развитие туристской инфраструктуры. Одновременно перечисленные факторы (прямые или косвенные), влияющие на развитие туризма играют решающую роль в определении государственных стратегических программ в развитии туристского бизнеса страны.

Отмечается что, занятость в разных странах зависит от принятого в стране законодательства и его соблюдения. Мировые рынки труда и занятости, структура мировых рынков труда оказывают определенное влияние на развитие туризма или наоборот-развитие туризма оказывает определенное влияние на формирование структуры этих рынков. По оценкам, в мире насчитывается больше 300 миллионов человек, занятых на постоянной или временной работе в сфере туризма и смежных с ним отраслях. Уровень занятости в сфере туризма и смежных с ним отраслях оказывает относительно большое влияние на рынок занятости, чем в других секторах (финансы, здравоохранение, банки, и. т.д.). Рынок туризма позволяет

людям работать на большем количестве рабочих мест, чем рынок выше перечисленных отраслях. В полной мере использовать туристические возможности Карабаха можно будет только при учете несколько основных факторов, таких как: обеспечение безопасности населения не зависящее от их нации на территории; очищения минированных полей; поэтапное возвращение населения; создание в этих районах всех необходимых инфраструктур. Даже в странах с мультипликативной эффективностью туристической сферы уровень занятости выше примерно 12%, чем при прямой занятости. Высший уровень занятости напрямую влияет на создание новых рабочих мест в туристическом секторе и смежных с ним отраслях. А этот показатель обуславливается, вкладом сферы туризма в ВВП страны, количеством туристских прибытий и ростом доходов сферы туризма.

Цель – уточнить влияние туристической сферы на уровень занятости населения, также влияние уровня занятости при создании новых рабочих мест в этой секторе.

Методология – в статье для уточнение влияние туристической сферы на занятость население использован экономико-статистический метод и метод сравнительного анализа.

Вывод исследования – выяснено, что высший уровень занятости напрямую влияет на создание новых рабочих мест в туристическом секторе и смежных с ним отраслях и этот показатель обуславливается вкладом туризма в ВВП стран мира.

Ключевые слова: международный туризм, роль, развитие, туристическая индустрия, факторы, занятость

Vilayət İsmayilov

TURİZM SEKTORUNUN MƏŞĞULLUQLA ƏLAQƏSİNİ AYDINLAŞDIRMAQ ÜÇÜN YENİ BİR YANAŞMA

Xülasə

Azərbaycanda turizm sektorunun tempinin artması ölkə iqtisadiyyatını maksimum dərəcədə artıraraq, eyni zamanda, ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərir. Daha çox əhali müxtəlif ölkələrdə səyahət etməyi seçir və bütün bunlar onların informasiya imkanlarına sahib olması ilə əlaqələndirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan prezidentinin iqtisadi rayonların yenidən bölünməsi haqqında Fərmanı ilə "Qarabağ" və "Şərqi Zəngəzur" iqtisadi rayonu hazırda erməni separatçılarından təmizlənməmişdir, buna görə də bu zonalar turizm proseslərinin inkişafı üçün qəbul edilmiş proqramlardan uzun illər kənarda qalmışdır. Qeyd etmək olar ki, ölkədə bir çox turizm istiqamətlərinin inkişafı hələ yeni başlayır, çünki Azərbaycanda bu sahənin ümumi inkişaf strategiyası yeni formalaşma mərhələsindədir. Gələcəkdə ölkə rəhbərliyinin əsas məqsədinin rəqəbatlı turizm sənayesinin formalaşmasına və turizm infrastrukturunun inkişafına yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, turizmin inkişafına təsir edən tədqiqatda sadalanan amillər (birbaşa və ya dolaylı) ölkənin turizm biznesinin inkişafında, dövlət strateji proqramlarının müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynayır.

Qeyd olunur ki, müxtəlif ölkələrdə məşğulluq ölkədə qəbul edilmiş qanunvericilikdən və ona əməl olunmasından asılıdır. Dünya əmək və məşğulluq bazarları, dünya əmək bazarlarının quruluşu turizmin inkişafına və ya əksinə müəyyən təsir göstərir-turizmin inkişafı isə bu bazarların quruluşunun formalaşmasına həlledici təsir göstərir. Dünyada turizm və əlaqəli sahələrdə daimi və ya müvəqqəti işlə məşğul olan 300 milyondan çox insanın olduğu təxmin edilir. Turizm və əlaqəli sahələrdə məşğulluq səviyyəsi məşğulluq bazarına digər sektorlara (maliyyə, səhiyyə, banklar və s.) nisbətən böyük təsir göstərir. Turizm bazarı insanlara yuxarıda qeyd edilən bazarlardan daha çox iş yerində işləməyə imkan verir. Qarabağın turizm imkanlarından bir neçə əsas amilin nəzərə alınması ilə tam istifadəsi mümkün olacaqdır, məsələn, ərazidə milliyətindən asılı olmayan əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; minalanmış sahələrin təmizlənməsi; əhəlinin mərhələli şəkildə

dədə-baba yurdlarına qaytarılması; bu rayonlarda bütün lazımi infrastrukturaların yaradılması və s. Turizm sektorunun multiplikativ səmərəliliyi olan ölkələrdə belə məşğulluq səviyyəsi birbaşa məşğulluğa nisbətən təxminən 12%-dən yüksəkdir. Ən yüksək məşğulluq səviyyəsi turizm sektorunda və əlaqəli sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına birbaşa təsir göstərir. Və bu göstərici turizm sektorunun ölkənin ÜDM-ə verdiyi töhfə, beynəlxalq turistlərin qəbul edilmiş sayı və turizm gəlirlərinin artması ilə müəyyən edilir.

Məqsəd – turizm sektorunun əhalinin məşğulluq səviyyəsinə təsirini, həmçinin bu sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması zamanı məşğulluq səviyyəsinə onun təsirini aydınlaşdırmaqdır.

Metodologiya – məqalədə turizm sahəsinin əhalinin məşğulluğuna təsirini aydınlaşdırmaq üçün iqtisadi və statistik metod və müqayisəli analiz metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi – ən yüksək məşğulluq səviyyəsinin turizm sektorunda və əlaqəli sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına birbaşa təsir göstərdiyi və bu göstəricinin turizmin dünya ölkələrinin ÜDM-ə verdiyi töhfə ilə şərtləndirildiyi aydınlaşdırıldı.

Açar sözlər: beynəlxalq turizm, rol, inkişaf, turizm sənayesi, amillər, məşğulluq

UOT 316.33

Qənimət Səfərov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

i.e.d., professor

e-mail: seferov.qenimet@aesma.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-7291-8572>

Səbinə Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

i.ü.f.d, müəllim,

e-mail: sabina-w@mail.ru

<https://opcid.org/0000-0002-0752-5630>

NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA ROLU

Xülasə

Neft-qaz sənayesi Azərbaycan Respublikasının ənənəvi sənaye sahələrindəndir. Azərbaycanda neftlə təmas çox qədim zamanlara gedib çıxır və 1729-cu ildə Abşeron yarımadasında neft quyularının xəritəsinin mövcud olması faktları vardır. Neftin sənaye üsulu ilə istismarı isə Azərbaycanda mexanikləşdirilmiş üsulla ilk neft quyusunun qazılması (1872) və istismara verilməsindən başlayır. XIX əsrin əvvəllərində, yəni 1901-ci ildə dünyada hasil edilən neftin 49 %-i Azərbaycana, 39%-i Amerika Birləşmiş Ştatlarına (ABŞ), 4 % - Rusiyaya və 8 %-i digər ölkələrə aiddir. Azərbaycan nefti həm keçmiş ittifaq, həm də indiki müstəqil ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki 1941-ci ildə Azərbaycanda 23.41 mln.ton neft hasil edilmiş, ikinci dünya müharibəsinin qalibiyyətlə başa çatmasında onun böyük rolu danılmaz olmuşdur. Müstəqilliyimizin bərpasından sonra da neft-qaz sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında çox mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Məqsəd – neft-qaz sənayesinin Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafındakı rolunu, bağlanan müqavilələrin reallaşmasının ölkə iqtisadiyyatına təsirini müəyyənləməkdən ibarətdir.

Metodologiya – qruplaşdırma, sistemləşdirmə, riyazi-statistik modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – neft-qaz sənayesində bağlanmış müqavilələrin xüsusiyyətləri, onların nəticələrinin respublika iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin öyrənilməsi, neft gəlirlərindən istifadə edərək qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunması məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, neft-qaz sənayesi, neft müqavilələri, sosial-iqtisadi inkişaf, riyazi-statistik modelləşdirmə*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının inkişafının müasir dövründə bütün sənayenin və o cümlədən neft-qaz sənayesinin dərin dəyişiklik ərəfəsində olduğu, bu dəyişikliyin dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən təbəllüadlara cavab verməsi vacibliyi yaranmışdır. Beləki, informasiya iqtisadiyyatı (rəqəmsal iqtisadiyyat, yaşıl iqtisadiyyat) şəraitində istənilən sənaye sahəsi və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı dünyada gedən müsbət meyillərə cavab verməli, işlərini günün tələbləri səviyyəsində qurmalıdırlar.

Respublikada neft sənayesinin yüz əlli ildən çox yaşı var və bu müddətdə onlarla neft-

qaz-kondensat yatağı açılmış və sənaye istismarına verilmişdir. Dünyada açıq dəniz şəraitində ilk neft quyularının qazılması və istismarı məhz Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın quru ərazilərində istismar edilən neft yataqlarının böyük əksəriyyəti işlənmənin son mərhələsinə keçmiş və bu mərhələ üçün hasilat həcmnin azalması, məhsulun sulaşma əmsalının yüksək olması, təmirlər sayının çox olması, quyuların debitinin az olması, məhsul vahidinin maya dəyərinin böyük olması səciyyəvidir.

Azərbaycanın dəniz yataqlarında hasil edilən neft-qazın xüsusi çəkisi daha yüksəkdir və sənaye sahəsinin gələcək inkişafı da məhz bu yataqların adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” ilə başlayan, memarı və rəhbəri Ulu öndər Heydər Əliyev cənabları olan Yeni neft siyasətinin reallaşdırılması ölkə iqtisadiyyatını inkişafında dönüş yaratdı və bütövlükdə iqtisadiyyatımızın gələcək inkişafını müəyyən etdi.

Yeni neft siyasətinə aparan yol

Planetimizdə ilk neft quyusu Azərbaycanda, məhz Abşeron yarımadasında 1847-ci ildə qazılmışdır. Bununla belə tarixi mənbələrə görə Balaxanlı usta Allahyarın 1594-cü ildə inşa etdiyi 60 metrlik quyu barədə məlumatlar vardır. Ölkəmizdə 1724-cü ildə Abşeronda mövcud olan quyuların xəritəsi tərtib olunmuşdur. 1872-ci ildə Rusiyada hasil olunan 27 min ton neftin 26 min tonu, yəni 96,3%-i Azərbaycanda, qalan hissəsi isə Qroznı və Krasnodarda çıxarılmışdır. Artıq 1894-cü ildə Azərbaycan ABŞ-ı qədər və 1901-ci ildə isə Bakı dünyada hasilat həcminə görə birinci yerdə olmuşdur. Həmin il dünyada 20 mln ton neft hasil olunmuşdur ki bunun da yarısından çoxu Azərbaycanın payına düşürdü (1-6).

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yerli və xarici neft inhisarları meydana gəldilərkə, bunlarda neft yataqlarının amansız istismarını həyata keçirdilər. 1872-ci ildən 1917-ci il oktyabr çevrilişinə qədər Rusiyada hasil olunmuş 270,2 min ton neftin 84,1%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Sadalanan faktlar dünyada neft hasilatının tarixinin əsas hissəsinin Bakı ilə bağlılığının şəxsiyyətinə bir daha əsas verir. Elə buna görə də Ümumimilli Lider H.Əliyev cənablarının 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən görüşlərdə Abşeronda, Bakıda neft hasilatının, zəngin tarixə malik olması ilə əlaqədar faktlara istinad etməsi Amerikanın işgüzar dairələrinin, neft kompaniyalarının xüsusi marağına səbəb olmuşdur.

Akademik Azad Mirzəcanzadə və Çapay Sultanovun (6, s.14) qeyd etdikləri kimi “Tarixi olaraq belə olmuşdur ki, sovet dövlətinin qurulduğu, Böyük Vətən müharibəsi, dirçəliş və xalq təsərrüfatının inkişafının eksterimal hallarında Azərbaycanın neft yataqlarının buraxıla bilən həddi aşan intensiv işlənməsi tələb olunmuşdur. Planlı olaraq qazmaq və neft yataqlarını səmərəli istismar etmək əvəzinə, onun aktiv hissəsinin tez istismarına güc verilmişdir ki, bu yerin təkinə düzəldilməsi mümkün olmayan ziyan vurmuşdur”.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda neft qədimdən hasil edilsə də, yalnız XIX əsrin ortalarında sənaye xarakteri almışdır. Azərbaycanın neftqaz çıxarma sənayesi bütün tarixi ərzində müxtəlif inkişaf mərhələlərini yaşamış, hasilatın dinamikasında bir çox amillər və meyllər nəzərə çarpmışdır. Fikrimizcə bu mərhələləri şərti olaraq aşağıdakılara bölmək olar:

1. İntensiv neft hasilatına başlanmasına qədərki dövr. Bu dövrdə (1837) Balaxanıda ilk neftayırma (“fotogen-kerosin”) zavodu tikilmişdir. 1844-1847-ci illərdə Xəzər dənizi sahilində Bibiheybətdə ilk dəfə mexanikləşdirilmiş üsulla neft quyusu qazılmışdır.

2. 1872-1920 -ci ilə qədərki dövr. 1873-cü ildə quyuların sayı 1872-ci ilə nisbətən 9-dan 1740- qədər çatmış, 1898-ci ildə neft hasilatı ABŞ-dan çox olmuş və dünyada birinci yerə çıxmışdır. Bu dövrün ən mürəkkəb mərhələsi gənc müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mərhələsidir. Bu dövrdə Azərbaycanda 240 min ton neft hasil edilmişdir.

3. 1921-1940-cı illər. Rusiyada oktyabr çevrilişi, Azərbaycanda Sovet hökumətinin

qurulması neft sənayesinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. I beşillikdə Azərbaycanın neft sənayesinin bərpası başa çatdı. 1928-ci ildə hasilat 11,6 min tona yüksəldi, 2-ci və 3-cü beşillikdə Qaraçuxur və Zığ yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar hasilat həcmində artım oldu. Bu tarixi dövrdə Azərbaycanda 235 min ton neft hasil edildi.

4. 1941-1949-cu illər .II dünya müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycanın neft mədənlərindən xeyli texnika, 5457 yük avtomobili, traktor parkının yarısından çoxu orduya göndərildi. Bu dövrdə Qala, Lökbatan, Binəqədi, Qaradağ, Şonqar və s. yataqlar açılıb istismara verildi, 1941-ci ildə neft hasilatı rekord həddə çatdı-23,541 mln ton (ittifaqın 71%-i). 1947-ci ildə Gürgən-dəniz, 1949-cu ildə isə əfsanəvi Neft Daşları yataqlarının istismara verilməsilə hasilat həcmi xeyli yüksəldi. 1968-ci ildə Neft Daşlarında illik hasilat 6 mln ton olmuş, həmin il Azərbaycanda 18 mln ton, bütövlükdə İttifaqda isə 60 mln ton neft hasil olunmuşdur.

5. 1950-1980-ci illər. Bu dövrdə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda geoloji-kəşfiyyat işlərinin təşəkkül tapması daha sonra Qum adası, Darvin bankası, Sanqaçal-dəniz-Duvannı-dəniz, Bulla adası, Qum-dəniz, Bahar, Günəşli və s. yataqların açılmasını təmin etdi.

6. 1981-1991-ci illər. SSRİ-də yenidənqurma və ittifaqın dağılması ərəfəsindəki illərdə hasilatın aşağı düşməsi ilə nəticələndiki bu da iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən neft sənayesinə ciddi təsir göstərirdi.

7. 1991-ci ildən başlanan müstəqilliyin bərpa edilməsi. Bu mərhələdə Azərbaycan öz müstəqilliyini möhkəmlətmək, sənayenin, o cümlədən neft sənayesini dirçəltmək və inkişaf etdirmək kimi məsul bir işin icrasını həyata keçirməyə başladı.

Yenidən hakimiyyətə gələn Ulu Öndər H.Əliyevin rəhbərliyi ilə təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkəmizdə elə bir siyasi-iqtisadi mühit yaradıldı ki dünyanın ən iri transmilli neft şirkətlərinin Azərbaycanda sərmayə qoymaq və əməkdaşlıq etmək imkanları yarandı.

Hazırda respublikamızda 81 neft-qaz-kondensat yatağı aşkar olunmuşdur ki, onlardan 58 yataqdan karbohidrogen hasil edilir. Bu yataqların 39-u Azərbaycanın quru ərazisində, 19-u isə Xəzər dənizi ərazisindədir.

Azərbaycan neft sənayesinin həm keçmiş SSRİ, həm də dünya neft sənayesində özünəməxsus xüsusi yeri vardır. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu sənaye sahəsi və onun fəaliyyətinin nəticələri dünyada neftin sənaye üsulu ilə istismarına qədər və ondan sonrakı dövrlərdə böyük xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında enerji amili

Yanacaq-enerji kompleksi sənayenin əsas sahələrindən bir olmaqla Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi rol oynayır. Belə ki, ölkənin ənənəvi sahələrindən olan neft sənayesi uzun təşəkkül prosesi keçmiş və inkişafında yeni mərhələsinə yaşayır. İkinci dünya müharibəsində Qələbənin əldə edilməsində Azərbaycan nefti çox böyük rol oynadı. Lakin sonralar keçmiş ittifaqda yeni neft rayonlarının yaranması ilə Bakı neftinə olan maraq azaldı və əksinə bu sahəyə ögey münasibət bəslənməyə başladı. İttifaqın süqutu ilə respublikalar arasındakı iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi bütün postsovet məkanından, o cümlədən Azərbaycandan da yan keçmədi. Keçmiş ittifaqın mühüm əlamətlərindən biri ondan ibarət idi ki, bütün respublikalar bir-birindən çox asılı vəziyyətdə inkişaf edirdi. İqtisadi əlaqələr elə qurulmuşdur ki, sanki heç bir respublika digərində asılı olmadan yaşaya bilməz. Bu isə o anlama gəlirdi ki hər hansı respublikada iqtisadiyyatın canlanması ayrılıqda mümkün olmayacaqdı. Məhz belə bir situasiya Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün də xas idi.

Digər tərəfdən özünü keçmiş ittifaqın varisi hesab edən Rusiyanın xarici siyasəti elə

qurulmuşdurki, onlar keçmiş ittifaq respublikaları arasında daxılı çaxnaşmalar yaratmaq, onu dərinləşdirməklə bu respublikaların iqtisadiyyatını zəiflətməklə də məşğul olurdular. Həmçinin müstəqilliyimizin ilk illərində bədnam qonşularımızın bizə ərazi iddiası və ölkə daxilindəki hərc-mərcilik respublikanın bütün sahələrinin, o cümlədən neft sənayesinin işini çətinləşdirdi. Beləki, sənaye müəssisələri arasındakı ödəməmələr problemi, digər respublikalardan alınan vəsaitlərin çatışmamazlığı ölkə iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə salmışdır.

Belə bir vaxtda ölkə rəhbərliyinə gəlmiş, Ümummilli Lider Heydər Əliyev cənabları “Hardan başlamalı?” sualı qarşısında qalmışdır. Lakin uzun müddət ölkəyə rəhbərlik etmiş bir şəxs kimi Heydər Əliyev bu sualın cavabını “Neft sənayesindən başlamalı” kimi dəyərləndirdi. Nə üçün məhz neft sənayesindən? Ona görəki həmin vaxtlar digər sənaye sahələrindən fərqli olaraq neft sənayesində infrastruktur normal vəziyyətdə idi, bu sənaye sahəsində yüksək ixtisaslı kadrlar iş başında idi, bu sənaye sahəsinin məhsulunun satış bazarı mövcud idi.

Məsələ burasındadırki, hər bir müstəqil dövlət öz inkişafını müəyyən etmək baxımından iqtisadi siyasət işləyib hazırlamalı, onun reallaşdırılması üçün öz xarici və daxili siyasətini ortaya qoymalıdır. İqtisadi siyasət dövlətçilik-vətəndaşlıq mövqeyi, peşəkarlıq, dərin bilik, əqidə saflığı və diplomatik məram tələb edən olduqca məsuliyyətli işdir. Belə ki, daha əlverişli investisiya mühiti yaradan ölkə, investisiya cəlb etmək uğrunda dövlətlərarası rəqabətdə qalib ola bilər.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dünyanın 125-dən çox ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. Hazırda Azərbaycan Qafqaz və Xəzər regionunda mühüm rol oynayır. Həmçinin Azərbaycan təkcə neft və qaz resurslarına görə deyil, Qara dəniz- Xəzər hövzəsi və həm də Avrasiya nəqliyyat dəhlizindəki mühüm vəziyyətinə görə ABŞ, Avropa və Asiya ölkələrinin strateji maraq mərkəzinə çevrilmişdir. Dünya iqtisadiyyatına integrasiya şəraitində səmərəli və yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas məsələlərindənədir. Bütün bunlar Azərbaycanda yeni neft siyasətinin başlanğıcını qoyan “Əsrin müqaviləsi” adı altında 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Bakıda imzalanan əsrin ən böyük müqaviləsilə reallaşdı.

Neft amilinin ölkənin sosial-iqtisadi dirçəlişində oynadığı rolu nəzərə alsaq, respublika rəhbərliyi bu sahənin inkişaf strategiyası ilə bağlı siyasət yeritməyi müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edir. Bu dövlət siyasəti respublikada quruculuq işinə təkan verdi, qanunvericilik, xüsusilə xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların, normativ aktların qəbul edilməsi işini sürətləndirdi. Ölkədə faydalı əməkdaşlığa əsaslanan “Açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi, xarici investorların qorunmasına təminat verilməsi və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün mühitin yaradılması nəticəsində iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların səmərəliliyi ilbəl artmaqdadır. Əsrin müqaviləsi və ondan sonra bağlanmış müqavilələrin iqtisadi, siyasi, sosial və digər sahələrdə misilsiz əhəmiyyəti vardır. Beləki, müqavilələrin reallaşdırılması yeni zavodların, platformaların, sahil terminallarının, boru kəmərlərinin və s. tikilib quraşdırılması ilə nəticələnirki, bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının mülkiyyətidir. Bu müqavilələr həmçinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində, dünya maliyyə institutlarının və xarici şirkətlərin ölkəmizdə investisiya qoyuluşuna cəlb edilməsində də müstəsna rol oynamışdır.

Adətən qərb partnyorları beynəlxalq biznes qanunlarını əsas götürərək yüksək riskli regionlara investisiya qoyuluşuna ehtiyatla yanaşırlar. Ona görə də xarici investisiyanın 80%-i inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına yönəlirdi halda, yalnız qalan hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına istiqamətləndirilir. Beləki, Cenevrə “UNİTAR” institutunun məlumatlarına görə dünya investisiya fondunun 95 %-i dünyanın 30 ölkəsində,

qalan 5 %-i isə 140 ölkəsində yerləşdirilmişdir. Xarici investorlar öz investisiyalarının qoyulduğu ölkəni seçərkən adətən həmin ölkədəki siyasi və iqtisadi sabitlik, vəsait qoyuluşunun hüquqi təminatı, iqtisadiyyatın inkişaf modeli, habelə ölkənin təbii resurslarla zənginlik səviyyəsi amillərinə xüsusi diqqət verilir. Bu deyilənləri nəzərə alsaq respublikamızın iqtisadiyyatı xarici investisiya axını üçün çox əlverişli şəraitə malikdir. Eyni zamanda respublikanın təbii və insan resursları potensialına, xammal ehtiyatlarına malik olma üstünlükləri, qazma və istismar texnologiyasındakı çatışmamazlıqlar, yeni texnologiyaya kəskin ehtiyacın olması, investisiya resurslarının məhdudluğu və çatışmaması ölkənin dünya iqtisadi integrasiyasına qoşulmasını bir daha zəruri etmişdir.

Xarici investorların ölkəmizdə normal fəaliyyəti üçün bir sıra normativ və hüquqi sənədlər qəbul edilmiş, 1995-ci ildə investisiya üçün zəruri şərait yaratmağa yönəlmiş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra Azərbaycanda 27 saziş imzalanmış və bunlar “Hasilatın Pay Bölgüsünə” əsaslanırlar. SOCAR dünya təcrübəsindən bəhrələnərək şaquli-inteqrallaşmış şirkətə çevrilmiş, onun xarici dövlətlərlə əlaqələri genişlənmişdir. Beləki, SOCAR-ın Rumuniya, Türkiyə, Gürcüstan və digər ölkələrdə nümayəndəlikləri açılmış, bu isə şirkətə Qara dəniz və Aralıq dənizi bazarlarında səmərəli fəaliyyət imkanları yaratmışdır.

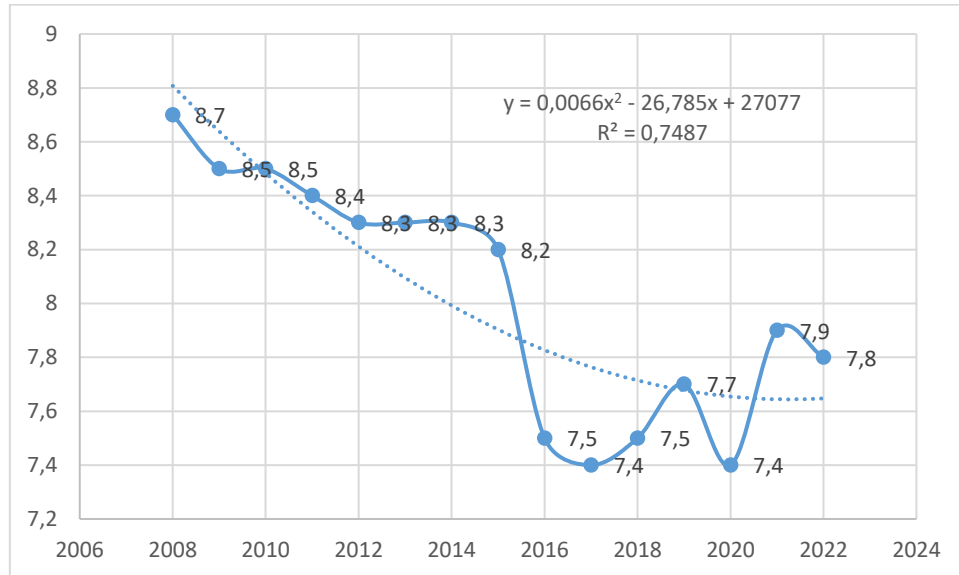
Ümumiyyətlə, respublikada həyata keçirilən yeni neft siyasəti yuxarıda qeyd edildiyi kimi onlarla neft müqaviləsinin imzalanmasını şərtləndirdi və bu müqavilələr respublika iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi və gələcək inkişafına istiqamətlənmişdir. Təkcə bir fakta nəzər salaq: “Əsrin müqaviləsi” sazişində ehtiyat ehtimalı 2-7 mlrd barel, müqavilənin bağlandığı 30 il ərzində (sonradan müqavilənin müddəti uzadılmışdır) gözlənilən mənfəət 90 mlrd dollar təşkil edir, bundanda 78 %-i Azərbaycana çatır və bu müqavilənin də vaxtı xeyli uzadıldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı əsasən Xəzər sektorundakı yataqların istismarı ilə bağlıdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Xəzərdə potensial neft-qaz ehtiyatları 50-200 mlrd bareldir (7-28 mlrd ton), bunlardan respublikamızın payına: təsdiq edilmiş ehtiyatlar 3,6-12,5 mlrd barel (500-1736 mln ton), ehtimal ehtiyatlar 27 mlrd barelə yaxın (3,8 mlrd ton), ümumi neft ehtiyatı isə 30-40 mlrd barel (4-6 mlrd ton) düşür.

Aşağıda SOCAR, xarici şirkətlərlə birlikdə və Azərbaycan Respublikası üzrə neft hasilatının dinamikasını əks etdirən trend modelləri verilmişdir. Trend modeli göstəricinin vaxta görə dəyişməsinə xarakterizə edir və determinasiya əmsali R^2 ilə səciyyələnir. Şəkillərdən görüldüyü kimi hər üç halda bu göstəricinin qiyməti yüksəkdir, yəni uyğun olaraq $R^2=0,7487$; $R^2=0,868$; $R^2=0,9776$.

Enerji sektorunda 70 mindən artıq əməkdaş fəaliyyət göstərir və SOCAR Dövlət büdcəsinə müxtəlif ödənişlər edir (mənfəət vergisi, ƏDV, aksiz vergisi, torpaq vergisi, gəlir vergisi, mədən vergisi, əmlak vergisi, ixrac vergisi və s.). Son illərin iqtisadi nəticələrinin təhlili göstərir ki, imzalanmış neft müqavilələrinin “çox dəfəli artım effektinə” hesablanmış gözlənilən nəticə əldə edilmişdir, respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllində enerji sektoru danılmaz uğurlara sahibdir.

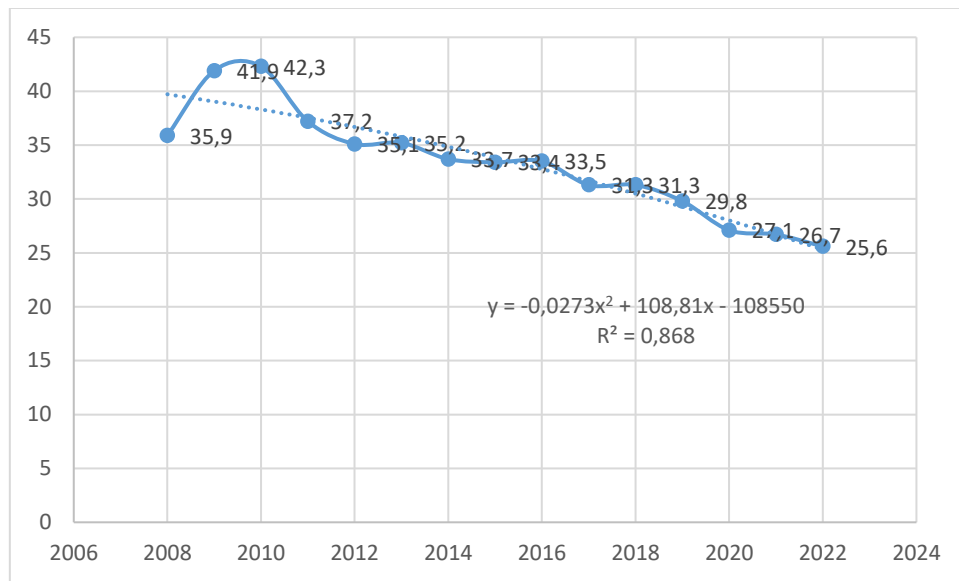
Fikrimizcə, bundan sonra da ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafının təmin edilməsi üçün hökumət həm xarici, həm də daxili investisiyaların ölkənin strateji əhəmiyyətli sahələrinə, o cümlədən infrastrukturun modernləşdirilməsinə yönəldilməsinə nail olmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, enerji sektoru təkcə büdcə gəlirlərinin artırılmasına görə deyil, həmçinin digər xüsusiyyətləri ilə, yəni sosial-iqtisadi problemlərin həllinə mühüm amil kimi təsir edir. Beləki, respublikada yeni neft siyasətinin reallaşdırılması digər sənaye sahələrinin də inkişafına neft dollarından sərmayə qoyuluşunu həyata keçirir. Hasilat həcmünün artırılması və dünya bazarına çıxarılması həmçinin idxal mallarının miqdarını azaltmaq, respublikada

yeni texnologiyalar yaratmaqla bu sahənin inkişaf etdirilməsi də sosial-iqtisadi problemlərin həllinə nümunə ola bilər. Bu isə öz növbəsində yeni müəssisələrin, iş yerlərinin yaradılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığından alınan ümumi mənfəət əsasən aşağıdakı üç kateqoriyaya bölünür: nəğd pul axını; əmək haqqı, vergi və sosial ayırmalar; servis xidmətləri və аренда haqqı.

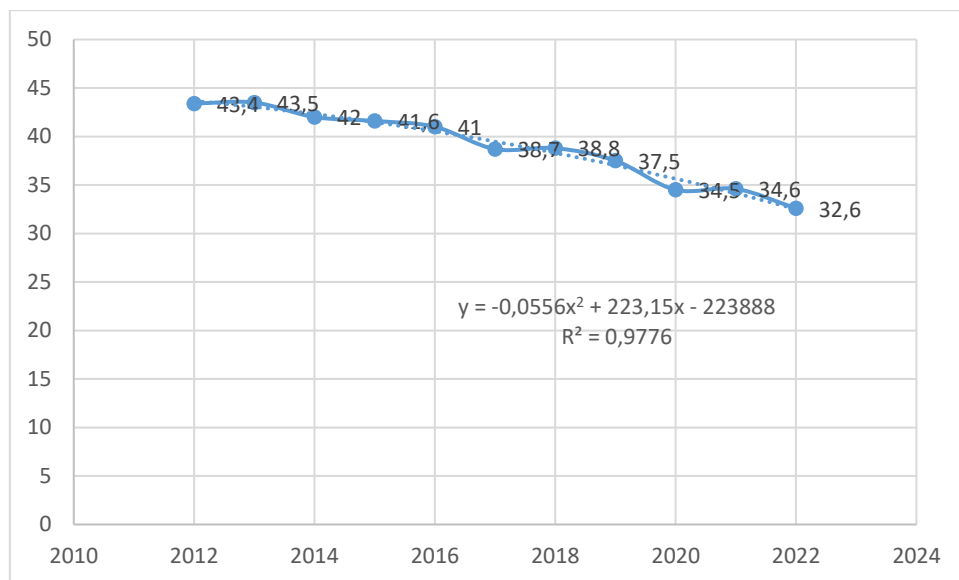

Şəkil 1. Neft hasilatı (SOCAR)

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulunda (ÜDM) xarici investisiyaların payı 37.1%-dən (2014-cü il), 31%-ə (2020-ci il) enmişdir, lakin kəmiyyət miqdarında bu 21,89 mlrd manatdan (2014-cü il), 22,48 mlrd manata (2020-ci il) yüksəlmişdir. Təhlil dövründə (2014-2020) ÜDM 13,56 mlrd manat (və ya 23%) artmış və 2020-ci ildə 72,58 mlrd manat təşkil etmişdir. Həmçinin 2021-ci ildə ölkədə ÜDM 5,6 %, sənaye istehsalı 5,2%, o cümlədən artım tempi qeyri-neft sektoru üzrə 7,2%, qeyri-neft sənayesi üzrə 18.9%, kənd təsərrüfatı istehsalında 3,4 % təşkil etmişdir. Digər tərəfdən, 2021-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 35.6 mlrd ABŞ dollarına çatmış, müsbət ticarət saldosu 12,1 mlrd ABŞ dolları təşkil etmişdir. Keçən il respublikanın strateji valyuta ehtiyatları 2,5 mlrd ABŞ dolları artaraq 53 mlrd ABŞ dollarını ötmüş, bu isə xarici birbaşa dövlət borcunun 7 dəfədən çox ötməsi anlamına gəlir. Hesabat ilinin sonuna birbaşa dövlət borcunun məbləği 7,4 mlrd ABŞ dolları, 2020-ci ilin sonu ilə müqayisədə azalma 8,7% (və ya 707 mln ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Hesabat ilində dövlət büdcəsinin gəlirləri 25,4 mlrd manat proqnoza qarşı 3,8 % artaraq 26,4 mlrd manat olmuşdur. Hesabat ilində Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft ixracı 2020-ci illə müqayisədə 870 mln dollar artıb və 2,7 mlrd ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2021-ci ildə ÜDM 82,2 mlrd manat, ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 55,1 mlrd manat (67,7 %), neft sektorunun payı isə 27,1 mlrd manat (və ya 27,1%) olmuşdur. Hesabat ilində ÜDMun real həcmi 5,6%, qeyri-neft sektorunun həcmi isə 7,2% artmışdır.

Şəkil 2. Neft hasilatı (xarici şirkətlərlə birlikdə)

Şəkil 3. Neft hasilatı (Azərbaycan Respublikası)

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ildə ÜDM 133,8 mlrd manat təşkil etmiş, bu isə 2021-ci illə müqayisədə 4,6% çox ÜDM deməkdir. Bunları sektorlar üzrə təhlil etsək görürükki, neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 2,7 % azalmış, qeyri-neft sektorunda isə 9,1% artmışdır. Hər bir sahənin ÜDM-də payına nəzər salaq: sənaye – 51,1%; ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri – 8,2%; nəqliyyat və anbar təsərrüfatı – 6,0%; kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq – 4,8%; tikinti – 4,8%; turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə - 1,6%; digər sahələrin payına isə - 14,7% olmuşdur. Həmçinin, ÜDM-da məhsula və idxala xalis vergilər 7,4% təşkil etmiş, əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM isə 13,29 min man olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə 2001-ci ildə Dövlət Neft Fondu (DNF) yaradılmış və Fondun formalaşması mənbələri göstərilmişdir (bonus ödənişləri, akrhesabı ödənişlər, müqavilələrə uyğun əldə edilən gəlirlər və s.). DNF-

nun vəsaitlərinin istifadə qaydalarına müvafiq olaraq, bu vəsaitdən “ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm ümumimilli problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər”, “dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinə kredit verə bilər”. DNF-nun 2021-ci ildəki gəlirləri 8 mlrd manat, xərcləri isə 12,2 mlrd manat təşkil etmiş, hazırda onun idarəçiliyində 32 mlrd ABŞ dollarə vəsait vardır. DNF-u 2022 -ci il üçün gəlirlərini 10.6 mlrd man, xərclərini isə 12,79 mlrd manat proqnozlaşdırır.

Dünya Bankının son məlumatlarına görə 2021-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə enerji qiymətləri 77 %, qeyri-enerji qiymətləri isə 20 %-dən çox, BMT FAO təşkilatının məlumatına görə isə dünyada ərzaq qiymətləri 23 %-dən çox artmışdır ki, bu da son 10 ilin ən yüksək artımıdır. Hesabat ilində inflyasiyanın xarici amilləri əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşmiş və Azərbaycanda xarici mənsəli ərzaq inflyasiyasının təsiri çox olmuşdur. Beləki, 2021-ci ildə ölkədə 2020-ci illə müqayisədə orta illik inflyasiya 6,7 %, 12 aylıq inflyasiya isə 12% təşkil etmiş və bu inflyasiyanın 60%-i ərzaq inflyasiyasının payına düşür. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin 59%-i aqrar sektora yönəlmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf yollarında respublikanın əldə etdiyi nailiyyətlər beynəlxalq maliyyə qurumlarının reyting siyahılarında onun yüksək yerlərə layiq görülməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, Dünya Bankının “Doing Business” hesabatında Azərbaycan 190 ölkə arasında 28-ci yerdə qərarlaşıb. Davos Dünya İqtisadi Forumunun hesabatına görə, Azərbaycan hökumətin uzunmüddətli strategiyası üzrə dünyada 10-cu yeri, ölkə rəhbərliyinin islahatlara sadiqliyi baxımından isə 5-ci yeri tutub.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının əsas məsələlərindən biri səmərəli, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılmasıdır. Respublika iqtisadiyyatının yaxın onilliklər ərzində inkişafının istənilən variant və ssenarisində yanacaq-enerji resursları əsas amillərdən olacaqdır. Müasir dövrdə neft sənayesi ölkə iqtisadiyyatının “lokomotivi” rolunu oynayır, çünki bu sahə respublika büdcəsinin mədaxil hissəsinin yarıya qədərini formalaşdırır, sənaye məhsulunun yarısından çoxu onun payına düşür. Neft-qaz kompleksinin digər sahələrə nisbətən müvəffəqiyyətli fəaliyyəti onun digər sahələrlə müqayisədə uzunmüddətli dayanıqlı durumundan xəbər verir və respublika büdcəsinin əsas donoruna çevirir.

Nəticə

1. Məqalədə neft-qaz sənayesinin təkamülü mərhələlərə bölünmüş, hər bir mərhələnin xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

2. “Əsrin müqaviləsi” ilə başlanan və sonrakı neft müqavilələri ilə inkişaf edən Yeni neft siyasəti, onun ölkənin sosial-iqtisadi həyatındakı rolu qiymətləndirilmiş, ÜDM-da neft sənayesinin yeri və rolu göstərilmişdir.

3. Neft-qaz kompleksi hələ uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sənaye sahələrindən olacaq, onun inkişaf perspektivləri, dünyanın aparıcı neft şirkətləri arasındakı yeri və rolunun tədqiqi prioritet məsələ olaraq qalacaq və bu sahənin idarəetmə quruluşunun “şaqlı-inteqrallaşmış” sistemə uyğunlaşdırılmasının başa çatdırılması ölkənin iqtisadiyyatına dönmədən inteqrasiyasını daha da sürətləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli Bakı, Elm, 2002, 472 s.
2. Abdulayev Z.S., Hacızadə E.M. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası, Bakı, Elm, 2003, 512s.
3. Səfərov Q.Ə., Məmmədova M.B. Neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

- Bakı, “Təknur”, 2014, 384 s.
4. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov Azərbaycan iqtisadiyyatı, “Şərq-Qərb” mətbəəsi, 2016, 412s.
 5. Rəhmanov Fərhad, Süleymanov Elçin. Azərbaycan iqtisadiyyatı (makroiqtisadi analiz) Bakı, 2021, 408 s.
 6. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана Баку, 1994, 100 с.

**Ганимат Сафаров
Сабина Садыхова**

РОЛЬ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Нефтяная и газовая промышленность является одной из традиционных отраслей Азербайджанской Республики. Контакт с нефтью в Азербайджане восходит к глубокой древности, и есть факты, что на Апшеронском полуострове существовала карта нефтяных скважин 1729 года. Промышленная добыча нефти начинается с бурения первой механизированной нефтяной скважины в Азербайджане (1872 г.) и ввода ее в эксплуатацию. В начале XIX века, то есть в 1901 году, 49% добываемой в мире нефти принадлежало Азербайджану, 39% — Соединённым Штатам Америки (США), 4% — России и 8% — другим странам.

Азербайджанская нефть сыграла важную роль в развитии экономики как бывшего союза, так и нынешней независимой страны. Достаточно сказать, что в 1941 году в Азербайджане было добыто 23,41 миллиона тонн нефти, и ее большая роль в победоносном окончании Второй мировой войны была неоспорима. Даже после восстановления нашей независимости нефтегазовая отрасль сыграла очень важную роль в становлении и развитии экономики Азербайджана.

Цель — определить роль нефтегазовой промышленности в формировании и развитии экономики Азербайджана, влияние реализации заключенных договоров на экономику страны.

Методика — использовались методы группировки, систематизации, математико-статистического моделирования.

Результаты исследования — изучены особенности договоров, заключаемых в нефтегазовой отрасли, изучение влияния их результатов на социально-экономическое развитие экономики республики, вопросы обеспечения развития ненефтяного сектора с использованием нефтяных доходов.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, нефтегазовая промышленность, нефтяные контракты, социально-экономическое развитие, математико-статистическое моделирование

**Qanimat Safarov
Sabina Sadogova**

ROLE OIL AND GAS INDUSTRY IN AZERBAIJAN ECONOMY

Summary

The oil and gas industry is one of the traditional industries of the Republic of Azerbaijan. Contact with oil in Azerbaijan dates back to ancient times, and there are facts that there was a map of oil wells on the Absheron Peninsula in 1729. The industrial exploitation of oil begins with the drilling of the first mechanized oil well in Azerbaijan (1872) and putting it into operation. At the beginning of the 19th century, that is, in 1901, 49% of the oil produced in the world belonged to Azerbaijan, 39% to the United States of America (USA), 4% to Russia and 8% to other countries.

Azerbaijani oil has played an important role in the development of the economy of both the former union and the current independent country. It is enough to say that in 1941, 23.41 million tons of oil were produced in Azerbaijan, and its great role in the victorious end of the Second World War was undeniable. Even after the restoration of our independence, the oil and gas industry has been very important in the formation and development of the economy of Azerbaijan.

The aim is to determine the role of the oil and gas industry in the formation and development of the economy of Azerbaijan, the impact of the implementation of concluded contracts on the country's economy.

Methodology-methods of grouping, systematization, mathematical and statistical modeling were used.

The results of the study-the peculiarities of contracts concluded in the oil and gas industry, the study of the impact of their results on the socio-economic development of the economy of the republic, the issues of ensuring the development of the non-oil sector using oil revenues.

Keywords: Azerbaijan Republic, oil and gas industry, oil contracts, socio-economic development, mathematical and statistical modeling

UOT 322.05

Pərvin Məmmədova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

p.q.memmedova@gmail.com

AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Yeyinti sənayesi ölkənin ərzaq bazarına xammal tədarük edən iqtisadiyyatın ən qədim sahələrindən biridir. Yeyinti sənayesi məşğulluq, eləcə də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da yeyinti sənayesində çalışanların sayının digər iqtisadi sahələrə nisbətən daha böyük xüsusi çəkiyə malik olması ilə səciyyələnir. Yeyinti sənayesində şirkətlərin sayının artırılması ölkədə yeyinti sənayesinin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edəcək bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin həllinə səbəb olacaqdır.

Məqsəd – ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yeyinti sənayesinin yeri və rolunu açıqlamaq, bu istiqamətdə Respublikada həyata keçirilən tədbirlərin nəticələrini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Metodologiya – iqtisad elmində məlum olan elmi abstraksiya, “başqa şərtlər eyni olduqda” şərti, statistik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri və praktiki əhəmiyyəti – Respublikada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatı emal yeyinti sənayesində görülməli işi, onların tətbiqi ilə əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi aspektləri təhlil edilmiş, onların yaxşılaşdırılması imkanları göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, məhsulların keyfiyyət və rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılması yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *yeyinti sənayesi, ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq bazarı, məşğulluq, sosial-iqtisadi inkişaf, sosial-iqtisadi problemlər*

Giriş

Ehtiyac sırasına görə, qida və içki ehtiyacı əsas və əvəzolunmaz ehtiyaclar sırasında birinci yerdə durur. Yeyinti sənayesi bütün dünyada iqtisadi inkişaf mənbəyi olmuşdur. Yeyinti sənayesi, geriyyə və irəli bağlılığı ilə iqtisadi inkişaf dinamizmini təmin edən bir sektordur. Qida və içki sektoru istehsal sənayesinin alt sektoru hesab edilir. Qeyd edək ki, iqtisadiyyatın performansını emal sənayesinin inkişafı ilə ölçülür. Araşdırma aparılan dövrdə emal sənayesində investisiya tələbatı və həcmi lazımi səviyyədə artmadığı müəyyən edilmişdir. İstehsal sənayesində investisiya tələbatı və həcmində genişlənmənin olmaması, xarici asılılığın yüksək olduğu Azərbaycan iqtisadiyyatında bu asılılığın daha da artacağını göstərir. Dünyanın artan qida ehtiyacını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsal etmək qabiliyyətinə malik olan yeyinti sənayesi iqtisadiyyatın lokomotiv sektorlarından biri ola bilər. Qida sektorunda şirkətlərin sayının çox olması bu sektorda rəqabətin artmasının göstəricisidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının qida sənayesinin, eləcə də perspektivli bir iqtisadi sektor olaraq sənayenin qarşısında sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası nəticəsində

əldə edilən iqtisadi artımın sabitliyini qorumaq və gücləndirmək, mövcud olanı maksimum dərəcədə artırmaq vəzifəsi durur.

Yuxarıda göstərilən vəzifələri yerinə yetirmək və həyata keçirilmək, yeyinti sənayesinin sosial-iqtisadi inkişaf problemlərini həll etmək üçün ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramlarının həyata keçilməsi istiqamətində qəbul edilmiş tənzimləyici – hüquqi inkişaf konsepsiyaları, aktlar, əmr və qərarlar qəbul edilmişdir [4-6]. Bütün bu proqramların qəbul edilməsinin və həyata keçirilməsinin əsas məqsədi regionlarda yeyinti sənayesinin inkişafı, yerli istehsalının genişləndirilməsi, iş yerlərinin açılmasından ibarətdir.

Dünya ölkələrində olduğu kimi, respublikamızda da yeyinti sənayesi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında aparıcı rola malikdir. Yeyinti sənayesində həyat keçirilən tədbirlər kompleksi ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakılara xidmət edir:

-məşğulluğun artırılmasına;

- ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilməsinə;

- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə;

- regionların tarazlı inkişaf etdirilməsinə.

Ərzaq təhlükəsizliyi

Müasir dövrdə ərzaq tədarükü idxaldan asılıdır, buna görə də ölkələr arasındakı münasibətlər münasibətlərə çevrilsə, ölkə ərzaq qıtlığı problemi ilə üzləşə bilər. Ərzaq təhlükəsizliyi yalnız o halda təmin edilə bilər ki, ölkədə istehsal olunan ərzaq daxili tələbatı ödəməklə yanaşı ixrac potensialına malik olsun və xarici bazarlarda rəqabətini davam etdirə bilsin.

Qlobal dünyada insanların əksəriyyəti aclıq təhlükəsi ilə qarşılaşır. Bu problemin həlli təkcə geniş həcmdə ərzaq istehsalında deyil, həm də adambaşına düşən gəlirin qeyri-bərabər bölgüsündə və istehsal olunan məhsulun alıcılıq qabiliyyətindədir. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün ölkələr arasında qida məhsullarının satış bazarlarını düzgün təşkil etməyə çalışmaq və bu məhsulları nisbətən sabit və razılaşdırılmış qiymətlərlə satmaq lazımdır. Bu halda hər hansı bir ərzaq məhsulunun istehsalı üzrə ixtisaslaşmış ölkələrdə idxal olunan məhsullar ölkə sərhədlərindən daha az maneələrlə üzləşirlər. İstənilən məhsulun istehsalında ixtisaslaşma qloballaşma tendensiyalarının artması digər ölkələrin daha ucuz idxal məhsulları almasına səbəb olur. Bir sıra üstünlüklərə əlavə olaraq bu sahədə ölkənin istehsal gücünün itirilməsinə və asılılığına səbəb olur və bu potensial təhlükədir. Milli ərzaq təhlükəsizliyi daha az ərzi istehsal prosesinə və əlaqələrinə əsaslansa da, geniş strateji üstünlüyə malikdir. Ölkə müəssisələrinin mövcud resurslarından tam və qismən istifadə etməklə məhsul istehsalı ilə daxili ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin ehtiyaclarının geniş miqyasda ödənilməsi üçün əhalinin sağlamlığının və rifahının yüksəlməsinə xidmət edir [9, s.235-242]. Ərzaq təhlükəsizliyi yalnız həcm baxımından tələbatı tam təmin edə biləcək məhsul istehsalı deyil, həm də əhalinin gəlir səviyyəsinə əsasən ərzaq məhsullarının əldə edilə bilməsinin mümkünlüyü ilə də bağlıdır.

Beynəlxalq təşkilatların apardığı araşdırmalara görə hər hansı bir ölkə öz daxili resursları hesabına əhalisinin 70 %-ni təmin edə bilirsə bu ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması deməkdir. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, idxal olun məhsulların 30 % -dən çox olması ərzaq təhlükəsizliyi baxımından təhlükəli hesab olunur.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsasən əhalinin gündəlik tələbatını ödəyən ərzaq istehsalının təşkilinə əsaslanır. Bu növ strateji məhsullara çörək və çörək məhsulları, süd, yumurta, şəkər, bitki yağı, çay və s. məhsullar aid edilir.

Azərbaycan respublikasında çay əkinlərinin stimullaşdırılması məqsədilə “Çayçılıq haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Bu sahədə selektiv toxumların olmaması; məhsuldarlığı

yüksək olan toxumun əldə edilməsindəki çətinliklər; ziyanvericilərə qarşı dərman preparatlarının olmaması; texnikanın lazımi inkişaf səviyyəsində olmaması və təchizat problemi ilə əlaqədar olaraq məhsulun vaxtında sahələrədən toplanması işinin yekunlaşdırıla bilməməsi və sair kimi faktorlar ciddi miqyasda bu sahənin inkişafına mənfi təsir göstərir və məhsulun böyük hissəsi qonşu dövlətlərdən idxal edilir [3].

Hazırda daxili imkanlar hesabına əhalinin əsas ərzaq məhsullarına olan ehtiyacını ödəmək üçün ixracatın idxala nisbəti 42-58% arasında dəyişdiyindən qida təhlükəsizliyinin hələ də təmin edilmədiyini görürük. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ilə məhsul istehsalının həcmnin artırılması imkanları çox genişdir. Bunun əsas istiqamətlərinin dövlət sərmayələri olduğuna və bu investisiyaların mövcud inkişafa xidmət etdiyinə əmin olmaq vacibdir. Son illərdə respublikamızın hüdudlarında qida istehsalının azaldığını müşahidə edə bilirik. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı və qida istehsalı daxili tələbatı ödəmir və adambaşına düşən istehsal digər ölkələrdən daha aşağıdır. Mövcud resursların bolluğunu nəzərə alaraq, bu göstəriciləri yaxşılaşdırmaq mümkündür. Əhalinin nisbətən aşağı gəlir səviyyəsi qida sənayesinin sektor quruluşuna təsir göstərir. Bu, bahalı ərzaq məhsullarının alıcılıq qabiliyyətini azaldır. İlk növbədə bunu nəzərə alaraq daxili tələbatı ödəməyə, əhalinin real alıcılıq qabiliyyətini artırmağa çalışmalıyıq və sonra ixracəyönümlü istehsal fəaliyyətinə başlamalıyıq. Bütün bunları nəzərə alaraq, gələcəkdə qida sənayesində ixracat nəzərə alınmaqla struktur dəyişikliklərinin edilməli olacağını söyləmək olar. İqtisadi islahatların həyata keçirildiyi ölkəmizdə milli ərzaq tədarükünə zəmanət vermək, qloballaşma şəraitində ölkəni ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün milli aqrar ərzaq kompleksi və təsirli bir quruluş yaratmaq lazımdır. Bunun əsas göstəricisi daxili bazarlarda tarifli və qeyri-tarif dərəcələrinin tətbiqidir. Çünki ərzaq məhsullarının yüksək qiymətləri və xarici məhsullarla rəqabət apara bilməməsi yerli sahiblərin son nəticədə müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Bəzi ölkələr var ki, ərzaq bazarlarını qorumaq üçün tariflər tətbiq edən böyük daxili bazarlara malikdir.

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilirik ki, çatışmazlıqlara baxmayaraq ölkə ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq, bununla iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək potensialına malikdir. Planlaşdırılan istehsalın inkişafı prosesi düzgün təşkil edilərsə, bu potensialdan qida məhsullarına olan tələbat milli resurslarla təmin edilə bilər. Beynəlxalq bazarlarda tələb olunan ərzaq məhsullarının çatdırılması üçün dünya standartlarına cavab verən məhsulların normasını artırmaq və istehsalın tam avtomatlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Bütün bunlar emal sənayesində şirkətlərin sayının artmasına səbəb olacaq və respublikanın bu sektorda iki böyük problemini: işsizlik və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti həll etmiş olacaqdır.

Eyni zamanda, dövlətin bu sektorun potensialını artırmaq üçün daha çox kiçik biznes qurmaq imkanları yaratması müsbət təsir göstərə bilər.

Azərbaycanda yeyinti sənayesinin inkişafı

Sovet İttifaqı illərində respublikamızda iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi yeyinti sənayesi də yüksək səviyyədə inkişaf etmiş və kənd təsərrüfatı sahəsində mexanikləşdirilmə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə yeyinti və kənd təsərrüfatının artan miqyasda inkişafı əhalinin maddi-rifah halının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Əhalinin maddi –rifah halının yüksəlməsi onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına və bazarda alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Ölkənin bazarlarında alıcılıq qabiliyyətinin artması respublikada mal dövriyyəsinin həcmi artırılmışdır. Əhalinin sosial rifah halının yüksəlməsini onun tələb istiqamətini dəyişdirmiş onları daha qiymətli ərzaq məhsulları almağa sövq edir. Əslində müasir dövrdə əhalinin istehlak malları strukturunu onların rifah səviyyəsini müəyyənləyir. Rifah səviyyəsi aşağı olan əhali əsasən un və un məhsullarını istehlakına yönəlir. Əhalinin yaşam standartlarını yüksəlməsi keyfiyyətli ərzaq məhsullarının istehsalını

qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalını stimullaşdırır.

Müasir dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsası əhalinin ərzaqla tam təmin edilməsindən asılıdır. Əhalinin ərzağa olan tələbatının ödənilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən və qida sənayesini xammalla təmin edən kənd təsərrüfatının inkişafından asılıdır. Ümumi istehsalın artması sosial-iqtisadi inkişafa səbəb olmur, əksinə adambaşına ərzaq istehsalının azalmasına səbəb olur. Bunun səbəbi alıcılıq qabiliyyəti və rəqabət qabiliyyəti aşağı olan məhsulların istehsalının düzgün təşkil edilməməsidir.

Yeyinti sənayesinin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin artırılmasından asılıdır. Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, o cümlədən bir neçə sahəni əhatə etməlidir ki, bunlar aşağıdakılardır :

1) Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmək üçün əsas strateji məhsul çörək və çörək məmulatları istehsalının genişləndirilməsi, bunun həlli məqsədilə taxıl əkini sahələrinin genişləndirilməsi, selektiv toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi, taxıl toxumlarının alınması üçün maliyyə yardımının göstərilməsi, ziyanvericilərə qarşı preparatlarla təminatın yaxşılaşdırılması, texnoloji avadanlıqlardan istifadənin yaxşılaşdırılması, məhsulun təbii fəlakətlərə qarşı sığortalıq strukturu təkmilləşdirilməsi vacibdir.

2) Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində heyvandarlıq məhsulları, ət və ət məhsulları istehsalını genişləndirməyə xidmət edir. Heyvandarlığın inkişafı yem istehsalının genişləndirilməsini vacib edir. Bu sektorun inkişafı ət və süd məhsulları sənayesinin istehsalının əsasını təşkil edir. Heyvandarlıqda yetişdirilən heyvanlar bu sahənin xammal bazası rolunu oynayır və xammalın hazırlanmasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ümumi məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə istehsalın həcmnin artırılmasını və bu sahədə intensiv metodlardan istifadə edərək iqtisadi səmərəliliyi artırmağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istifadəsini artırmaq, keyfiyyətini birbaşa yaxşılaşdırmaq və əhalini keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinin təmini hər şeydən əvvəl keyfiyyətini mütləq dərəcədə artırmaq və bu prosesin davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şirkətin daxili imkanlarının əmək və maddi resurslarından düzgün və məqsədli istifadə edilməsinə əsaslanır. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təşkilində əsas amillərdən biri ehtiyaclarını ödəmək üçün xammal bazası rolunu oynayan strateji kənd təsərrüfatı məhsullarının – taxılın, meyvə-tərəvəzin, ətin və digərlərinin istehsal prosesinə cəlb olunması zamanı hazır məhsulun və xammalın daşınması anında, məhsulun istifadəyə yararlılıq müddətinin uzadılmasına xidmət edən saxlanılma şəraitinin yaxşılaşdırılması və satış prosesinin təşkilində yarana biləcək itkiləri minimuma endirmək və ya tamamilə aradan qaldırmaqdır.

Qida məhsullarının toplanması və düzgün saxlanılması istehsalçıların əsas qayğılarından biridir və diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki hər bir məhsulun istifadəsinin həcmi və keyfiyyətini artırmaq o qədər də çətin iş deyil. Lakin istifadə olunan məhsul istehlakçıların tələbatını ödəmirsə, emal sənayesinin standartlarından aşağıdırsa, istədiyimiz səmərəlilik səviyyəsinə çatı bilmərik. Xüsusilə məhsul yığımından sonra düzgün saxlanılmadığı təqdirdə geniş miqyasda xammal və keyfiyyət itkisinə yol açır. Dünyanın İEO-də məhsulun istehsal prosesində ən son elmi texniki nailiyyətlərdən istifadə edilir. Buna görə də hazır məhsul istehsalında itkiləri tamamilə aradan qaldırılmaq mümkün deyil. Məlumatlara görə İEO-də taxılı (toxum) saxlayarkən 10% və daha çox, meyvə və tərəvəzi saxlayarkən isə 30%-ə qədər itkiyə yol verilir. Respublikamızda bu göstəricinin daha yüksək olması taxıl toxumlarının saxlanma şərtlərinə düzgün əməl edilməməsi səbəbindən əlavə olaraq əkin sahələrinə təqribən 70000-80000 ton əlavə toxum səpilir.

Beləliklə yeyinti sənayesi müəssisələrində istehsalı, xammal tədarükü, hazır məhsulların anbarlarda saxlanması, məhsulun daşınması və satışının düzgün təşkil edilərsə nəzərə çarpacaq

dərəcədə iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündür. Bu məsələni reallaşdırmaq üçün yeyinti sənayesi müəssisələrində ərzaq məhsullarının xüsusi daşınma və saxlanma şəraitinin təşkili tələb olunur. Məhz bu yolla ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı əsasında ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilə bilər.

Ölkədəki mövcud yeyinti sənayesi müəssisələrinin və təşkilatlarının himayədarlıq etdiyi köməkçi təsərrüfat müəssisələrinin yaradılması ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllinə yönəlib. Bu köməkçi təsərrüfat müəssisələri regionlarda əhalinin ərzaq təminatını yaxşılaşdırır, həm də regionların sosial iqtisadi inkişafını stimullaşdırır. Respublikada “Azərsun Holding”-in nəzdində regionlarda yaradılan yeyinti sənayesi müəssisələri region əhalisinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına, ərzaq təminatı probleminin həllinə, regionlarda işsizliyin aradan qaldırılmasına, ölkənin diversifikasiyalı inkişafına təkan verir. Bu müəssisələr istehsal prosesində məhsulun rəqabət qabiliyyətini təmin edən və ixrac potensialını artıran ən son texnologiyalardan istifadə edilir. İxrac potensialının artırılması ölkəmizə xarici valyutanın daxil olması ilə nəticələnir.

Ərzaq təhlükəsizliyi tədbirləri

Respublika əhalisinin ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçiriləcək məsələlərdən biri də təkcə dövlət müəssisələrindən özəl müəssisələrə deyil, həm də fərdi təsərrüfatlarda və ailə təsərrüfatlarında ərzaq istehsalının artırılmasıdır. Bu məqsədlə də dövlət tərəfində stimullaşdırıcı maliyyə yatırımlarının və güzəştli kreditlərin verilməsi nəzərdə tutulur. Ailə Biznesinə Asan Dəstək (ABAD) İnkişaf Mərkəzi 23 sentyabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. Bu layihənin icrası vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında fəal iştirakına, məşğulluğunun artırılmasına, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına və rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edən ailə təsərrüfatlarının reallaşdırılmasına dəstək üçün sosial inkişaf tədbirlərinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. ABAD (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) Mərkəzləri kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən ailə biznesləri üçün sosial yönümlü inkişaf fəaliyyətləri və dəstək layihələri həyata keçirir. Mərkəz eyni zamanda biznes planlaşdırma, marketinq, menecment, dizayn, maliyyə uçotu, hüquqi yardım və ailə xidmətləri göstərir. Sonda ailə təsərrüfatları tərəfindən satılan məhsulların sertifikatlaşdırılması, satışının təşkili və logistika işləri “ABAD” tərəfindən həyata keçirilir [11]. Lakin əhalinin şəxsi həyətəyeni sahələrində reallaşdırılan ərzaq təhlükəsizliyinin təminatını yaxşılaşdırılmasına xidmət edən məhsul istehsal həcmünün artırılmasındakı potensial imkanlarından demək olar ki, tam istifadə olunmur. Dövlət çox zaman bu təsərrüfat subyektlərinin inkişafını ərzaq təhlükəsizliyinin təşviqi faktoru kimi ciddi qəbul etmir. Xüsusilə heyvandarlıq məhsullarının istehsalının genişləndirməsi işinin şəxsi təsərrüfatlarında yerləşdirilməsi mal-qara və qusçuluq sahələrində həyata keçirilir. Bu da ərzaq təhlükəsizliyinin təminində əsas olan heyvandarlıq məhsullarına tələbin ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu şəxsi təsərrüfatlarda tədarüklərin artırılması, ətlik və südlük iribuynuzlu mal qaranın gətirilməsi heyvanların sayının artırılması, balıqçılıq təsərrüfatlarının inkişafı məqsədilə vətəğələrin yardılması və balıqları çoxaltmaqla balıq ovunun həyat keçirilməsinin təşkili əhalinin strateji məhsullara olan tələbatının ödənilməsində dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Regionlarda, daha doğrusu, regionun kəndlərində meyvə-tərəvəz məhsullarını emal müəssisəsi istehlakçılara çatdırılması üçün təşkili, nəqliyyat strukturunun yenidən layihələndirilməsi, itkilərin azaldılmasına və bitkiçilik məhsulları ilə təminatın yaxşılaşmasına xidmət göstərəcəkdir. Son vaxtlar ölkə üzüm və üzümçülük məhsulu olan şərabın, meyvə -tərəvəz konservi, çay, tütün məhsullarının emalının həcmünün artırılmasına nail olmuş bu məhsulların ixrac potensialını artırmış və bu sahədə ixtisaslaşmışdır. Daxili bazarın tələbatının ödənilməsində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının tələbatının təminində istehsal

həcmi artırılması ilə əhalinin sayının da artması bu işin başa çatdırılmasını çətinləşdirən amillərdən biridir.

Bu məsələlərin həlli məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bir çox layihələr mövcuddur. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması ilə nəticələnir ki, bu da yeyinti sənayesi müəssisələrinin dinamik inkişafını tələb edir. Azərbaycanda yeyinti sənayesi müəssisələrinin bir sıra bölgüsü mövcuddur və bunlardan ən geniş yayılanları aşağıdakılardır:

1. Qida məhsullarını emalı sənayesi- kolbasa məhsulları, kərə yağı, pendir istehsalı, un, çörək və çörək məmulatları, yağlılıq dərəcəsi 1% olan süd, yağlılıq dərəcəsi 6-29 % olan qaymaq, bitki yağları, konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəzlər, qənnadı məmulatlarının istehsalı, duz, yodlaşdırılmış duz, dondurma, marqarin məhsulları, makaron məmulatı, təbii çay və s. məhsulların istehsalının emalını həyata keçirir.

2. İçki istehsalı sənayesi – araq, üzüm şərabı, əmtəəlik şampan şərabı, konyak, pivə, sərinləşdirici içkilər, mineral sular.

3. Tütün məhsullarını istehsalı sənayesi – tütün fabriki, tütün sənayesi emalı məhsulları və s.

Yeyinti sənayesi müəssisələrində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın təşkilində əsasən yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, köhnə müəssisələrin yenidən qurulması və istehsalın genişləndirilməsi, istehsal üçün ən son nailiyyətlərin tətbiq edilməsi üsulları ilə məhsulların ixrac potensialının artırılması üçün tədbirlər görülmüşdür. Ölkənin yeyinti sənayesi bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emalına əsaslanır ki, bunun da 85%-i bitkiçilik təşkil edir. Bu sahədə böyük ixrac potensiala malik olan meyvə-tərəvə konservi və şərəbçilik lider mövqeyə malikdir. Bu sənaye sahələri üçün xammal tədarükü yerli kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödənilir və hazır məhsulun çox hissəsi (şərabın 90%-i, meyvə-tərəvəz konservinin 30% -i) ixrac olunur. Tütün sənayesi emalında əsas rol oynayan “Baku European Tobacco “ ASC-nin istehsal etdiyi məhsul yerli xammala əsaslanmaqla ixrac potensialına malikdir. Əhalinin strateji təminatının əsasını təşkil edən çörək və çörək məhsullarının istehsalı Bakıda və bölgələrdə mövcud olan çörək zavodları hesabına ödənilir. Bu zavodların xammal bazasının bir hissəsi daxili tələbatla, digər hissəsi isə idxal xammala əsaslanır. Gələcəkdə taxıl və taxıl məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal əsasında qurulması və idxaldan asılılığın aradan qaldırılması planlaşdırılır. Bakıda və bölgələrdə yerləşən bu sənaye müəssisələri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin ərzaqla təmin olunmasına, bölgələrdə yeni iş yerləri açmaqla işsizliyin aradan qaldırılmasına, bölgə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. Bu müəssisələrə “Ağsu Çörək “ MMC, “Karmen MMC” makaron fabriki, “Sərham” MMC çörək zavodu, Ağstafa Taxıl və Un Məmulatları Kombinatı, Xaçmaz çörək kombinatı, Sumqayıt çörək zavodu, “Muğan “ASC çörək zavodu , “Sümbül “ (Şəki) çörək zavodu, Bərdə çörək zavodu, “Qarabağ “ çörək zavodu (Bərdə), Ordubad çörək zavodu, “Gilan Holding” in N 1 çörək zavodu, Bakıxanov çörək zavodları vardır. Daha bir müəssisə “ Çörəkçi” zavodu kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun güzəştli kreditləri və “Delta Group C.O.” MMC-nin maliyyə yatırımları hesabına 2013-cü ildə təsis edilmişdir. Zavodun yaradılmasında əsas məqsəd istehsal prosesini tam avtomatlaşdırmaq və steril şəraitdə çörək və çörək məmulatları istehsalına nail olmaqla daxili tələbatı tam ödəməkdir. Bu zavodun istehsal gücü 150 tondur və kompleksə hər birinin tutumu 4000 ton olan 6 anbar daxildir. Anbarda saxlanılma texnologiyası Türkiyənin aparıcı şirkətlərinin texnikası əsasında qurulmuşdur. Anbarlarda saxlanılan məhsul taxıl məhsullarını uzunmüddətli dövrdə saxlanılmasına zəmanət verməklə yanaşı, istehsalın davamlılığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu zavodda zavod çörəyi, baton ekstra, baton sadə, baton kəpəkli, sağlam çörək,

suxari çörəyi, pəhriz çörəyi, zirəli çörək, fermer, kömbə çovdarlı, borodino, pribaltika, kurasan və bulka kimi un və un məhsulları istehsal edilir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmini edilməsi birbaşa iqtisadi təhlükəsizliyə gətirib çıxarır. İqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini istehsal olunan ərzaq məhsullarının həcmi, keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq ilə həll etmək olmur [4]. Burada iki məsələni həll etmək lazımdır:

1. Nəqliyyat strukturunun təkmilləşdirilməsi- istehsal olunan məhsulların logistika siyasəti düzgün planlaşdırılmasa və təşkil olunmasa iqtisadi itkilərə səbəb olur. İstehsal olunan məhsul müddəti alıcı bazarına çatdırılmadan bitir. Bəzən xammal resursları emal müəssisələrinə çatdırılmadan sahədə yararsız hala düşür və xarab olur. Bu xammal emalında istehlakçıların təklif ediyi qiymət məhsulun maya dəyərindən aşağı olduqda və məhsul istehsalçısı ilə emal istehlakçısı arasında razılaşma olmadıqda baş verir.

2. İdarəetmə quruluşu tərəfindən satış kanallarının və satış bazarının adekvat analizinin olmaması - məhsullar nəqliyyat vasitəsi ilə bazarlara və ya emal müəssisələrinə çatdırılsa belə, hazır məhsul bazarında xammala olan tələbat mənfəəti ola bilər. Bu səbəbdən bazarlarda mövcud olan yüksək qiymətli ərzaq məhsullarına marağın olmaması əhalinin gəlir səviyyəsinin aşağı olması ilə əlqədardır. Əgər hər hansı bir yeyinti sənayesində bir şirkət əmtəə üzərində öz istehsal və satış portfeli qurarsa, iqtisadi fayda əldə etməkdən söhbət gedə bilməz. Bu səbəbdən də əhalinin maddi rifahı yeyinti sənayesinin quruluşunu təyin edən əsas amillərdən biridir. Əhalinin gəlir səviyyəsi aşağı olan respublikalarda yeyinti sənayesinin sahə quruluşu əsasən un və un məmulatlarının emalına əsaslanır. Ucuz çörək və çörək məmulatları ölkəmizdə böyük alıcılıq qabiliyyətinə malik bir sahədir.

Nəticə

Son illərdə ölkəmizdə ixrac potensialının genişləndirilməsi ərzaq məhsulları bazarını genişləndirmiş, ərzaq məhsullarının ixracını və xarici ticarət əlaqələrini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Ərzaq potensialını artırmaq üçün dünyanın əksər ölkələrindən idxal olunan texnologiya məhsulların keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artıraraq daxili tələbatı ödəmiş, eyni zamanda məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxmasını çox asanlaşdırmışdır. İstehsal prosesinin əsas həlqəsi olan istehsalı xammalla təmin edən kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi artırılmasına dair dövlət dəstəyi tədbirləri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın maliyyə sərmayələri öz növbəsində nəzərdə tutulan məqsədinə çatmış, bölgələrdə və paytaxtda müəssisələrin yaradılmasının və mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasının sürətlənməsinə kömək etdi. Ölkədə kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesinin inkişafının koordinasiyası, aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsi, təşkilatı strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı sosial problemlərin həllində mühüm rol oynayaraq sosial-iqtisadi inkişafa birbaşa təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2018-ci il 12 fevral tarixli 3660 nömrəli Sərəncam;
2. “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 18 noyabr 1999-cu il, № 759-IQ;
3. “Çayçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 17 dekabr 2002-ci il, № 402-IIQ;
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, Bakı şəhəri, 11 fevral 2004-cü il № 24;

5. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı, 2008-ci il 25 avqust;
6. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, Bakı şəhəri, 14 aprel 2009-cu il. № 80;
7. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012;
8. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118;
9. Quliyev, E.A. Qlobal qida təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər / E.A.Quliyev. - Bakı: Kooperasiya Nəşriyyatı, -2018. -480 s.
10. Hüseynov, T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı, -2000.- 345 S.
11. <https://abad.gov.az/about>

Парвин Мамедова

МЕСТО И РОЛЬ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Пищевая промышленность – одна из старейших отраслей экономики страны, поставляющая сырье на продовольственный рынок. Пищевая промышленность характеризуется занятостью, а также обеспечением продовольственной безопасности страны, что обусловлено большим удельным весом численности занятых в пищевой промышленности по сравнению с другими отраслями экономики. Увеличение числа компаний в пищевой промышленности приведет к решению ряда социально-экономических проблем, которые повлияют на социально-экономическое развитие пищевой промышленности в стране.

Цель – раскрытие места и роли пищевой промышленности в обеспечении продовольственной безопасности страны, выявление результатов мероприятий, проводимых в республике в этом направлении.

Методология – научная абстракция, известная в экономической науке, при которой используются условные, статистические методы анализа, “когда другие условия одинаковы”.

Результаты и практическая значимость исследований – предстоящая работа в пищевой промышленности по переработке сельскохозяйственной продукции для обеспечения продовольственной безопасности в республике, аспекты повышения уровня жизни населения с их применением, указаны возможности их улучшения.

Научная новизна исследования – указаны направления обеспечения продовольственной безопасности, пути обеспечения экономической и продовольственной безопасности, повышения качества и конкурентоспособности продукции.

Ключевые слова: пищевая промышленность, продовольственная безопасность, продовольственный рынок, занятость, социально-экономическое развитие, социально-экономические проблемы

Parvin Mammadova

THE PLACE AND ROLE OF THE FOOD INDUSTRY IN ENSURING THE FOOD SECURITY OF AZERBAIJAN

Abstract

The food industry is one of the oldest branches of the country's economy, supplying raw materials to the food market. The food industry is characterized by employment, as well as ensuring the country's food security, which is due to the large proportion of the number of people employed in the food industry compared to other sectors of the economy. An increase in the number of companies in the food industry will lead to the solution of a number of socio-economic problems that

will affect the socio-economic development of the food industry in the country.

Purpose – disclosure of the place and role of the food industry in ensuring food security of the country, identification of the results of activities carried out in the republic in this direction.

Methodology – a scientific abstraction known in economics, in which conditional, statistical methods of analysis are used, “when other conditions are the same.”

Findings and practical significance of the study – the upcoming work in the food industry on the processing of agricultural products to ensure food security in the republic, aspects of improving the standard of living of the population with their use, the possibilities of their improvement are indicated.

Scientific novelty of the research – the directions of ensuring food security, ways of ensuring economic and food security, improving the quality and competitiveness of products are indicated.

Keywords: *food industry, food security, food market, employment, socio-economic development, socio-economic problems*

UOT 3. 65

Milyanət Uzarayeva

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

i.ü.f.d, müəllim,

e-mail: milyanat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3951-5015>

MÜƏSSISƏNİN DƏYƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YANAŞMALAR

Xülasə

Biznes müəssisələrinin qiymətləndirilməsini bazar dəyərini müəyyənləşdirən dövriyyə kapitalının fəaliyyəti kimi anlamaq olar. Müəssisənin qiymətləndirilməsi zamanı mövcud biznesin dəyərini və ya səhmdarların payını müəyyən etmək olar. Qiymətləndirmənin əsas məqsədi müəssisə və səhmlərin mövcud bazar dəyərini, eyni vaxtda satış qiymətini müəyyənləşdirmək, sonda isə müəssisənin fəaliyyətini sığortalamaqdır. Son dövrlərdə bir çox iqtisadi islahatların aparılması, eyni zamanda sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün edilən siyasi təşəbbüslər qiymətləndirməni özəl sektorlar üçün önəmli fəaliyyət etmişdir.

Qiymətləndirmə fəaliyyətinə maliyyənin ürayi də deyə bilərik. Firmanın dəyərini artırarmağı düşünərkən ilk olaraq korporativ maliyyədə investisiya, maliyyələşdirmə və dividend qərarlarımızı nəzərdən keçirə bilərik. Biz mövcud resurslar portfelinin idarə edilməsi zamanı real dəyərdən aşağı ticarət edən müəssisələri tapmaq üçün xərcləyərək, son nəticədə qiymətlərin dəyərə yaxınlaşdıqca mənfəət əldə edəcəyimizə ümid edirik. Səmərali fəaliyyətlə məşğul olan bazarları araşdırdıqda, bazar qiymətlərinin real dəyərdən kənarlaşmadığı vəziyyətdə nə qədər tez geri dönmə biləcəyini təhlil edirik. İlk öncə firmanın dəyərini müəyyənləşdirərkən nələri nəzərə almalı olduğumuzu və bu dəyəri necə qiymətləndirə biləcəyimizi başa düşməliyik.

Məqsəd – müəssisənin dəyərini qiymətləndirilməsi metodlarını araşdırmaq və onların xüsusiyyətlərini göstərmək.

Metodologiya – gəlir yanaşması, gəlirlərin kapitallaşdırılması, pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılması.

Tədqiqatın nəticələri – müəssisənin dəyərini qiymətləndirilməsi metodlarının istifadə obyektlərinin müəyyən olunmasıdır.

Açar sözlər: müəssisə, dəyərin qiymətləndirilməsi, yanaşmalar: xərc və ya əmlak, bazar

Giriş

Məsələnin nəzəri metodoloji aspektləri. Qiymətləndirmədə istifadə edilən metodlar bilavasitə olaraq fəaliyyətin məqsədilə əlaqədardır. Müxtəlif metodlarla qiymətləndirilmiş firmanın dəyəri də müxtəlif olacaqdır. Qiymətləndirmə fəaliyyətini təhlil edəndən əvvəl bilməliyik ki, bazardan elə aktivlər əldə edilməlidir ki, onlar müəssisəyə gəlir gətirəcəklər.

Firmaların mənfəətinin formalaşmasının 2 mənbəyi vardır: istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti zamanı və aktivlərin satışı zamanı əldə ediləcək gəlirlər. İki dəyər bu maliyyə mənbələrinə uyğundur:

1. Müəssisələrin dəyəri – istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti zamanı əldə edilə biləcək gəlirə aiddir. Bunun nəticəsində, firma öz fəaliyyətini davam etdirə və gəlirlər əldə edə biləcək.
2. Müəssisələrin aktivlərinin dəyəri. Burada gəlirləri müəssisə öz aktivlərinin satışından

əldə edə bilir və müəssisənin xərc ünsürlərinə görə qiymətləndirilir, bunun nəticəsində müəssisə ləğv ediləcək.

Biznes fəaliyyəti zamanı daşınan və daşınmaz əmlakın dəqiq müəyyənəndirilməsində məqsəd onun dəyərinin tam dəqiq qiymətləndirilməsi və ona uyğun metodlardan istifadə edərək konkret məqsədləri müəyyələşdirməkdir.

Özəlləşdirmə zamanı daşınmaz əmlakın tam və dəqiq qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Böyük Britaniyada əmlakın qiymətləndirilməsi zamanı beş metoddan istifadə edilir:

1. Müqayisə
2. İnvestisiya
3. Gəlir,
4. Qalıq və
5. Podrat metodlarıdır.

ABŞ-da isə daha çox üç metoddan istifadə edilir:

1. Xərc
2. Bazar
3. Gəlir metodları

Xərc yanaşması aktivlərin yığılması vasitəsilə hesablanır. Bu metoddan istifadənin iki modifikasiyası mövcuddur: ləğv edilmiş və fəaliyyətdə olan biznesin dəyərini qiymətləndirmək.

Mövcud ədəbiyyatlara istinad

Alman Asvat Damodarın fikrincə bazarın səmərəliliyinin öyrənilməsində və korporativ idarəetməyə dair suallar və ya kapital büdcəsində mövcud olan müxtəlif investisiya qərarları qaydalarının müqayisəsi və ümumilikdə maliyyə sahəsində görülən işlərin bir çoxunun mərkəzində qiymətləndirmə durur [5].

Rusiyalı Olqa Kavırşınanın fikrinə görə, firmaların günümüzdə iri xarici investisiyaları cəlb edən dünya fond bazarına çıxdığı zaman birləşmə və satınalmada müəssisənin dəyərinin idarəedilməsi problemləri ön planda olur [3]. Müəssisənin dəyərini artırmaq, sonradan satışa çıxartmaq üçün firmalar alınır və bu da səhmdarların əsas məqsədinə çevrilir. Səhm sahibləri satın aldıkları səhmlərə orta və uzun müddətli investisiya kimi baxırlar. Biznes fəaliyyətində ən mühüm strateji məqsəd müəssisənin dəyərini artırmaqdır. Beynəlxalq şirkətlərin çoxu tərəfindən qəbul edilmiş strateji məqsəd firmanın iqtisadi dəyərinin artırılmasıdır. Bəllidir ki, biznesi quran və onun inkişaf etdirilməsi üçün sərmayə qoyan insanlar, sahibkarlar öz qurduqları biznesi ən yüksək qiymətə satmaq arzusundadırlar və eyni zamanda səhmləri alan şəxslər onlarla düşən payın böyüməsinə və qoyduqları investisiyanı qaytarmaq arzusundadırlar. Məhz elə buna görə də firmanın istənilən dövrdə dəyərini artırmaq zəruridir. Firmanın bazar dəyərinin artması nəticəsində səhmdarlara öz paylarının dəyərinin artması ehtimalını verdiyi üçün onlar bunda xüsusi maraqlıdırlar, çünki belə olan halda müəssisənin investisiya cəlbəediliciliyi, kredit imkanları artmış olur və əməliyyatların həcmində qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması asanlaşır. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idarəetmədə ən mühüm məqsəd və vəzifə müəssisənin və ya biznesin dəyərini maksimum həddə çatdırmaqdır.

Birja dəyərini müəyyənəndirdikdən sonra əmlak obyektlərində müxtəlif əməliyyatları aparmaq mümkündür. Buraya daxildir:

1. bazar;
2. ləğvetmə;
3. sığorta;
4. ipoteka;
5. dəyişdirmə dəyər növləri.

İ.A. Nikonovanın nəzəriyyəsinə görə investorların səhmlər üçün ödəməyə hazır olduqları məbləğ müəssisələrin dəyərlərini müəyyən edir[4]. Səhmdar üçün bu pul vəsaitlərinin gələcəkdə necə hərəkətini və riskləri müəyyən edir.

İ.Q.Quliyevin fikrinə görə qiymətləndirmə zamanı ekspert bir neçə proseduru yerinə yetirir bilir [2].

İlk öncə, dəyərin qiymətləndirilməsi prosesini yerinə yetirmək gərəklidir. Bu zaman pul vahidlərində dəyərin kəmiyyətini müəyyən etmək mümkündür. Bu halda qiymətləndirmənin əsaslandırılmasında ona səbəb olan göstəricilər hesablanır. Ekspertin bu proses zamanı vaxta uyğun olaraq dəyişən bazar amillərini də nəzərə alması vacibdir. İ. Quliyevin fikrinə əsasən qiymətləndirici ekspertlərin də obyekt və subyektləri mövcud olmaqdadır. Qiymətləndirmənin subyektləri - Respublikanın icra hakimiyyəti orqanları və onların subyektləri, qiymətləndiricilər – fiziki və hüquqi şəxslər, qiymətləndirici ekspertlərin peşəkarlıqları nəzərə alınır. Obyektləri isə- əmlaka mülkiyyət, müəssisələrin alqı-satqı, mülkiyyət hüquqları, digər obyektləri, şəxslərin mülkiyyətini təşkil edən bütün əşyalar, eyni zamanda müəssisə özü daxil olmaqla bütün növ daşınar və daşınmaz əmlak nəzərdə tutur.

B.Ataşovun düşüncələrinə görə isə müəssisənin maliyyəsini onun kommersiya münasibətləri və pul fondları təşkil edir [1]. Firmanın maliyyəsi başqa müəssisə və təşkilatlarla, müəssisənin öz daxilində,eyni zamanda yuxarı təşkilatla, maliyyə-sənaye qrupları daxilində, holdinqin daxilində və maliyyə-kredit sistemi ilə bağlıdır. Pul fondlarına: nizamnamə kapitalı, əsas vəsaitlər, dövriyyə vəsaitləri fondları daxil ola bilər. Həmçinin pul fondlarına əlavə, ehtiyat kapitaları, investisiya, yığım, əmək haqqı, büdcə ödənişləri və sair fondlar daxil ola bilər.

Müəssisə dəyərinin qiymətləndirilməsi metodlarının xüsusiyyətləri

Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən firmalar müxtəlif mülkiyyət formalarına malikdirlər. “Müəssisə” və ya “şirkət” məqsədi mənfəətini artırmaq olan mal və xidmətlər istehsal edib və satan təsərrüfat subyekti kimi də anlaşılar. “Müəssisələr haqqında” AR-in 1 .06.1994-cü il tarixli Qanununda (Maddə 1-də) deyilir: “Müəssisənin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq mövcud qanuna müvafiq olaraq yaradılan və ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir”. Şirkətlər o zaman həm subyekt, həm də obyekt ola bilər ki, onun bir neçə fəaliyyəti istiqaməti olsun. Təsərrüfat fəaliyyətinin məzmununu istehsalın təşkilinin və satışının necə aparılması təşkil edir. Məhz buna görə də müəssisələrinin fəaliyyətini 3 istiqamətdə göstərmək olar:

1. Natural-əşyavi xarakterli məhsul istehsalı
2. İşlərin yerinə yetirilməsi
3. Xidmətlərin edilməsi

Maliyyə fəaliyyətinin əsasında pul və pul vəsaitləri durur. Pulun hərəkəti vasitəsilə alıcılarla, satıcıların maraqları təmin olunur.

Müəssisədə pul fondları müəssisənin əldə etdiyi gəlirlərin hesabına yaranır. Bu fondlar sayəsində müəssisənin maliyyəsi formalaşır və fəaliyyət göstərir.

Müəssisədə maliyyə münasibətləri əsasən aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Başqa müəssisə və təşkilatlarla;
2. Müəssisənin öz daxilində;
3. Yuxarı təşkilatlarla sistem daxili münasibətlər (ittifaq, assosiyadaxili və s.), maliyyə-sənaye qrupları, holdingdaxili;
4. Maliyyə-kredit sistemi vasitəsilə.

Başqa müəssisə və təşkilatlarla münasibətlər özündə məhsul göndərənləri, alanları, tikinti və nəqliyyat müəssisələri, xarici ticarət müəssisələri, gömrük orqanları və xarici dövlət

təşkilatları ilə münasibətləri özündə əks etdirir.

Müəssisədaxili münasibətləri sexlər, filiallar və bölmələr arası, eləcə də fəhlə və qulluqçularla olan münasibətlər təşkil edir.

Müəssisələrin maliyyə kredit sistemi vergilərin və məcburi ayırmaların müxtəlif büdcə səviyyələrinə və eyni zamanda müəssisənin büdcədən kənar mövcud olan fondlarına köçürülməsi ilə sıx əlaqədardır.

Nəğdsiz hesablaşmaların təşkili, uzun və qısamüddətli kreditlərin alınması və onların geri ödənilməsi müəssisələrin banklarla münasibətini təşkil edir. Qiymətli kağızlar üzrə aparılan əməliyyatlarla isə müəssisənin fond bazarı qurulur. Azərbaycanda fond bazarları yetərinə inkişaf etməyib.

Korporativ maliyyə mikroiktisadi səviyyədə dövlət maliyyəsinə xas bölgü, nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir.

İstehsalın maliyyə vasitəsilə Ümumi Daxili Məhsul və Milli Gəlirin bölüşdürülməsi prosesi gedir. Xammala edilən xərclər, əmək haqları, enerji daşıyıcıları xərcləri və digər zəruri xərclərin ödənilməsi, ümumi gəlir maliyyələşmənin bölgü funksiyası vasitəsilə aparılır və bu da öz növbəsində satışdan əldə edilən gəlir hesabına formalaşa bilər. Ümumilikdə gəlirin bir hissəsi büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənilir, müəssisənin sərəncamında qalan hissəsi isə iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının formalaşmasına yönləndirilir.

Beləliklə, bölgü funksiyası vasitəsilə ayrı-ayrı təsərrüfat vahidlərinin və dövlətin maraqlarını gəlirlərin və əmanətlərin düzgün bölüşdürülməsi hesabına təmin etmək mümkündür.

Korporativ maliyyənin ikinci funksiyası isə nəzarətdir. ÜDM-in və ÜMG-in optimal istehsalı və bölüşdürülməsini reallaşdırmağa nəzarət funksiyası kömək edir.

Maliyyə marağı ideyası istehsal və kommertiya fəaliyyətinin əsası kimi o deməkdir ki, korporativ subyektləri mənfəət əldə etməlidirlər. Bu ideya bütövlükdə müəssisələr və təşkilatlar, eyni zamanda ayrı-ayrı işçiləri üçün çox önəmlidir. Onun reallaşdırılması uyğun əmək haqqı, düzgün dövlət vergi siyasətini və xalis gəlirin istehlak və yığım arasında iqtisadi cəhətdən düzgün bölüşdürülməsini vacib edən şərtlərdəndir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı tez-tez təhlükələrə rast gəlinədiyi üçün müəyyən maliyyə vasitələri ilə təmin olunma anlayışı müəyyən maliyyə və digər müqayisə oluna biləcək vəsaitin olunmasının vacibliyini vurğulayır. Burada əsas anlayış bazar münasibətləri şəraitində sahibkarın təşəbbüsü, riski və istedadına əsaslanaraq fəaliyyət göstərməsidir. Bu formada mövcud olan təsərrüfat fəaliyyətinin konkret olaraq öz maliyyə ehtiyatlarına sahib olub olmaması onun gələcəkdəki iqtisadi fəaliyyətinə mühüm təsir edə bilər.

Bununla yanaşı müvəqqəti nəgd pul ehtiyatlarına malik olan təsərrüfat subyekti mövcud inflyasiya şəraitində pullarını daha çox mənfəət verə biləcək depozitlərə və qiymətli kağızlara yatırmaq hüquqlarından istifadə etməyə çalışırlar. Belə olan halda istehsal proqramlarının reallaşdırılmasında bir çox uğursuzluqlar ola bilər ki, bu da əhəmiyyətli dərəcədə zərərli nəticələrə bilər.

Bu riskləri nəzərə alaraq korporativ əməliyyatlar zamanı əhəmiyyətli dərəcədə ola biləcək pozuntuların qarşısını almaq üçün müəssisədə bəzi ehtiyatların saxlanması iqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsir göstərdiyi üçün təşkilatda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəssisədə maliyyə nəzarət xidmətləri davamlı olaraq biznes strategiyasının hansı səviyyədə uğurla reallaşdırıldığına, şəxsi və borc vəsaitlərinin təminatı üzrə yönləndirilib yönləndirilmədiyinə xidmət edir.

Qiymət və qiymətləndirmə respublikamızda və bütün dünyada bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab olaraq meydana çıxan yeni fəaliyyət növlərindəndir.

Qiymət siyasəti firmanın fəaliyyətində gərgin rəqabəti mövcud olan bazarda sabitliyi

qoruyub saxlamağa və effektiv maliyyə nəticələrini əldə etmək üçün mühüm funksiya kəsb edir. Qiymət siyasəti firmanın gələcəkdə hansı maliyyə məqsədlərinə çatmaq imkanlarını öncədən müəyyən edir və müəssisənin maliyyə uğurunun barometri roluna malikdir.

Qiymət siyasətinin yaradılması mərhələləri:

1. İlk öncə qiymətləndirmənin məqsədini müəyyənləşdirmək;
2. Qiymətin formalaşması zamanı ona təsir edən amillərin təhlili.
3. Qiymət strategiyasının müəyyən edilməsi
4. Ödəniləcək qiymətin müəyyənləşdirilməsi

Biznesin qiymətləndirilməsi nəzəri və praktiki məsələlə dolu olan bir çox sahədən vacib məlumatların integrasiyasını tələb edən bir prosesdir. Biznesin qiymətləndirilməsi ümumilikdə biznesin malik olduğu pul dəyərini qiymətləndirilməsi üçün mövcud olan prosesdir. Bu qiymətləndirilməyə bazar iqtisadiyyatının günümüzdəki reallıqları və qloballaşma köklü şəkildə zərər vurur. Korporativ maliyyə menecmentinin müasir dövrdə məqsədi dəyəri artırmaqdır.

İqtisadi artım nöqtəyi nəzərindən biznesin qiymətləndirilməsi zəruri əhəmiyyət daşıyır. Qloballaşma şəraitində ölkələrə axan intensiv kapital axını ilə yanaşı, bizneslə əlaqədar başqa prosedurlar arasında satış, özəlləşmə, birləşdirmə və satınalma və eyni zamanda birgə müəssisələr üçün qiymətləndirmə tələb edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olan törəmə müəssisələrin də dəyərini idarə etmək eyni dərəcədə önəmlidir. Ümumilikdə isə, təşkilatın qiymətləndirmədə məqsədlərindən biri də səhmlər və investisiyalarla bağlı strateji qərarları asanlaşdırmaqdır. Aktiv və öhdəliklər üçün mülkiyyət və maliyyə alternativlərinin seçilməsi zamanı qiymətləndirmədən istifadə olunur. Qiymətləndirmə qərarı mahiyyətə qiymətləndirici ekspert, analitik və mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilərək biznes və onun əməliyyat mühiti barəsində müvafiq qaydada əldə edilmiş və tətbiq edilmiş məlumatlara əsaslanan rəyidir. Müəssisənin dəyəri eyni zamanda, təşkilatın fəaliyyətinin nə qədər effektiv və səmərəliliyinin bazar göstəricisidir.

“Müəssisənin qiymətləndirilməsi” termini qiymətləndirmənin obyektinin hüquqi və iqtisadi baxımdan ayrılmış, əsas və dövrüyyə vəsaitləri formasında xüsusi potensiala, eyni zamanda qeyri-maddi aktivlərə malik olan təşkilat olduğunu göstərir. Müəssisənin qiymətləndirilməsinə qarşıya qoyulan məqsədi öncədən müəyyən edilmiş standartlardan, təlimatlardan və qiymətləndirmələrdən istifadə edərək müəyyən pul formasında qeyd olunan təşkilatın dəyərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Biznesin qiymətləndirilməsi prosesində istifadə edilən metodların mahiyyəti və təsnifatı

Müasir şəraitdə firmanın qiymətləndirilməsi və onun qiymətləndirilməsi önəmli əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Müəssisənin qiymətləndirilməsi metodları, həm də onun xüsusiyyətləri və əsası bir çox mübahisələrə səbəb olur. Bu da pul vasitəsilə qiymətləndirmənin subyektiv xarakterinin nəticəsidir. Biznesi qiymətləndirməsi zamanı həmçinin bir neçə terminologiya, çoxsaylı texnikadan və yanaşmalardan istifadə edilir. Şirkətin fəaliyyətinin fərqli mərhələlərində strateji fikir yürütmək firmanın dəyərinin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir. Biznesin qiymətləndirilməsinin müxtəlif şəraitlərdə məqsədləri cədvəl 1-də verilmişdir və bu firmanın fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Biznesin qiymətləndirilməsi düzgün hazırlanmış olarsa daha yaxşı ticarət şəraiti əldə etmək olar, çünki bu zaman danışıqlar hisslərlə, emosiyalarla deyil konkret faktlara əsaslanmış olur. Bununla yanaşı qiymətləndirmə sahibkarın öz biznesi haqqında anlayışını kəskin formada şifirtməsinə və əksinə aşağı salma səviyyədə yayındırmasına imkan verir. Nəticədə o real vəziyyəti qiymətləndirərək biznesinin uğursuz ola bilməsi vəziyyətinin qarşısını ala bilər.

Cədvəl 1

Biznesin qiymətləndirilməsinin məqsədləri

Daxili	Xarici	Daxili-Xarici
Sahibkarın yatırdığı pulları idarə edərək, dəyəri artırmaq qabiliyyəti	Vergi dərəcələri	Şirkətin alış və satışı
Promoşn məhsulun ölçülməsində ehtiyatın dəyəri	Notarius, möhür və başqa nəzər tutulmuş rüsumların alınması	Mülkiyyətin dəyişiklikləri
Yeni investorların əlavə olunması və ya mövcud olanların bəzilərinin çıxarılması	Sığorta haqlarının müəyyən edilməsi	Müəssisənin özəlləşdirməsi və yenidən özəlləşdirməsi
Müəssisənin hüquqi formasının dəyişdirilməsi	Sığorta ödənişlərinin məbləğinin hesablanması	Müəssisələrin birləşdirilməsi
İdarəetmə müqavilələrinə və müəssisənin dəyərinə əsaslanan kompensasiya proqramları		Siyahıya alınan şirkətləri və birja qiymətlərinin müqayisəsi ilə qiymətləndirmək
Dəyər təyinedicilərinin müəyyənəndirilməsi		Dövriyyəyə yeni çıxarılmış səhmlərin satışı
Strateji planlamalar		Kredit və kreditlərin təminatı

Mənbə: [3]

Qiymətləndirilmənin həyata keçirilməsi funksiyaları: məsləhətçi (qərar vermə), arqumentli (əsaslandırıcı), vasitəçilik, təhlükəsizlik, informasiya.

Biznesin qiymətləndirilməsinin predmeti və məqsədinin ilkin tədqiqi yekunlaşdırdıqdan sonra biznesin son vəziyyətinə və onun sənayesinin unikalılığına ən uyğun olan yanaşma seçilməlidir. Müasir bazar şəraitində məlumatlara artan ehtiyaclar nəticəsində bir çox qiymətləndirmə metodları işləni b hazırlanmışdır.

Aşağıda qeyd etdiyimiz dəyişənlər biznesin qiymətləndirilməsi yanaşmasına təsir göstərir:

- Qiymətləndirmənin məqsədi;
- Kimin sifariş verməsi (alıcı);
- İstifadə istiqamətinə görə şirkətin növü;
- Şirkətin faktiki iqtisadi vəziyyəti və ətraf mühitin cari vəziyyəti (iqtisadiyyat, bölgə
- Şirkətin gələcək fəaliyyət və inkişaf perspektivləri;
- Şirkətlər və bazarlar haqqında əldə edilməsi mümkün olan məlumatların növləri və keyfiyyəti;
- Biznesin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar və dəyərin növləri.

Hər gün peşəkarlar müxtəlif növ biznes qiymətləndirmələrini reallaşdırırlar. Son nəticə olaraq qiymətləndirmə faydalı bir fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir və dəyərin (pulla) ölçülməsinin bir üsulu kimi istifadə edilir. Düzgün Sövdələşmənin predmetinin faktiki dəyərinin dəqiq qiymətləndirməsi üçün dəqiq məlumatların əldə edilməsinə imkan yaradan qeyri-fəal tərəflər arasında bazar əməliyyatlarında obyektin alqı-satqısının reallaşdırıldığı qiymət ədalətli dəyər kimi tanınır.

Şirkətin real və ədalətli dəyərinin müəyyənəndirilməsi prosesi bir çox amilləri əhatə edir ki, bunlardan bəzilərinə aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Qiymətləndirmənin faktlara uyğun olması;
- Məlumatların vaxtında ötürülməsi, şəffaf və nisbi sadəlik;

- Onun hazırlanmasının dəqiq məqsədi;
- Şirkətdə olan maliyyə məlumatlarına əsaslanmaq;
- Yalnız aktivlərin dəyəri əsasında hazırlanmaması;
- Gəlirlə bərabər qeyri-maddi amillərin də nəzərə alınması;
- Şirkətin gələcək inkişaf proqnozlarının və risk dərəcələrinin də nəzərə alınması;
- Qiymətləndirməyə təsir edəcə və burada olan bütün uyğun məlumatları diqqətə alması və onun hazırlanması prosesi;
- Obyektiv və etibarlı olmaq qabiliyyəti.

Eyni zamanda qiymətləndirmə texnikasının düzgün seçilməsi müəssisənin mövcud ədalətli dəyərinin müəyyənləşdirilməsində ən mühüm addımlardandır və bu məqsədə görə fərqləndirilməlidir. Baxmayaraq ki, peşəkarlar hər gün geniş çeşidli qiymətləndirmə aparır hələ də bu prosedur təkmilləşməmişdir.

Biznesin qiymətləndirilməsində daha çox tətbiq olunan üsullar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Xərc və ya əmlak metodu xərclər nöqtəyi-nəzərindən müəssisənin dəyərini qiymətləndirir. İlk öncə, balansda mövcud olan hər bir aktivin ədalətli bazar dəyəri müəyyən edilir. Davamında öhdəliklərin faktiki dəyəri hesablanır. Sonra firmanın aktivlərinin əsaslandırılmalı bilən bazar dəyəri bütövlükdə mövcud olan öhdəliklərin cəminə qədər azaldılır. Sonda, özəl kapitalın qiymətləndirilmiş dəyəri müəyyənləşdirilir. Müəssisənin Bazar dəyəri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$XK = A - \ddot{O} \quad (1.1)$$

- XK - xüsusi kapitalı,
- A- aktivləri,
- $\ddot{O}$ – öhdəlikləri əks etdirir.

Cədvəl 2

Biznes müəssisələrinin dəyərlərinin qiymətləndirilməsi yanaşmaları və metodları

Xərc və ya əmlak yanaşması metodu	Gəlir yanaşması metodu	Bazar yanaşması (Müqayisəli Şirkət) metodu	Opsion yanaşması metodu
- Xalis aktivlərin dəyəri müsulu (Book value)	-Gəlirlərin kapitallaşdırılması üsulu (birbaşa kapitallaşma)	- Sahəvi əmsallar üsulu	- Opsion üsul
- Ləğvətmə dəyəri üsulu (Liquidation Value)	- Diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkəti üsulu (DPA)	- Kapital bazarı üsulu	
-Əhəmiyyətli dəyər üsulu (Substantial Value)		- Sövdələşmə üsulu	

Mənbə: [6, s. 7].

Müqayisəli yanaşmada əvəzetmə prinsipinə əsasən, əgər müəssisənin dəyəri eyni faydalılığa malik olan məhsulun alınması xərclərini üstələyərsə, bu zaman istehlakçı firma həmin məhsulu almayacaqdır. Bazar fəaliyyəti qədər məlumat olduqda bu üsuldən tez-tez istifadə olunur.

Gəlirlərin kapitallaşdırılması metodunda (GK) – aktivlərin istifadəsi zamanı gələcək üçün proqnozlaşdırılan gəlirin faktiki dəyərinin müəyyən edilməsi üçün kapitallaşma əmsalından istifadə edilməsini nəzərdə tutur:

$$D = V / R \quad (1.2)$$

- D – dəyər;

- V – dövrü gəliri;
- R – kapitallaşdırma əmsalını əks etdirir.

Nəticə

Gəlirin kapitallaşdırılması üsulu ilə hesablama, gözləmə prinsipinə əsaslanaraq və özəlliklə də qiymətləndirilən obyektin gələcəkdə gətirə biləcəyi gəlirə əsasən müəyyən olunur. Bu zaman qiymətləndiriləcək obyektin alternativ variantları nəzərdən keçirilir və daha səmərəli imkanlar təhlil edilərək gəlir gətirmə qabiliyyətinə əsasən gələcək gəlirləri kapitallaşdırılır. Bu üsul yetkin və stabil inkişafda olan iqtisadi şəraitlər üçün daha çox münasibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бизнес-план. Горемыкин В.А., Богомолов А.Ю. Москва. 2000
2. Qiymətləndirmə: Normativ hüquqi sənədlər. Azərbaycan Qiymətləndiricilər
3. İ.Q.Quliyev- Biznesin (müəssisənin) qiymətləndirilməsi fənni üzrə mühazirə
4. Финансы предприятий. Учебное пособие. Под редакцией Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Москва, 1998.
5. Bəyalı Ataşov, N.Novruzov, E.İbrahimov “Müəssisələrin maliyyələşməsi” dərslik – Bakı 2009
6. Modern Methods of Business Valuation — Case Study and New Concepts məqaləsi.

Мильянат Уразаева

ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ СТОИМОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Резюме

Оценку коммерческих предприятий можно понимать как деятельность оборотного капитала, определяющую рыночную стоимость. Оценка бизнеса может использоваться для определения стоимости существующего бизнеса или акционерного капитала. Основная цель оценки – определить текущую рыночную стоимость предприятия и акций, а также цену реализации и, наконец, застраховать деятельность предприятия. В последнее время многие экономические реформы, а также политические инициативы по развитию предпринимательства сделали оценку важной деятельностью для частного сектора.

Мы можем назвать оценочную деятельность сердцем финансов. Размышляя об увеличении стоимости фирмы, мы можем сначала рассмотреть наши решения об инвестициях, финансировании и дивидендах в области корпоративных финансов. Во время управления портфелем мы тратим доступные ресурсы, чтобы найти предприятия, которые торгуются ниже их истинной стоимости, в конечном итоге надеясь получить прибыль, когда цены приближаются к стоимости. Когда мы изучаем эффективные рынки, мы анализируем, насколько быстро рыночные цены могут вернуться к реальной стоимости. Во-первых, нам необходимо понять, что следует учитывать при определении стоимости фирмы и как мы можем оценить эту стоимость.

Milyanat Uzarayeva

APPROACHES IN ASSESSING THE VALUE OF THE ENTERPRISE

Abstract

Valuation of business enterprises can be understood as the activity of working capital that determines the market value. A business valuation can be used to determine the value of an existing business or shareholders' equity. The main purpose of the evaluation is to determine the current market value of the enterprise and shares, and at the same time the selling price, and finally to insure the activity of the enterprise. In recent times, many economic reforms, as well as political initiatives to develop entrepreneurship, have made evaluation an important activity for the private sector.

We can call valuation activity the heart of finance. When thinking about increasing the value of a firm, we can first consider our investment, financing and dividend decisions in corporate finance. We spend available resources during portfolio management to find businesses that are trading below their true value, ultimately hoping to profit as prices move closer to value. When we examine efficient markets, we analyze how quickly market prices can bounce back from real value. First, we need to understand what we should consider when determining the value of a firm and how we can estimate this value.

INFORMATION ECONOMY: A LOOK AT ITS FEATURES

Abstract

The article analyzes the development trends and characteristics of the information economy that is being formed in the country according to the experience of developed countries. Based on the given comparative analyses, the current situation in the field of information society and economy formation in Azerbaijan is considered. The significant effects of qualified personnel developed in this field on the country's economy have been determined. Some recommendations on improving and protecting relevant data analysis in the chain of commercialization of scientific ideas in the context of the innovation economy are given. In our modern era, a clear analysis of the stages of realization of a new type of economic relations, where information acts as an important and main connecting tool, between production and consumption relations, material and non-material production stages, has been carried out.

The goal – is to examine the features of the developing information economy era and clarify the ways of applying these innovations in the country's economy.

Methodology – economic and methodological studies were conducted.

The result of the research – is that for the application of the information economy in Azerbaijan in modern times, it is important to form a technical base and involve qualified personnel in this work.

Keywords – *information economy, high-tech product, modern market economy*

Introduction

Understanding the dynamics of information flow between networked systems, like the Internet, is possible thanks to information economics. The information product is not really consumed and can be copied and transmitted for next to nothing, which sets the information market apart from traditional markets. Information providers need to reduce their competition if they want to continue making money. For instance, data might be "versioned" or merged with other data, or it might be sold for a site access price instead of a data access cost. For information consumers, a modified version of Malthus's law states that while people's attention spans will continue to be short, the exponential proliferation of information will make it more and more costly to locate specific information. Additionally, because it is inexpensive to produce low-quality content online, high-quality resources may eventually be overtaken by low-quality content. While there may be short-term benefits to using trustworthy online information portals or intelligent search engines, it is unclear if information hunger can be permanently avoided (3).

The World Wide Web, an information space on the Internet that is constantly expanding, appears to have limitless possibilities for information creation, archiving, and sharing. It is more challenging to forecast the final usefulness or impact of specific technological advancements on the Internet, even while it may be deceptive to emphasize

their advantages. For instance, we are aware that any technology's ability to spread, be accepted, and ultimately succeed depends as much on the nature of the technology as it does on the social system in which it is included. Somewhat surprisingly, economics can shed light on the dynamics of information flow within and among networked systems. Economic models take into account not just the distinct technical benefits of one product over another, but also the choices and inclinations of the users of the product. Information economics is a specialized discipline that offers both theoretical and practical models for information creation, dissemination, and utilization. Understanding how networks of people interact to share information and the emergent characteristics of these relationships is another area of study in information economics.

The primary features of information as an economic asset are outlined in this synopsis. Starting with the creation of information, whether or not information is intended for commercial purposes, those who publish information online must consider its economic aspects. Additionally, this review demonstrates that the current expansion of information on the Internet has important consequences for consumer access to information based on a basic economic analysis (3).

Materials and metods

Any information that has a market value, like music, literature, or product design, is considered an information good by economists. It is true that any digital data has the potential to be a capital asset. There are numerous instances of the capital value of information in the healthcare industry. However, there are several ways in which information goods differ from conventional commercial goods, with intriguing ramifications for both producers and consumers. Before you can understand what information is, you must experience it. It isn't until you read the book or hear the music that you'll know if it's truly worth purchasing. On the other hand, standard goods like batteries and oranges don't require pre-use because we can rely on them to perform as expected. The example provided leads to the conclusion that, in the contemporary era, consumer decision-making is significantly influenced by the information economy. Information products can be inexpensively (and infinitely, if digitally stored) duplicated, despite their typically high and fixed production costs. Although it costs more to create a master copy of a book, movie, or soundtrack, copies are less expensive. While the creation and upkeep of information on websites can be costly, copying that content for users only costs pennies. The marginal costs of reproducing information goods are minimal from an economic perspective. Digital data is never consumed because it can be precisely duplicated. Additionally, unless we ask them to forget what they know, the information owner can share it with others without losing it. This is not how normal goods, like oranges, apples, and houses, behave. Thus, many information goods are not easily subject to the laws of supply and demand that rely on the scarcity of products. Producers can engage in destructive price wars, driving the consumer price all the way to zero, when distribution costs are low and the product itself is inexpensive to replicate. Thus, information can only command a fair market price in situations where it is shielded by a monopoly.

When free information distribution is the aim, this low-cost method of reproducing and distributing information should be applauded. When the owner of the information tries to make money off of it, it could end badly. The same pressures apply to any document uploaded to the internet because it may be duplicated and then made available on another website. Unfortunately, because pirates can host copies of documents on Web servers in other countries where copyright is not recognized or enforced, copyright has lost some of its strength as a safeguard for online documents. Furthermore, because of the nature of the

Internet, users in nations with strict copyright regulations can access these foreign, pirated documents (3).

Discussion

The information economy is a new kind of economy that has emerged as a result of the globalization of society, the rise in the demand for various information services, and the rapid development of technologies. Although many developed nations have made some progress in this area, the idea of the information economy is still in its early stages of development. Like many other countries, Azerbaijan is experiencing daily effects from the intensifying globalization processes that have an increasing impact on its socioeconomic life. One of the top priorities of the Development Concept "Azerbaijan 2020: a vision of the future" is the conversion of the nation's economy into one based on efficiency as a result of an increase in the total productivity of production factors and guaranteeing the transition to the stage characterized by the superiority of innovations, all the while the deliberate improvement of the economy's structure [1].

The 1960s and 1970s saw the widespread adoption of the term "information economy" to characterize the significant shift in the American economy following World War II, as information production and management surpassed manufacturing. However, for more than two centuries, American business, capitalism, and industrialization relied heavily on the information economy, which was first identified in the middle of the 20th century. There are two ways to interpret the emergence of the information economy: as a continuous process in which information itself turns into a commodity, or as an uneven and contested - not inevitable - process in which various forms of information are essential to economic life. Information production, dissemination, and monetization have always been crucial to the development of American capitalism as well as the establishment, maintenance, and occasionally even opposition of systemic racial, gender, and class disparities in the country's economy and society. From the eighteenth to the twenty-first centuries, information economies did, however, become more bureaucratized, quantified, and commoditized, despite being uneven and contested.

The significance of networks, systems, and infrastructures that link people, information, capital, commodities, markets, bureaucracies, technologies, ideas, practices, laws, and ideologies is another feature of the history of the information economy in the United States. The creation of knowledge about the economy has historically been inextricably linked to the significance of information economies, even though the terms "information" and "economy" are historical constructs that evolve over time. The history of information economies is not a teleological tale of development where the 21st century's Big Data era is inevitable due to growing bureaucratic rationality, efficiency, predictability, and profit. It's also not the singular account of a solitary, coherent information economy. Access to objective information was not automatically made more democratic by the emergence of multiple information economies at varying scales in various regions; rather, it was a conditional, contested, and frequently uneven process. The 1998 book *Information Rules: A Strategic Guide to the Network Economy*, authored by Google chief economist Hal Varian and University of California, Berkeley economics professor Cal Shapiro, outlined the current theory of the information economy. Their basic claim was that technology was evolving. Economic laws differ from that (Shapiro & Varian, 1998).

The fundamentals of the information business are very different from those of the majority of traditional businesses, despite the fact that economic laws have not changed. Large corporations have a significant advantage due to the information economy's low

marginal costs and high initial costs. Larger competitors have an advantage due to the potential for economies of scale created by the combination of these two costs. Moreover, information is what economists refer to as an experiential good, which means that in order for consumers to determine its value, they must have a thorough experience with it. The issue with information is that experience is often superior to knowledge. For instance, how can one determine in advance whether a film features strong acting and a compelling story? As we covered in the previous chapter, branding is the answer to this. Even though it can be difficult to evaluate a film before seeing it, a film's worth is increased if you know it was directed by a particular person or features a favorite actor. To get you to watch the movies they're promoting, marketers use press releases, movie trailers, and other marketing tools to communicate this brand message.

The related switching costs of information technology are another crucial factor. Economists take into account the difference between the costs of two different technologies when calculating switching costs. The transition is deemed feasible if this difference is less than the costs required for the change (such as the cost of migrating all pertinent data to the new technology). Converting a record collection from vinyl LPs to CDs is a prime example. When a customer switches systems, meaning they purchase a CD player and stereo, they will also need to reconstruct their whole music library in the new format. Thankfully, the CD player's improvements in quality and convenience made most consumers want to switch to newer technologies. But, as anyone who visits a thrift shop or garage sale will see, the old technologies are still in use because some people find the information on the records to be important enough to keep them around.

Antitrust laws are the primary weapon the government uses to ensure robust competition in the information market. Modern US antitrust law was partly established by the groundbreaking Sherman Antitrust Act of 1890. The fundamental tenets of the law were initially designed to dismantle the monopolies of late 19th-century industrialists like Andrew Carnegie and John D. Rockefeller, but they have since been expanded to include media corporations. After the original Sherman Act was passed, the Attorney General's Office took on the task of prosecuting antitrust cases; however, in 1933, President Franklin D. Roosevelt moved this responsibility to the Antitrust Division, which led to the growth of the antitrust office (2)

The information economy has completely changed the field of economics by challenging long-held beliefs—such as the efficiency of the market—that explain phenomena that had previously gone unexplained and have a significant impact on economic policy. Many other market failures, such as non-capital markets, imperfect competition that drives up rents, and incomplete risk markets, are linked to a lack of information. It examines the implications of recent advances in technology and the policy challenges and opportunities they present for competition policy and policies related to privacy and transparency. The paper notes the role that information economics has played in stimulating other advances in economics, including contract theory and behavioral economics. He revived institutional economics, showing how institutions matter, in some cases explaining institutional features that are not well understood in the conventional paradigm, and in others showing how institutional responses to market failures may not increase welfare.

The information economy has transformed economics, challenged long-held beliefs—such as the notion that markets are efficient—and had a significant impact on economic policy. The foundational models of the information economy have shown to be very resilient, despite having been substantially improved upon since they were created almost 50 years ago. However, there have been some negative effects of these information economy

advancements. A greater comprehension of additional ways that real markets deviate from the ideal markets paradigm has been made possible by the models. The importance of imperfect competition and the lack of risk markets where they are marked is paramount. Similar to this, the information economy has given previously theoretically void disciplines like accounting, finance, and corporate governance fresh intellectual underpinnings and improved understanding of the reasons behind the current state of these subfields' operations. In the decades since the first models were introduced, the economics profession has focused a great deal of attention on the development of the initial models and the adaptation of these models to various market contexts. It should come as no surprise that policies resulting from the new paradigm frequently diverge significantly from those derived from the standard model.

The primary function of the financial sector is the gathering and processing of data, which allows for the effective allocation of capital resources. And for that reason, regulation of the financial sector is crucial. According to information economics, distributive effects by themselves can produce favorable results, particularly when macroeconomic externalities are present. In the future, shifts in the way demand and technology are structured might make information more important and increase the fallout from information errors, which would lower competition and raise inequality. The topic of disclosure—the need for people or businesses to reveal specific information about their goods—is still up for debate in a number of industries, most notably the financial sector.

The attempt by some in developed nations to impose their own regulations is perceived by many in the former colonial world as an attempt to solidify long-standing inequality rather than just benefit their own corporations. For many years to come, how we resolve these problems will have an impact on inequality, economic performance, and the makeup of our politics and society. Naturally, imperfect information has always been important to economists. Price-related information includes everything a business or household needs to know to make a choice. Prices connected every aspect of the economy. These claims, however, lack a formal model that depicts the economy as an information processor. Based on an analysis of information supply and demand (concentrating on the particulars of information demand and production, such as "agricultural economics"), some economists from the Chicago School thought that a "information economy" could be created. However, it should have been obvious that this was not feasible even prior to the official establishment of the field that is discussed below. Knowledge (information) differs fundamentally from other commodities like steel, corn, and corn that are the focus of traditional economics. Knowledge, in general, is a global public good (Stiglitz, 1999), and markets by themselves are typically inefficient in supplying such goods. As such, information is a public good.

Therefore, the fundamental idea of the information economy, which sets it apart from worlds of perfect information, is that social returns on information are typically not the same as private returns, sometimes being less and sometimes greater. This has a number of ramifications, one of which is that transactions that result in personal income might not be viewed favorably by society. One of the key discoveries of the information economy is that, in the absence of reliable information, competition will almost always be imperfect. In addition, in an imperfectly competitive environment, there is a greater chance that firms will use their market power, and—gasp—it is still possible to implement costly, imperfect information to increase productivity. However, there are economic ramifications to these mathematical features. In economic analysis, the law of diminishing returns has long been essential. In fact, the primary distortion of a monopoly is its attempt to obtain consumer information in order to obtain additional surplus funds. (1977, Stiglitz). A monopoly can (in

theory) extract all consumer surplus in an undistorted way if it has perfect information.

One reason why Coasian bargaining fails to address externality-related issues is also explained by information economics. Coase argued that when property rights are well defined, bargaining can be effective. However, because the parties must take expensive steps to communicate information about the value of the externality imposed upon them, bargaining with information asymmetry is typically inefficient.

It was once thought that improvements in technology, such as the Internet, would spur competition by bringing down the cost of searches. However, access has increased due to new technology, which has also increased information asymmetry and the market power of individuals who have access to different information. More generally, the difference between private and social returns has grown as a result of several changes in our economy, including those related to technology, demand structure, and regulatory policies. Policy changes are necessary to counteract rising market power and inequality caused by these growing disparities. The shift towards a "information economy" carries a risk: it could empower information capture monopolists like Google and Facebook, distorting markets for goods and services and creating more room for price discrimination; it could also lead to innovation charging information-based rents; and it might encourage innovation in high-potential areas, thereby redirecting scarce research resources away from areas where social benefits would be greater.

The last two decades have seen the development of new technologies, which have significantly increased awareness of these problems. It is their fault that the information economy was born. Enhanced knowledge and network effects can inevitably result in higher economies of scale. Significant network effects lead to the emergence of a natural monopoly. Natural monopolies should either be nationalized or subject to stringent regulations, according to the classic literature on the subject. These new natural monopolies have managed to elude regulation and even acknowledgement of their market dominance up until recently. Examining European experiences more closely and viewing them as competitive, the US has falsely claimed that the EU is anti-American. The goal of European antitrust authorities is to stop market power abuse. It is especially likely and concerning that they will abuse their market power.

Other adjustments could alter the function of information in the economy and reduce its level of competitiveness. It's common knowledge that our economy is shifting from one based on manufacturing to one based on services. Manufactured goods are produced and distributed globally. As a result, accessing and sharing information about these products is not too difficult. On the other hand, a large portion of the services that will account for a growing portion of GDP are produced domestically. Customer concerns about the caliber of services rendered—and, consequently, the caliber of information—are crucial, and the consequences for reputation are significant. However, all of this results in the rise of regional market dominance. The natural market forces we just discussed cause economic inequality to rise, which in turn causes political inequality to rise and, ultimately, a modification of the game's rules. The information economy has fundamentally changed the study of economics and economic policy, directly spawning a plethora of new research areas like contract theory. He provided an explanation for events that had been puzzling before. There was a difference between "theoretical" and institutional economics a century ago. These two schools of information economics were combined by Smith, Ricardo, Walras, and Cournot by highlighting the significance of institutions in a particular way while also.

Conclusion

It has been suggested by information economics and other research stemming from game theory developments that models emphasizing market imperfections provide the best way to understand the economy.

Most significantly, long-held beliefs about economic policy have been challenged, scrutinized, and frequently even reversed by the information economy. These concepts are particularly significant for a World Bank-type organization that works to promote economic expansion.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün MİLLİ STRATEGİYA, <https://www.egov.az/news/>
2. A.Sabadash ICT Employment Statistics in Europe: Measurement Methodology //Luxembourg: Publications Office of the European Union, JRC Technical Reports, 2013.
3. Cornell University Law School, Legal Information Institute, “Monopolizing trade a felony; penalty,” *Cornell University Law School*, January 5, 2009, http://www.law.cornell.edu/uscode/html/uscode15/usc_sec_15_00000002—000-.html.
4. Oberholzer-Gee, Felix and Koleman Strumpf, “The Effect of File Sharing on Record Sales: An Empirical Analysis,” *Journal of Political Economy* 115, no. 1 (February 2007).
5. Varian HR. Market structure in the network age. Apr 1999 (rev Aug 30, 1999). Available at University of California-Berkeley, School of Information Management and Systems Web site, at: <http://www.sims.berkeley.edu/~hal/people/hal/papers.html>.
6. Akerlof, George A. and Robert J. Shiller. Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception. Princeton University Press: Princeton, NJ. 2015.
7. Allen, Franklin and Douglas Gale. "Financial Contagion," *Journal of Political Economy*, 108(1), p. 1-33. February 2000.
8. <https://www.economy.gov.az/az>

Aysel Bədəlzadə

İNFORMASIYA İQTİSADİYYATI: ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ BAXIŞ

Xülasə

Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə müvafiq olaraq ölkədə formalaşmaqda olan informasiya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları və xüsusiyyətləri təhlil olunur. Verilən müqayisəli təhlillər əsasında Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin və iqtisadiyyatının formalaşması sahəsində mövcud vəziyyət nəzərdən keçirilir. Bu sahədə inkişaf etdirilən ixtisaslı kadrların ölkə iqtisadiyyatındakı əhəmiyyətli təsirləri müəyyənləşdirilmişdir. İnnovasiya iqtisadiyyatı şəraitində elmi ideyaların kommersiyalaşdırılması zəncirində müvafiq məlumatların təhlilinin təkmilləşdirilməsi və mühafizəsi üzrə bəzi tövsiyyələr verilmişdir. Müasir dövrümüzdə informasiya iqtisadiyyatının mahiyyətini istehsal və istehlak münasibətləri arasında, maddi və qeyri-maddi istehsal mərhələləri arasında informasiyanın əhəmiyyətli və əsas əlaqələndirici vasitə kimi çıxış etdiyi yeni tip iqtisadi münasibətlərin reallaşdırılması mərhələlərinin aydın təhlili aparılmışdır.

Məqsəd – inkişaf edən informasiya iqtisadiyyatı dövrünün xüsusiyyətlərini araşdırıb bu yeniliklərin ölkə iqtisadiyyatında tətbiq yollarını aydınlaşdırmaqdır.

Metodologiya – iqtisadi və metodoloji araşdırılmalar aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticəsi – müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə özünü göstərən informasiya iqtisadiyyatının Azərbaycanda tətbiqi üçün ilk olaraq texniki bazanın formalaşdırılması və ixtisaslı kadrların bu işə cəlb olunması vacibdir.

Айсел Бадалзаде

ИНФОРМАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА: ВЗГЛЯД НА ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Резюме

В статье анализируются тенденции развития и особенности формирующейся в стране информационной экономики на основе опыта развитых стран. На основе приведенного сравнительного анализа рассматривается текущая ситуация в сфере формирования информационного общества и экономики в Азербайджане. Определено существенное влияние квалифицированных кадров, подготовленных в этой сфере, на экономику страны. Даны некоторые рекомендации по совершенствованию и защите актуального анализа данных в цепочке коммерциализации научных идей в условиях инновационной экономики. В современную эпоху осуществлен четкий анализ этапов реализации нового типа экономических отношений, где информация выступает важным и главным связующим средством, между производственными и потребительскими отношениями, материальными и нематериальными стадиями производства.

Цель – рассмотреть особенности развивающейся эпохи информационной экономики и уточнить пути применения этих инноваций в экономике страны.

Методология – проведены экономические и методологические исследования.

Результатом исследования – является то, что для применения информационной экономики в Азербайджане в современное время важно сформировать техническую базу и привлечь к этой работе квалифицированные кадры.

Ключевые слова: *информационная экономика, высокотехнологичный продукт, современная рыночная экономика*

UOT 33.314

Hüseyn Rəhimli

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistr
rahimli@mail.ru*

Elmi rəhbər: i.ü.f.d.dos., Hicran Mirzəyeva

akademiya_sm@mail.ru

KƏND ƏRAZİLƏRİNDƏ ƏMƏK RESURSLARININ FORMALAŞMASININ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək qabiliyyətli əhali qruplarının müasir əmək bazarı tələbləri baxımından formalaşdırılması onların məşğulluq problemlərinin asan həllinə zəmin yaradır. Bu problemlər kənd iqtisadiyyatını da əhatə edir. Ona görə də məqalədə əmək resurslarının formalaşdırılmasında əsaslandırılmış metodoloji yanaşma üsullarından və etibarlı proqnoz məlumatlarından istifadə edilməsi variantları tədqiq olunur.

Məqsəd – kənd ərazilərində məşğulluq probleminin həlli məqsədilə əmək resurslarının formalaşdırılması xüsusiyyətlərinin sistemli və kompleks şəkildə öyrənilməsi

Metodologiya – tədqiqatda müqayisəli təhlil və sintez metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – kənd yerlərində əmək resurslarının formalaşmasının metodoloji problemlərinin həllində iqtisadi-riyazi modelləşdirmənin imkanlarından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *kənd yerləri, məşğulluq, əmək resursları, əhali*

Giriş

Azərbaycanda iqtisadi sistemin dəyişməsi ölkədə əmək bazarının fəaliyyətinin təmin olunması zəruriyyətini yaratdı. Yəni dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və kollektiv təsərrüfatların fəaliyyətinin dayandırılması nəticəsində ölkədə böyük miqyasda işçilər ordusunun yaranması ölkədə əmək bazarının yaradılmasını şərtləndirdi. Sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarının formalaşdırılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi xüsusi zəhmət və səriştə tələb edir.

İstər kənd təsərrüfatının və istərsə də sənayenin yeni əsaslar və prinsiplər əsasında fəaliyyətə başlamalarını nəzərə aldıqda, artıq dövlət sifarişləri əsasında deyil, bazar tələbinə uyğun məhsul istehsalını formalaşdıran müasir, effektiv texnoloji və texnikaların istehsalata tətbiqini həyata keçirə bilən işçi qüvvəsinə ehtiyac yarandığı üzə çıxır. Yəni ixtisas və peşə yönümlülüynün müasirləşdirilməsi həyata keçirilmədən əmək bazarının dayanıqlığının təmin olunması mümkün olmur. Nəticədə işsizlər ordusu günü-gündən artır, əhalinin həyat səviyyəsi pisləşir. Bu sahədə mövcud durum kənd yerlərində daha kəskin surətdə özünü göstərir.

Qeyd edildiyi kimi bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq əvvəlki mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsi əsasında kənd əhalisinə pay torpaqlarının verilməsi kənd ərazilərində mövsümi məşğulluq mühiti yaratsa da regionlarda sivil əmək bazarının formalaşdırılması ciddi çətinliklərlə qarşılaşmaqdadır. Ona görə də kənd yerlərində əmək resurslarının formalaşdırılması işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılması elmi cəhətdən ciddi araşdırmalar tələb edir.

Kənddə əmək resurslarının formalaşdırılması aspektləri

Kənd yerlərində əmək resurslarının aqrar sahənin və ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafı üzrə strateji hədəflərə uyğun təşəkkülü proseslərinin tənzimlənməsi vəziyyəti, onun meyarlarının əsaslandırma dərəcəsi və vasitələrin seçimi metodoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd ərazilərində əmək resurslarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə proseslərinin tənzimlənməsinin metodoloji əsasları da mühüm məsələlərdəndir. Tədqiqat göstərir ki, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və milli iqtisadiyyatın inkişafı prosesləri sıx qarşılıqlı vəhdətdə öyrənilməlidir. İşçi qüvvəsinin formalaşma proseslərinin tədqiqi ilə əlaqədar metodoloji yanaşma qrupları və onların mahiyyətinə fərqli münasibətlər mövcuddur. Məsələn, məşğulluğun statistikasına əsaslanan yanaşma qrupları aşağıdakıları əsas sayır:

- Ölkə üzrə əmək qabiliyyətli əhali sayının, məşğulluq səviyyəsinin konkret rəqəmlərlə və sahələr üzrə hesabatlarını;
- Əmək qabiliyyətli əhəlinin formalaşması qanunauyğunluqlarının statistikasını;
- Əmək resurslarının formalaşması üzrə ilkin məlumatların operativ təhlili nəticələrini.

Əmək resurslarının tarixi inkişafı məsələlərinə əsaslanan metodoloji yanaşma qrupları qeyd olunanlara üstünlük verirlər:

- Ərazi üzrə yerli əhəlinin adət və ənənələrinə uyğun əmək vərdişlərinin öyrənilməsinə;
- Ərazinin coğrafi mövqeyi, təbii resursların miqdarı baxımından əmək vərdişlərinin inkişaf mühitinin araşdırılmasına.

Əmək resurslarından istifadənin iqtisadi tədqiqinə istinad qruplarının daha çox diqqət yetirdiyi məqamlar isə aşağıdakılardır:

- Ölkə və xalqlar üzrə əmək resurslarının formalaşması dinamikasının öyrənilməsi;
- Məşğulluğun artırılması və işsizliyin minimumlaşdırılması proseslərinin iqtisadi qanunauyğunluqlarının tədqiqi.

Modelləşdirmə istiqamətini seçən qruplar isə ixtisasartırma kurslarının təşkilində etnik qrup xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, eyni zamanda əmək vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə və innovativ inkişaf amillərinə üstünlük verirlər.

Qeyd olunan fərqliliklərə baxmayaraq, bu yanaşmaların hamısında mahiyyətə oxşar vəzifələrin öhdəsindən gəlinməsi məsələləri dayanır. Əsasən bunlarla bağlı problemlər məşğulluqla bağlı vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsindən və adekvat proqnozlaşdırmanın aparılmasından ibarətdir. Bu cür tədqiqatların vaxtında aparılmaması və onun nəticələrindən istifadə olunmaması ayrı-ayrı ölkələrdə vaxtaşırı sosial gərginliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Məşğulluqla bağlı proseslərin modelləşdirilməsi zamanı cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın davamlı, intensiv inkişafı meyarlarına ciddi baxılmalı, etibarlı formada dəyərləndirilməli və müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Elmi-metodiki baxımından əmək resurslarının formalaşdırılması ilə bağlı proseslərdə metodoloji yanaşmanın bir sıra istiqamətləri və prinsipləri mövcuddur (şəkil 1).

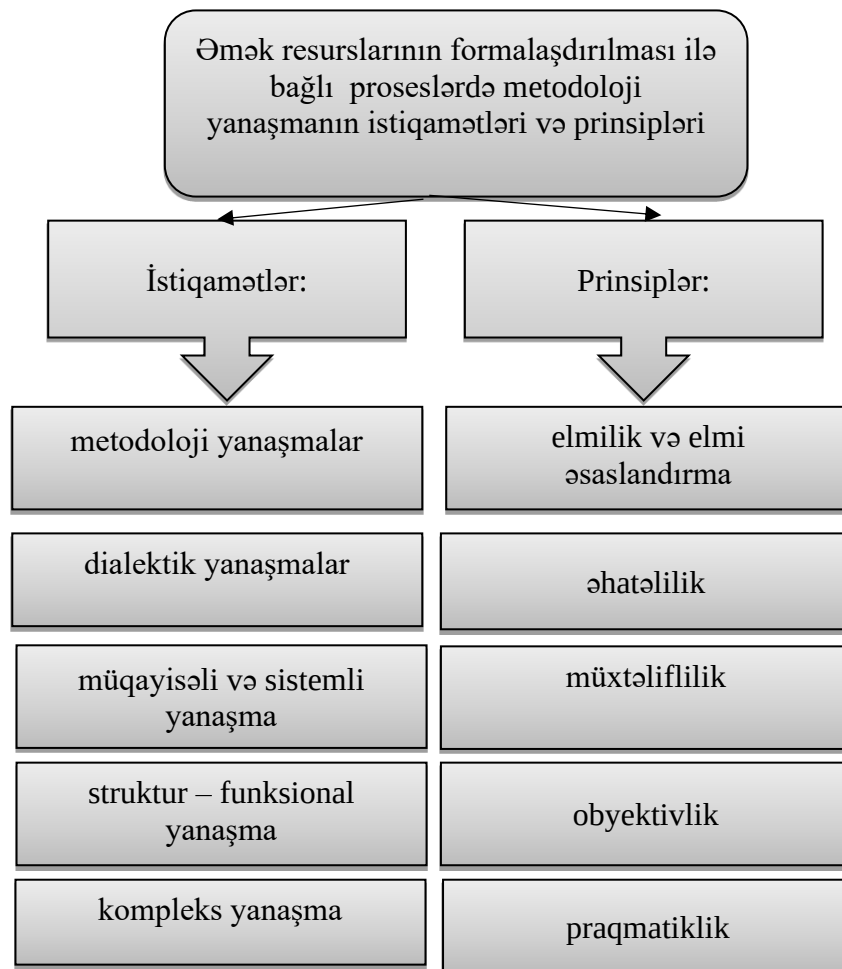
Şəkil 1-dən göründüyü kimi, əmək resurslarının formalaşması proseslərinə metodoloji yanaşmanın əsas istiqamətlərinə metodoloji, dialektik, müqayisəli, sistemli, struktur-funksional, kompleks yanaşmalar; prinsiplərinə isə elmlilik, əhatəlilik, obyektivlik, pragmatiklik və s. daxildirlər.

İstənilən ölkədə demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması və bu sahədə sabitliyinin qorunması üçün münasib tənzimləmə mexanizmlərinin, praktiki fəaliyyət alətlərinin tətbiqinin səmərəliliyi yuxarıda qeyd olunan meyarlardan bacarıqla istifadədən birbaşa asılıdır. Eyni zamanda seçilən sosial meyarlar ilk növbədə cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın

qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirməli, inkişaf və sabitlik elementlərini birləşdirməli, hər bir vətəndaş marağına cavab verməli, ölkə əhalisinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir.

İqtisadi yanaşmalar çevik və operativ olmaqla bərabər, cəmiyyətdəki və milli iqtisadiyyatdakı problemlərin həlli üçün yararlı olmalı, effektiv xarakter daşımali və müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidirlər. Bu baxımdan, aşağıdakı mövqeni diqqətəlayiq hesab edirik: “Əgər əvvəllər söhbət kütləvi işsizliyin qarşısının alınmasından gedirdisə, indi ləyaqətli (yüksək maaşlı) iş yerlərindən və onların əsasən regionlarda yaradılmasından gedir” (1, s.114).

Məşğulluq probleminin həllinin sistemləşdirilməsi və təhlili əsasında həyata keçiriləcək tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və vaxtında reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu proseslərin ixrac və ya idxalla bağlılığı da xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı və qabaqlayıcı tənzimləmə tədbirləri vaxtılı-vaxtında görülməlidir.

Şəkil 1. Əmək resurslarının formalaşdırılması proseslərinə metodoloji yanaşma istiqamətləri və prinsipləri

Qeyd edilən əmək resurslarının formalaşması metodologiyasının əsasında əsasən formalaşdırılan operativ və obyektiv məlumatlar və bu proseslərə ciddi təsir göstərə biləcək amillərin sistemli surətdə araşdırılması tələb edilir. Yəni, ölkədə məşğulluq məsələlərinin sistemli təhlili və ortaya çıxan problemlərin vaxtında tənzimlənməsi məqsədilə işlənib

hazırlanan mexanizmlər real məlumat bazasına söykənməli və bütövlükdə cəmiyyətin, milli iqtisadiyyatın mövcud real vəziyyətini özündə əks etdirilməklə əldə olunan proqnozlar əsasında yarana biləcək neqativ proseslərin arzuolunan istiqamətlərə yönəldilməsinə çalışılmalıdır.

Müasir dövrdə dövlətin demoqrafik proseslərlə bağlı siyasətinin metodoloji yanaşmalarını müəyyən edərkən iqtisadi və sosioloji alətlərin bu proseslərə təsirinin araşdırması məsələsi aktuallaşır. Belə ki, demoqrafik proseslərin səmərəli tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatının gücləndirilməsi baxımından zəruridir. Başqa sözlə, məşğulluq proseslərinin cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı kontekstində tənzimləndiyi təqdirdə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi daha etibarlı təmin edilmiş olur, ölkə vətəndaşlarının sosial-iqtisadi durumu sabit qalır, insan potensialından səmərəli istifadə genişlənir, əmək və məhsuldar qüvvələrin daha effektiv yerləşdirilməsi mümkünləşir və s. Bunlarla bağlı olaraq, ölkənin aqrar-ərzaq sektorunda əmək resurslarına təsir edən geosiyasi və geoiqtisadi, həmçinin qlobal iqtisadi amillərin təsirinə baxılmalı, öyrənilməli və bunlara müvafiq tədbirlər paketi hazırlanmalıdır (4).

Haqqında danışılan tədbirlər sırasında sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına maksimum müsbət təsir göstərə biləcək mexanizmlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Müəllifin qeyd olunan fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Çünki, əks halda məhsuldar qüvvələr passivləşir, istehsalda iqtisadi səmərəlilik azalır, işsizlik sindiromu meydana çıxır. Ona görə də cəmiyyət və dövlətin birgə maraqlarına cavab verən sosial-iqtisadi dövlət siyasətinin formalaşdırılması, əmək və insan kapitalından səmərəli istifadə olunması bir çox elementləri toplusunun tənzimlənməsini şərtləndirir.

Beləliklə bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlər sosial vəziyyətə müsbət təsir etməli və əmək resurslarının formalaşması üçün əlavə imkanlar yaratmalıdır. Ümumilikdə, əmək resurslarının formalaşması ilə bağlı əsas elementlərin formalaşmasında bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amillər sırasına əhalinin sayı və strukturu, hərəkəti, yerləşdirilməsi, miqrasiyası kimi parametrləri aid etmək olar. Bu amillərin tənzimlənməsində isə hər birinə xarakterik olan cəhətlər diqqətdən yayınmamalıdır. Bunlara əhalinin sayı və sıxlığını, yaş həddi, cinsi və etnik mənsubiyyətini, ərazi üzrə yerləşməsində balansın pozulmasını, əhalinin doğum və ölümünə dair məlumatları aid etmək olar.

Demokratik proseslərin tənzimlənməsinə metodoloji yanaşma

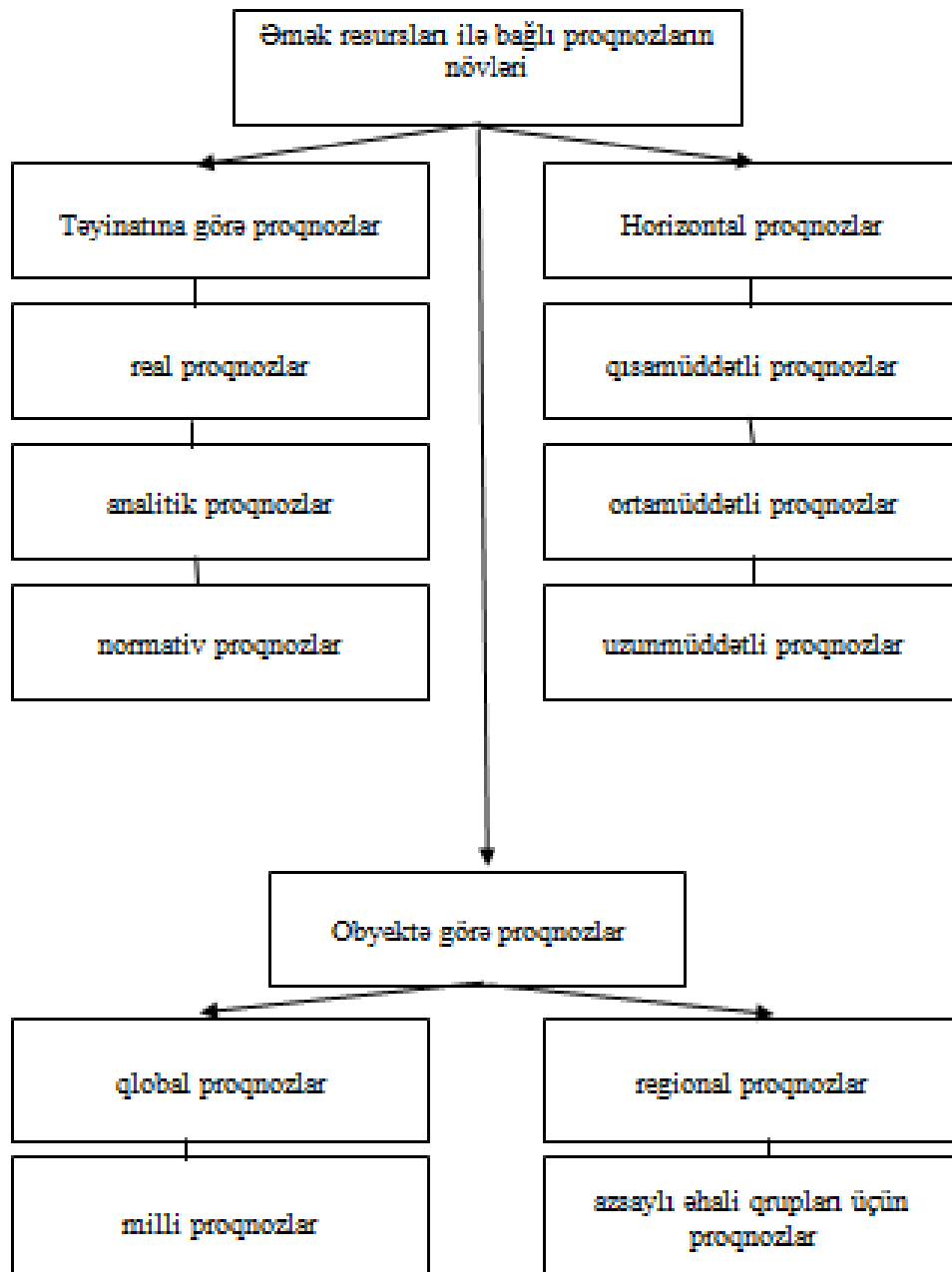
Təcrübədən göründüyü kimi, əhali seqmentləri ilə bağlı tələblərin hər hansı birinin nəzərdən qaçırılması, cəmiyyət üçün ağır fəsadlara və həllinə uzun illər lazım gələn problemlərə gətirib çıxara bilər. Bu və digər səbəblərdən də, əhali seqmentləri ilə bağlı proqnozlar, başlıca olaraq realist və analitik təhlillərə söykənməlidir. Ümumiyyətlə, “demoqrafik proqnoz” anlayışı yunancadan “rognosis” sözü əsasında formalaşmışdır, “əvvəlcədən görmək”, “əvvəlcədən demək” mənasını verir. Bu anlayışın mahiyyəti əhalinin tərkibi və sayı ilə bağlı əvvəlcədən proqnozlaşdırmanın elmi-metodoloji yanaşmalar əsasında aparılması və gələcək dövrlər üçün demoqrafik proseslərdə müşahidə olunan əsas meyilləri qabaqcadan görməklə və əsaslı səciyyələndirilməklə birbaşa bağlıdır.

Milli miqyasda əmək resurslarının formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərin səciyyələndirilməsi və gözlənilən əsas meyillərin aşkar edilməsi olduqca mürəkkəb məsələdir. Haqqında danışılan mürəkkəblilik, metodiki bazanın formalaşması ilə yanaşı, ilkin verilənlər bazasının təşəkkülü və istifadəsi çətinlikləri ilə əlaqədardır.

Təhlillər göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra iqtisadçı və sosioloq alimlərə görə demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsində metodoloji yanaşmalarına xüsusi diqqət yeririlməli, cəmiyyətin sosial strukturunun yuxarı, orta,

baza, aşağı, sosial aşağı səviyyələrinin xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilərək nəzərə alınması və buna müvafiq dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin hazırlanması vacib məsələlərdəndir. Problemin xüsusiyyətləri araşdırılarkən real situasiya nəzərə alınmalı, bunlarla bağlı məsələlər dərinlən öyrənilməli, problemlər üzrə dövlət tənzimlənməsi tədbirləri görülməli, məqsədli dövlət proqramları həyata keçirilməlidir (3, s.8-22).

Əmək resurslarının formalaşdırılması, yerləşdirilməsi və onlardan səmərəli istifadə proseslərin tənzimlənməsində mükəmməl proqnoz göstəricilərinə istinadlar tələb olunur (şəkil 2). Şəkildən görüldüyü kimi, əmək resursları ilə bağlı proqnozlar çoxşaxəli situasiyalar üzrə aparılmaqla ümumi strategiya formalaşdırılır.

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 2. Əmək resursları ilə bağlı proqnozların növlərinin sadələşdirilmiş sxemi

Ərzaq təhlükəsizliyinin xüsusilə aktuallaşdığı hazırkı dövrdə kənd ərazilərində əmək resurslarının formalaşması ilə bağlı təhlillər və bu məqsədlə tətbiq edilən metodoloji yanaşmalar kifayət qədər əsaslandırılmalı, uzunmüddətli təsir elementlərini nəzərə almalı və kompleks xarakter daşmalıdır (2, s.3-10). Əhali məşğulluğunun təmini ilə bağlı proseslərin tənzimlənməsi, metodiki yanaşmalar dövlət orqanları və sosial institutlar tərəfindən də ciddi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, bu proseslərlə bağlı problemlər dünyəvi xarakter daşıyır, əhatəli təhlili və yanaşmanı tələb edir. Məlum olduğu kimi, metodoloji yanaşmalar universal xarakter daşmalı və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərinə uyğun formalaşdırılmalıdır.

Əmək münasibətlərinə xüsusi metodoloji yanaşmalardan biri də bu istiqamətdə normativ-hüquqi bazanın optimallığının təmin edilməsidir. Belə ki, normativ-hüquqi bazanın, işlək hüquqi mexanizmlərin və qanunvericilik elementlərinin praktiki dövriyyəyə buraxılması, vətəndaşların məşğulluqla bağlı problemlərə münasibətində hüquqi bazislər əsasında mühitin formalaşdırılması, dövlətlə vətəndaş arasında qarşılıqlı inamın yaradılması vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə bağlı stimullaşdırıcı sosial-hüquqi təyinatlı tədbirlərin görülməsi, hər bir vətəndaşın hüquqi elementə inamının yüksəldilməsi, tənzimləmə tədbirlərin səmərəliliyinin artırılması və onların həyata keçirilməsi üçün effektiv tədbirlərin görülməsi vacib şərtlərdəndir.

Qeyd edək ki, kənd yerlərində məşğulluq proseslərinə spesifik metodoloji yanaşma istiqamətlərindən biri də regional aspektlərin ciddi nəzərə alınması və bununla bağlı fəaliyyət mexanizmlərinin işlənilib hazırlanaraq həyata keçirilməsidir. Belə ki, regional amillər milli iqtisadiyyatın inkişafında və ölkədə bütövlükdə sosial-iqtisadi sabitliyin qorunmasında kifayət qədər ciddi önəm təşkil edir.

Regionlarda məşğulluğun təminatı ilə bağlı proseslərə səthi yanaşma əmək ehtiyatlarından və insan resurslarından səmərəli istifadədə problemlər yaratmaqla bərabər, həm də daxili miqrasiyanın intensivləşməsinə, region əhalisinin, xüsusilə maddi rifahı və sosial infrastruktur şəbəkəsi qənaətbəxş olmayan kənd rayonlarından iri şəhərlərə doğru əhali axını genişlənir, bu isə arzuolunmayan demoqrafik vəziyyət yarada bilər.

Nəticə

Beləliklə, əmək resurslarının formalaşdırılması ilə bağlı proseslərin metodoloji xüsusiyyətlərinin sistemli və kompleks şəkildə öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi onların tətbiqi proseslərindən formalaşan demoqrafik vəziyyətin kifayət qədər ciddi dəlillərə söykənmiş arqumentlərlə proqnozlaşdırılması, ölkədə makrosəviyyədə əsas sosial-iqtisadi indikatorların baxılması, bu səviyyədə göstəricilərin təhlil edilməsi, əhalinin təkrar artımı proseslərinin ölkədəki sosial-iqtisadi situasiyaya uyğun istiqamətləndirilməsi məsələlərinin aktuallığını daha da artır.

Ona görə də əmək resurslarının formalaşdırılması əmək bazarı tələbləri nəzərə alınmaqla işçi qüvvəsinin təkrarlanması, ixtisas artımı, demoqrafik dəyişimlər və ən nəhayət məşğulluq məsələləri etibarlı proqram və məlumatlarına istinad edilməlidir.

Bunun üçün kənd yerlərində əmək resurslarının formalaşmasının metodoloji problemlərinin həllində iqtisadi-riyazi modelləşdirmənin imkanlarından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son onilliklərdə müvafiq istiqamətdə stoxastik (ehtimalı) modellərdən istifadə etməklə, inkişafın çoxsaylı variantlarından ən yaxşısının seçilməsində bütün mümkün verilənlərdən müqayisəli istifadə cəhdlərinə üstünlük verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov T.H. “Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika”. Bakı, Elm, 2015. səh 466.
2. Nourished Planet: Sustainability in the Global Food System. Barilla Center for Food and Nutrition. Island Press, - 28 giu - 2018 - 304 pagine.
3. Заславская, Т.И. и Ядов, В.А. 2008. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений. - *Социологический журнал* - 4 (мар. 2008) - С. 8-22.
4. Rosegrant, M. Global Food Projections to 2020 / M. Rosegrant // Vision Series, International Food Policy Research Institute. 2005//<https://www.ifpri.org/publication/global-food-projections-2020>.

Гусейн Рагимли

Научный руководитель: Хиджран Мирзоева

ФОРМИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Резюме

Формирование групп населения трудоспособного возраста с учетом современных требований рынка труда в условиях рыночной экономики закладывает основу для легкого решения проблем их трудоустройства. Эти проблемы охватывают сельскую экономику. Поэтому в статье исследуются варианты использования обоснованных методических подходов и достоверных прогнозных данных при формировании трудовых ресурсов.

Цель – системно и комплексно изучить особенности формирования трудовых ресурсов с целью решения проблемы занятости в сельской местности.

Методология – в исследовании использовался метод сравнительного анализа и синтеза

Результаты исследования – использование возможностей экономико-математического моделирования имеет большое значение при решении методических проблем формирования трудовых ресурсов в сельской местности.

Ключевые слова: *сельская местность, занятость, трудовые ресурсы, население*

Huseyn Rahimli

Scientific supervisor: Hijran Mirzoeva

FORMATION OF LABOR RESOURCES IN RURAL AREAS METHODOLOGICAL ISSUES

Abstract

The formation of working-age population groups in terms of modern labor market requirements in the conditions of the market economy lays the groundwork for an easy solution to their employment problems. These problems cover the rural economy. There fore, the article explores the options of using justified methodological approaches and reliable forecast data in the formation of labor resources.

Purpose – to systematically and comprehensively study the characteristics of the formation of labor resources in order to solve the employment problem in rural areas.

Methodology – the study used the method of comparative analysis and synthesis.

Research results – the use of opportunities of economic-mathematical modeling is of great importance in solving the methodological problems of the formation of labor resources in rural areas.

Keywords: *rural areas, employment, labor resources, population*

UOT 336.02:336.6, 338.43

Fuad İbrahimov

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin elmlər

doktoru proqramı üzrə doktorantı, i.ü.f.d.

e-mail: fuadibrahim@mail.ru

İNNOVASİYALI AQRAR SƏNAYE FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏ STİMULLAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Xülasə

XXI əsrin ilk onillikləri innovasiya amilinin sosial-iqtisadi inkişafın bütün istiqamətlərində həlledici rol oynayacağını söyləməyə kifayət qədər əsas verir. İnnovasiyalı fəaliyyətlərin qlobal və milli səviyyələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında artan əhəmiyyəti, get-gedə daha çox etiraf olunur. Aqrar-sənaye fəaliyyətlərinin rəqabətə davamlılığı və məcmu səmərəliliyi innovasiyalı inkişaf imkanları ilə bilavasitə bağlıdır. Milli və sahə səviyyəsində innovasiya potensialının reallaşdırılması stimullaşdırılmanın xarakteristikalarından bu və ya digər dərəcədə asılıdır. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişaf maliyyə stimullaşdırılması imkanlarını araşdırmağı tələb edir. Əksər ölkələrdə aqrar-sənaye sahələrində, xüsusilə aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət stimullaşdırılır. Bu sahələrdə innovasiyalı fəaliyyətin səmərəli maliyyə stimullaşdırılması sisteminin formalaşdırılması elmi-nəzəri və təcrübi problemlərin tədqiqini tələb edir. Təqdim olunan məqalədə müvafiq problemlər araşdırılır.

Məqsəd – tədqiqatın əsas məqsədi aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı fəaliyyətin maliyyə stimullaşdırılması sisteminin formalaşması və inkişafının aktual nəzəri və təcrübi problemlərini araşdırmaqla, onların həlli imkanlarını aşkara çıxarmaqla, zəruri müddəaları əsaslandırmaqdır.

Metodologiya – tədqiqat prosesində innovasiyalı inkişaf və milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin baza prinsiplərinə istinad edilmiş, innovasiyalı aqrar-sənaye fəaliyyətinin artan strateji əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Məqalənin hazırlanması zamanı, müşahidə, monoqrafik, iqtisadi-stastistik, elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Mövzunun tədqiqi zamanı iqtisadçı alimlərin mövzuya dair əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Elmi yenilik – məqalədə əldə edilmiş əsas elmi yenilik innovasiyalı aqrar-sənaye fəaliyyətinin maliyyə stimullaşdırılması sisteminin səciyyələndirilməsində və həmin fəaliyyətin investisiya təminatı üçün əlverişli mühit yaradılması şərtlərinin müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: *innovasiyalı fəaliyyət, stimullaşdırma, maliyyə, aqrar-sənaye sahələri, investisiya, subsidiya, güzəşt, tədbir, büdcə, dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı, texnoloji innovasiyalar*

Giriş

XXI əsrdə innovasiyalar sosial-iqtisadi inkişafın tempi və proporsiyalarını şərtləndirən həlledici amilə çevrilmişdir. İnnovasiyalı inkişafa investisiyaların stimullaşdırılması tədbirlərinin sistem əmələ gətirməsi mühit yaradan amillərin təsirinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Həmin amillər qisminə, ilk növbədə iqtisadi, ekoloji, aqrar texnoloji, rəqəmsal-texnoloji və digər amillər diqqəti cəlb edir. Həmin amillərin elmi-nəzəri təhlili innovasiyalı aqrar-sənaye fəaliyyətinin maliyyə stimullaşdırılması problemlərinin şərhinin informasiya bazasının zənginləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyaların maliyyə stimullaşdırılmasının elmi-nəzəri aspektləri

Innovasiyalı fəaliyyətin investisiyalasdırılmasının stimullaşdırılması sisteminə təsir edən amillər sırasında elm və təcrübə amilləri, əlbəttə xüsusi önəm daşıyır. Elm-təhsil-istehsal birliyində elmtutumlu fəaliyyətin təşviqi milli iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafında yeni keyfiyyət səviyyəsinin əldə edilməsində aparıcı rola malikdir [1, s. 30–35]. Haqqında danışılan birlik mənafehlərin vəhdətinə əsaslandıqda icra olunan innovasiya layihələrinin maliyyələşmə mənbələrinin müxtəlifliyinin əldə olunması imkanları genişlənir.

Təcrübi baxımdan, innovasiya layihələrinin hazırlanması və icrası verilənlər bazasının vəziyyətindən, müvafiq təhlillərin nəticələrindən asılıdır. Haqqında danışılan layihələrin işlənilib hazırlanması nəinki müəssisə və sahə, habelə ölkə səviyyəsində mövcud vəziyyətin, investisiya mühitinin və innovasiyalı fəaliyyətin maliyyə stimullaşdırılması sisteminin hərtərəfli təhlilini tələb edir. Aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi, “müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin maliyyə stimullaşdırılması müvafiq layihələrin həyata keçirildiyi ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və digər inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alan təhlillər əsasında təkmilləşdirilir. Innovativ layihələrin həyata keçirilməsinin real təcrübəsinin öyrənilməsi, onların güclü və zəif tərəflərinin təhlili, konkret şəraitdə anoloji layihələrin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü araşdırılır” [2, s.4]. Aparılan təhlillərin nəzərə alınması zəruriliyi, həm də mövcud təcrübələrin kifayət qədər fərqli olması ilə şərtlənir. Başqa sözlə, innovasiyalı inkişafın stimullaşdırılması təcrübəsi innovasiya siyasətində müvafiq yanaşmaların müxtəlif olduğunu göstərir. Belə ki, ölkənin iqtisadi potensialı, onun beynəlxalq elmi-texniki inteqrasiya proseslərində yeri və rolu, innovasiyalara həssaslıq (açıqlıq), istehsal sahələrində mühəndis-texnoloji mühitin xarakteristikaları və bu kimi bir sıra digər amillər innovasiya siyasətinin prioritetlərini şərtləndirir [3].

Maliyyə stimullaşdırılması, elmi araşdırmalardan, habelə təcrübədən göründüyü kimi innovasiya və investisiya siyasətlərinin prioritetlərinin birgə reallaşdırılmasını sürətləndirir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, investisiya resurslarının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, aqrar-sənaye sahələrində (o cümlədən, istehsal və emal sahələrində) fəaliyyətlərin şaxələndirilməsinə yönəldilməsinin səmərəliliyi, əsasən investisiya və innovasiya infrastrukturunun inkişafı üzrə birgə prioritetlərin reallaşdırılması sayəsində mümkündür [4]. Innovasiya infrastrukturunun inkişafına investisiyaların stimullaşdırılması, xüsusilə aqrar-sənaye sahələrində maliyyə resurslarının cəlb edilməsi baxımından daha mürəkkəb məsələdir. Belə ki, innovasiyalı inkişaf perspektivlərinin qeyri-müəyyənliyi şəraitində müvafiq infraqurktura investorları maraqlandıрмаq heç də asan deildir. Innovasiyalı aqrar-sənaye infraqurkturunun inkişafına maliyyə resurslarının cəlb olunmasında dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı perspektivli hesab olunur.

Innovasiya və investisiya siyasətlərinin prioritetlərinin birgəliyi əlbəttə, təkcə stimullar, o cümlədən maliyyə stimullaşdırılması sayəsində əldə edilmir. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyaların investisiyalasdırılması və müvafiq proseslərin təşviqi barədə qərarların qəbulu kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Bu halda əlbəttə, riskər və gözlənilən gəlirləri şərtləndirən bütün əsas amillərin təhlil edilməsinə ehtiyac yaranır. Aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi, “innovasiyaların investisiyalasdırılması barədə qərar qəbulu zamanı, məlum olduğı kimi investor gözlənilən gəlirin aşağı həddini (mənfəət normasını) müəyyənləşdirməlidir. Innovasiya təşəbbüsü investorun özündən irəli gəlersə, onda qərar qəbulu daha çox sayda göstərilərin dinamika təhlilini və müqayisəli araşdırılmasını tələb edir. Həmin göstəricilərə, ilk növbədə xüsusi və cəlb edilən kapitalın qiyməti, bank depozitlərinin dərəcəsi, habelə innovasiyaların investisiyalasdırılması layihələri üçün tipik

olan risklərin xarakteristikaları aid edilir” [5, s.29].

Dünyanın iqtisadi güc mərkəzləri sayılan Qərb ölkələrində özünün elmi-texniki və resurs potensialına əsaslanma üstünlük təşkil edirsə, digər ölkələrdə bununla yanaşı, həmçinin innovasiyaların transferinin müxtəlif sistemləri tətbiq olunur. Həmin sistemlər yeni ideyaların maddiləşdirilməsində xarici innovasiyalardan məharətlə istifadədən (Yaponiya) tutmuş, iqtibas xəttinə (bir sıra Cənub-Şərqi Asiya ölkələri) və birbaşa transferlərə qədər geniş spektrdə yeni yanaşmaları əhatə edir. Sadalanan müxtəliflik təbii ki, innovasiyaların stimullaşdırılması prosesinə də təsirsiz qalmır.

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyaların stimullaşdırılması [6] kifayət qədər mürəkkəb və dinamik sistem əmələ gətirdikdə nəticəyönümlü olur. Əlbəttə, aqrar və sənaye fəaliyyətlərinin dairəsi olduqca genişdir və haqqında danışılan nəticəyönümlük geniş diapazonda dəyişir. Məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi innovasiyaların maliyyə stimullaşdırılmasının əsas motivlərindəndir [7, s.47-65]. İtkilərin azaldılması, o cümlədən aqrar-sənaye sahələrində istiqamətində rəqəmsal innovasiyaların stimullaşdırılması amillərinin daha geniş spektri əhatə olunmalıdır. Belə ki, bu halda ilk növbədə istehsal, loqistika, satış və istehlak üzrə xarakteristikaları təhlilə cəlb edilməlidir. Bitkilərin seleksiyası sahəsində innovasiyalar və onların stimullaşdırılması məsələləri tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir [8, s.367-390]. Bu zaman, habelə aqrar – sənaye innovasiyalarının patentləşdirilməsi və mühafizəsi problemləri də aktuallaşdırılır.

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyaların stimullaşdırılması mövcud resurs və istehsal potensialına hərtərəfli əsaslandırılmış yanaşma tələb edir [9]. Konkret halda, informasiya və bilik potensialına artan diqqət müşahidə olunur. Bu və digər amillər aqrar-sənaye sahələrinin innovasiyalı inkişafının maliyyə stimullaşdırılması tədqiqatların dərinləşdirilməsi zərurətini şərtləndirir. Əlbəttə resurslardan qənaətlə istifadə, resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi, alternativ enerji mənbələrinin daha fəal surətdə cəlb edilməsi, bir sözlə yaşıl iqtisadiyyat tələbləri müvafiq tədqiqatların predmetinə daxil edilməlidir.

Hazırda keyfiyyətə yeni maliyyə alətləri, müasir maliyyə texnologiyaları, mütərəqqi maliyyə məhsulları dövrüyyəyə daxil olur. Onların aqrar - sənaye sahələrinin innovasiyalı inkişafında rolunun artacağı gözlənilir. Başqa sözlə, maliyyə innovasiyalarının, haqqında danışılan sahələrdə innovasiyalı inkişafı sürətləndirəcəyi ehtimalı yüksək hesab olunur [10, s. 61-81].

İnnovasiyalı inkişafın dövlət tərəfindən birbaşa təşviqi kompleks xarakterli tədbirlərin görülməsini tələb edir. Həmin tədbirlər, ilk növbədə aşağıdakıları əhatə edir:

“- elmi-tədqiqat işlərinin və innovativ layihələrin büdcədən maliyyələşdirilməsi və birgə maliyyələşdirilməsi;

- innovativ fəaliyyət subyektlərinin hüquqlarının müdafiəsi;

- ölkə səviyyəsində innovativ layihələrin qiymətləndirilməsi üçün vahid standartların yaradılması;

- innovativ infrastrukturun yaradılması və inkişafı;

- innovasiya sferasında sığorta obyektlərinin inkişafı;

- innovativ bazarın formalaşdırılması;

- innovasiya və texnologiya mərkəzlərinin yaradılması və inkişafı;

- innovativ sənaye komplekslərinin yaradılması və inkişafı;

- mənəvi dəstək vasitələrinin inkişafı; innovativ kadrların hazırlanması” [11].

Aqrar sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın stimullaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər kompleksində eyni zamanda birbaşa subsidiyalama, ixraca yardım göstərilməsi və sığortalanması, hazır (yeni) məhsulların bazara çıxışının asanlaşdırılması, kreditlərə güzəştlərin tətbiqi tədbirləri əhatə olunur. “Hazırkı stimullaşdırma sistemlərində

birbaşa təsir üsulları arasında, əvvəllər olduğu kimi ənənəvi dövlət sifarişləri, məqsədli subsidiyalar, habelə son vaxtlar yayılmış qrantlar sistemi istifadə edilir” [12, s. 50].

İnnovasiyalı inkişafa dövlət himayəsinin dolayı üsullarına aşağıdakılar aid edilir:

- innovativ fəaliyyət subyektlərinin güzəştli vergiyə cəlb edilməsi;
- güzəştli kreditləşdirmə;
- maliyyə lizinqinə dövlət dəstəyi;
- franşayzinqə dövlət dəstəyi;
- kiçik və orta innovasiya biznesinə dəstək;
- riskli (vençur) biznesinin sığortalanmasında dövlətin fəal iştirakı;
- özəl investorlar üçün investisiya cəlbediciliyinin artırılması” [11].

Ərazi inkişafında innovasiyalar və onların təşviqi amilinin artan əhəmiyyətə malik olduğu müşahidə edilir. Bu baxımdan, aqrar-sənaye sahələrində innovasiyaların maliyyə stimullaşdırılması üçün müxtəlif vasitə və alətlərdən istifadə oluna bilər. İnnovasiya layihələrinə münasibətdə birbaşa maliyyələşdirməklə stimullaşdırma vasitələri və alətlərinin seçiminə danışarkən, ilk növbədə subsidiyalar, elmi tədqiqatlara qrantlar, müəssisənin (təşkilatın) nizamnamə kapitalına ayırmalar, innovasiya müəssisəsinin öhdəliklərinin satın – alınması, özəl bizneslə birgə maliyyələşdirmə (vençur maliyyələşdirilməsi mexanizmi və dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı) qeyd edilməlidir” [13].

İnnovasiyaların vergi stimullaşdırılması bu və ya digər sahəyə investisiyaların cəlb edilməsində əhəmiyyətli rolə malikdir. Vergi yükünün investor baxımından əsaslandırılmış hesab edilən ağırlığı innovasiyalara, o cümlədən yeni texnologiyalara investisiyalara, istehsalın səmərəliliyinə, məhsulun keyfiyyətinə və məhsuldarlığına təsiri, müəyyən qeyd – şərtlərlə neqativ olur [14, s.17-45]. Bu və digər tədqiqatlarda innovasiyalara investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədi ilə vergilərin azaldılmasına tərəfdar olanlara rast gəlinir.

İnnovasiyaların vergi stimullaşdırılması üzrə yanaşmalar müxtəlif olsa da, onların böyük hissəsini birgə tətbiq etmək təcrübəsi vardır. Həmin yanaşmalar, ilk növbədə aşağıdakılar aid edilir: investisiyalara vergi güzəşti; məhsul innovasiyalarına azaldılmış ƏDV dərəcəsi və mənfəət vergisi; vergi krediti və s.

İnnovasiyalı inkişafa investisiyaların stimullaşdırılması istiqamətləri

Ölkənin iqtisad qüdrəti artdıqca elmi-texniki ideyaların məhsula çevrilməsi biznesinin nüfuzu artır. Dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətində prioritet hesab edilən istiqamətlər innovasiyalı inkişafın xarakteristikalarını, həlledici dərəcədə müəyyən edir. Bu baxımdan innovasiyalı inkişafın vergi stimullaşdırılması məsələləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Qeyd olunan nöqtəyi-nəzərdən innovasiyaların maliyyə tənzimlənməsində vergilərin yeri və roluna aşağıdakı münasibət diqqətə layiqdir “iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış güzəştlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi yeni, rəqabətə davamlı məhsul buraxılışı zamanı, texniki proseslərin modernləşdirilməsi zamanı yaranan maliyyə itkilərini kompensasiya edən strateji xarakterli qarşılıqlı əlaqəli vergi güzəştləri kompleksidir” [15, s.173].

Müvafiq mənbələrdə göstəriləni kimi “investisiya və innovasiya proseslərinin stimullaşdırılması baxımından təşkilatların mənfəətindən vergilərə birbaşa güzəştlərin tətbiqi məqsədəmüvafiqdir” [16, c. 85].

İnnovasiyalı fəaliyyətin stimullaşdırılmasına məsrəflər nəticə etibarı ilə özünü doğrultmalıdır. Vergi stimullaşdırılmasına münasibətdə bu məsələ daha aktualdır. İstehsal sahələrində vergi dərəcələrinin aşağı salınmasına əsaslanan stimullaşdırma tədbirləri, digər şərtlər eyni olduqda vergi ödəyicilərinin innovasiyalara münasibətdə investisiya fəallığını təşviq edə bilər. Ölkəmizdə bu məsələlər kifayət qədər məhsuldar şəkildə tədqiq olunmuşdur. İnnovasiyalara investisiyaların vergi stimullaşdırılması prosesinin iqtisadi

artıma və büdcə daxilolmalarına təsirinin səciyyələndirilməsi zamanı büdcə effektivliyi (Θ_{BE}) göstəricisindən istifadə (bir sıra qeyd şərtlərlə) məqbul hesab edilmişdir. Haqqında danışılan göstərici belə hesablanır:

$$\Theta_{BE} = (VD_t - VD_{t-1}) / G_t + 1 \quad (1)$$

burada:

VD_t – qiymətləndirilən dövrdə büdcənin vergi daxilolmalarının həcmi;

VD_{t-1} – qiymətləndirilən dövrdən əvvəlki dövrdə büdcənin vergi daxilolmalarının həcmi;

G_t – qiymətləndirilən dövrdə tətbiq olunan vergi güzəştinin həcmidir.

Büdcənin effektivlik əmsalı 1-dən artıq, yaxud 1-ə bərabər olduğu halda vergi güzəştlərinin effektivliyi münasib hesab edilir. Bu onunla izah olunur ki, güzəşt verilən ildən əvvəlki ilin vergi daxilolması ilə güzəşt verilən ilin vergi daxilolması bərabər olduqda, yəni,

$$VD_t = VD_{t-1} \quad (2)$$

büdcənin effektivlik əmsalı 1-ə bərabər olur” [17, s.101-102]. Əlbəttə, büdcə effektivliyi əmsalının vahiddən aşağı olması stimullaşdırma tədbirlərinin arzu edilən nəticəni vermədiyinə dəlalət edir.

Innovasiyalara investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər qismində mənfəətin innovasiyalı fəaliyyətə gedən hissəsinə vergi güzəştləri, müvafiq normativlərin və standartların hazırlanması proseslərinin sadələşdirilməsi, amortizasiya güzəştləri, habelə sürətlənmiş amortizasiya yanaşmaları, innovasiya tələbləri baxımından qiymətkoyma, kredit və sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsi qeyd edilməlidir.

Innovasiyalı inkişafın maliyyə stimullaşdırılması məqsədi ilə amortizasiya normasını artırmaq təcrübəsi vardır. Deyək ki, Kanadada “avadanlıqların yenilənməsi və sahənin modernləşdirilməsi və onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə, avadanlığın istismarının ilk ilində amortizasiya normasının 50 faizə qədər artırılmasına yol verilir” [18, s. 159]. Bir sıra digər ölkələrdə də (məsələn Yaponiyada) həmin yanaşma tətbiq olunur.

Araşdırmalar inovasiyalı fəaliyyətə investisiyaların təşviqində dövlətin iştirakı fərqli xarakteristikalarda özünü doğrulda bilər. **Dövlətin aqrar-sənaye sahələrində innovasiya fəaliyyətinin təşviqində birbaşa təsir vasitələri kimi məqsədli və ya problem yönümlü maliyyələşdirmə investisiya mühitinin fəallaşdırılmasında mühüm rola malikdir. Innovasiyalı inkişafın stimullaşdırılmasında dövlət investisiyaları, müvafiq proseslərdə dövlətin iştirak formalarının optimal kombinasiyası perspektivli hesab olunur** [19]. Haqqında danışılan kombinasiyalarda dövlət innovasiyalı fəaliyyətin elmi təminatının gücləndirilməsi, həmin fəaliyyətə məsrəflərin əhəmiyyətli hissəsinin büdcədən subsidiyalandırılması, enerjiqoruyucu innovasiyaları geniş surətdə mənimsəyən subyektlərə müxtəlif xarakterli imtiyazların verilməsi və s. kimi variantlara önəm verə bilər.

Eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, sivil bazar münasibətləri təşəkkül tapdıqca innovasiyalı inkişafın maliyyə təminatında dövlətin xüsusi çəkisinin azalması meyli müşahidə edilir. Aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi postsovet ölkələrindən fərqli olaraq “inkişaf etmiş ölkələrdə tədqiqatların və işləmələrin maliyyələşdirilməsinin 60-75 faizi iqtisadiyyatın sahibkarlıq bölməsi tərəfindən həyata keçirilir” [20, s. 515-519].

Artıq qeyd olunduğu kimi, innovasiya layihələrini birbaşa maliyyələşdirməklə stimullaşdırma istiqaməti kimi dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı təcrübədə özünü doğruldur [21, s.641-647]. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyaların maliyyələşdirilməsində dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı investisiyaların istifadəsində inkişafın çoxsaylı variantlarının müqayisəsini nəzərdə tutmalıdır. Eyni zamanda, yüksək ehtimalla innovasiyaların maliyyə stimullaşdırılması müvafiq təşkilati strukturun optimallaşdırılması məqsədilə çoxvariantlı eksperimentlərin reallaşdırılması halında nəticə yönümlü ola bilər. Rəqəmsal

texnologiyalar həmin eksperimentlərin aparılması imkanlarını dəfələrlə genişləndirir.

İnvestisiyaların innovasiyalı inkişafa adekvat surətdə stimullaşdırılması baxımından vençur biznesi xüsusi diqqətə layiqdir [22]. Vençur fondlarının yaradılması və istifadəsi məsələləri, bu baxımdan tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Aqrar-sənaye sahələrində vençur müəssisələrinin yaradılması və onların fəaliyyətinin təşviq edilməsi sisteminin səmərəliliyi riskləri bölüşdürülməsi mexanizminin mükəmməlliyindən bilavasitə asılıdır. Təcrübədə, həmin asılılığa innovasiyaların mənimsənilməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu aspektində baxılır. Belə ki, innovasiyalara yönəlik investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq tələblərə riayət olunmasını nəzərdə tutur ki, bu da müəyyən məsrəflərlə əlaqədardır. İnnovasiya proseslərinin maliyyə stimullaşdırılması inkişaf dinamikasının gücləndirməklə, nəinki həmin məsrəflərin, habelə ümumilikdə innovasiyaların mənimsənilməsinə məsrəflərin ödənilməsi müddətini qısaldır [19, s.391].

Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafa investisiyaların stimullaşdırılması sistemində dayanıqlı inkişaf tələblərinə cavab verən texnoloji məqsədəuyğunluq aspekti xüsusi önəm daşıyır [23, s. 5-14]. Hazırda texnoloji innovasiyalara tələbin səviyyəsi və strukturu arzu edilən səviyyədə deyildir. İnvestisiyaların stimullaşdırılması sistemində texnoloji məqsədəuyğunluq perspektivlərini məhdudlaşdıran amillər qismində, ilk növbədə aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

- elmin maliyyələşdirilməsinin təşkilində olan bürokratik problemlər;
- istehsal məsrəflərin azaldılması zərurətinin (məlum olduğu kimi, bu zərurət innovasiyaya investisiyaları stimullaşdırır) alternativsizliyinin heç də həmişə qəbul edilməməsi;
- elmi ideyaların maddiləşməsi və kommersiyalaşması səviyyəsinin aşağı olması.

Son onillikdə global miqyasda baş verən iqtisadi və digər xarakterli kataklizmlərə baxmayaraq Azərbaycanda investisiya fəallığının təşviqi və innovasiyalara investisiyaların stimullaşdırılması məsələləri gündəlikdə saxlanır. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə “Fərdi və institusional investorlar üçün stimulların diferensiallaşdırılması” (Prioritet 2.2., Tədbir 2.2.2) nəzərdə tutulur [24]. Bu istiqamətdə hazırlıq işlərinin sürətləndirilməsi üçün sistemli addımlar atılır.

Beynəlxalq ekspertlərin fikrincə dünya və ölkəmiz üçün kifayət qədər mürəkkəb sayılan hazırkı dövrdə Azərbaycanda innovasiyaların təşviqi məqsədi ilə atılan addımlar davamlı olduğu halda mühüm müsbət nəticələr verəcəkdir.

Nəticə

Aqrar fəaliyyətin stimullaşdırılması milli və regional inkişafın dayanıqlılığı baxımından zəruri hesab edilir. Bu və digər səbəblərdən aqrar-sənaye sahələrinin innovasiyalı inkişafı üçün maliyyə stimullaşdırılmasının təkmil sisteminin formalaşdırılması və inkişafı aktual problemdir. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafın maliyyə stimullaşdırılması prosesində qabaqcıl təcrübədə bu və ya digər dərəcədə sınaqdan çıxmış üsul və vasitələrin birgə istifadəsi imkanlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Haqqında danışılan sahələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təminat səviyyəsini yüksəldən innovasiyalı fəaliyyət istiqamətləri, innovasiya sahibkarlığını təşviq etmək üçün vergi stimullaşdırılması, resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması zəruri şərtlər hesab edilməlidir. Aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı inkişafa investisiyaların stimullaşdırılmasının bəzi istiqamətləri göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hardman TC, Krentz AJ, Wierzbicki AS. Ten tips for promoting your research. Cardiovasc Endocrinol Metab. 2020 Feb 21;9(1):30–35. doi: 10.1097/XCE. 0000000000000191. PMID:

- PMC7041872
2. Liubkina, Olena & Murovana, Tetiana & Magomedova, A. & Siskos, E. & Akimova, L.. (2019). Financial Instruments of Stimulating Innovative Activities of Enterprises and Their Improvements. Marketing and Management of Innovations. 336-352. 10.21272/mmi.2019.4-26
 3. Edler, Jakob & Fagerberg, Jan. (2017). Innovation policy: What, why, and how. Oxford Review of Economic Policy. 33. 2-23. 10.1093/oxrep/grx001
 4. Дулатов, Р.Р. (2015). Стимулирование инвестирования в создание и развитие инновационной инфраструктуры предприятия. Креативная экономика, 3(12), 1703-1712. doi: 10.18334/ce.9.12.2141
 5. Əliyeva M.R. Aqrar - sənaye innovasiyalarının maliyyə stimullaşdırılması. İqt. ü.f.d ...diss. Bakı, 2017, 136 s.
 6. Pinaeva D. A., Nezmetdinova F. T., Zinurova R. I. and Tuzikov A. R. Stimulation factors of innovation activity as an important condition for the effective development of agriculture. BIO Web Conf., 52 (2022) 00065. DOI: <https://doi.org/10.1051/bioconf/20225200065>
 7. Mohnen, Pierre & Hall, Bronwyn. (2013). Innovation and productivity: An update. Eurasian Business Review. 3. 47-65
 8. Blakeney, Michael. (2005). Stimulating Agricultural Innovation. 10.1017/CBO9780511494529.020.pp.367-390
 9. Therond, O., Duru, M., Roger-Estrade, J. *et al.* A new analytical framework of farming system and agriculture model diversities. A review. *Agron. Sustain. Dev.* **37**, 21 (2017). <https://doi.org/10.1007/s13593-017-0429-7>
 10. Meierrieks, Daniel. (2015). Financial Development and Innovation: Is There Evidence of a Schumpeterian Finance-Innovation Nexus?. *Annals of Economics and Finance*. 15. 61-81
 11. Avramchikova N.T., Volkov D.O., Zakharova L.N. Methods and forms of state support of innovative activities in the region (on the example of Krasnoyarsk region) // Сибирский аэрокосмический журнал. 2017. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/methods-and-forms-of-state-support-of-innovative-activities-in-the-region-on-the-example-of-krasnoyarsk-region> (дата обращения: 14.09.2022).
 12. Авдоница С.Г. Факторы инновационной активности предприятий. *Экономические науки*. № 6(67), Москва, 2010, с.49-52
 13. Аникина И.Д., Гукова А.В., Чекалкина А.А. Стимулирование инновационной деятельности предприятий региона: выбор финансовых инструментов // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1-2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=20108> (дата обращения: 12.09.2022).
 14. Thatcher, M.E. & Oliver, Jim. (2001). The impact of technology investments on a firm's production efficiency, product quality, and productivity. *Journal of Management Information Systems*. 18. 17-45
 15. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Elm, 2005, 468 s.
 16. Гринкевич А.М. Налоговое стимулирование инновационной деятельности: сравнительный анализ Российского и зарубежного законодательства // Вестник Томского государственного университета. 2012, №2 (18), с.81-86
 17. Musayev A.F. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması. Bakı. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2014. 184 s., s.101-102
 18. Курбанов Г. Н Амортизационная политика, формы и системы зарубежных стран// Журнал: Актуальные вопросы экономических наук. Москва. Выпуск № 31 / 2013, с.157-163
 19. Blind, K. (2012) The influence of regulations on innovation: A quantitative assessment for OECD countries. *Research Policy* 41, 391-400
 20. Кохно П.А., Костин А.Л. Модель будущего. Москва, Алгоритм, 2013. 752 с., с. 515-519
 21. Timchuk, Oksana. (2020). Public And Private Partnership As A Tool For Innovation And Investment Stimulation. 641-647. 10.15405/epsbs.2020.12.83
 22. Humphery-Jenner, Mark. (2012). Stimulating Venture Activity Through Government Investment in Venture Funds. *European Business Organization Law Review*. 13. 10.1017/S1566752912000055

23. Pan, Tianqun. Technological Innovation: A Balance between Indispensability and Feasibility. Journal of Integrated Design and Process Science, vol. 23, no. 2, pp. 5-14, 2019. Published: 11 May 2020
24. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı, 2016

Фуад Ибрагимов

ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ АГРОПРОМЫШЛЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Первые десятилетия XXI века дают достаточно оснований говорить о том, что фактор инновационности будет играть решающую роль во всех направлениях социально-экономического развития. Растущее значение инновационной деятельности в обеспечении продовольственной безопасности на глобальном и национальном уровнях получает все большее признание. Конкурентоспособность и общая эффективность агропромышленной деятельности напрямую связаны с возможностями инновационного развития. Реализация инновационного потенциала на национальном и региональном уровне в той или иной степени зависит от особенностей стимулирования. Инновационное развитие в агропромышленных сферах требует изучения возможностей финансового стимулирования. В большинстве стран инновационная деятельность стимулируется в агропромышленных сферах, особенно в сфере сельского хозяйства. Формирование эффективной системы финансового стимулирования инновационной деятельности в этих сферах требует изучения научно-теоретических и экспериментальных проблем. В представленной статье рассматриваются соответствующие актуальные проблемы.

Цель – основной целью исследования является исследование актуальных теоретических и практических проблем формирования и развития системы финансового стимулирования инновационной деятельности в агропромышленных сферах, выявление возможностей их решения, обоснование необходимых теоретических положений.

Методология – в процессе исследования были затронуты основные принципы инновационного развития и обеспечения национальной продовольственной безопасности, а также разъяснено возрастающее стратегическое значение инновационной агропромышленной деятельности. При подготовке статьи использовались методы наблюдения, монографический, экономико-статистический, метод научной абстракции, логическое обобщение. При изучении темы использовались труды ученых-экономистов по теме.

Научная новизна – основным научным новшеством, достигнутым в статье, является характеристика системы финансового стимулирования инновационной агропромышленной деятельности и определение условий с целью создания благоприятной среды для инвестирования этой деятельности.

Ключевые слова: инновационная деятельность, стимулирование, финансирование, агропромышленные отрасли, инвестиции, субсидия, концессия, мера, бюджет, государственно-частное партнерство, технологические инновации

Fuad Ibragimov

**PROBLEMS OF FINANCIAL INCENTIVES FOR INNOVATIVE
AGRO-INDUSTRIAL ACTIVITIES**

Abstract

The first decades of the 21st century give enough reason to say that the factor of innovation will play a decisive role in all areas of socio-economic development. The growing importance of innovation in food security at the global and national levels is increasingly recognized. The competitiveness and overall efficiency of agro-industrial activities are directly related to the opportunities for innovative development. Realization of innovative potential at the national and regional levels to some extent depends on the characteristics of incentives. Innovative development in agro-industrial areas requires the study of financial incentives. In most countries, innovation is stimulated in the agro-industrial sectors, especially in agriculture. The formation of an effective system of financial incentives for innovation in these areas requires the study of scientific, theoretical and experimental problems. This article discusses the relevant topical issues.

Purpose – the main purpose of the study is to study topical theoretical and practical problems of the formation and development of a system of financial incentives for innovation in the agro-industrial sectors, to identify the possibilities for their solution, and to substantiate the necessary theoretical provisions.

Methodology – in the course of the study, the main principles of innovative development and ensuring national food security were touched upon, and the increasing strategic importance of innovative agro-industrial activities was explained. In preparing the article, observation methods, monographic, economic and statistical, the method of scientific abstraction, and logical generalization were used. When studying the topic, the works of economists on the topic were used.

Scientific novelty – the main scientific innovation achieved in the article is the characteristics of the system of financial incentives for innovative agro-industrial activities and the definition of conditions in order to create a favorable environment for investing in this activity.

Keywords: *innovation, stimulation, financing, agro-industrial sectors, investments, subsidy, concession, measure, budget, public-private partnership, technological innovation*

УДК 3.338

Алия Гаджигайбова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, диссертант
aliyaalxasova@gmail.com

ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Резюме

В статье подчеркивается, что мировая экономика стала более интегрированной и нестабильной и в связи с этим увеличение глобальной взаимозависимости приводит к увеличению уязвимости экономик, в то время как более высокая экономическая специализация, вызванная торговлей приводит к нестабильности. Исследуется подход ученых-экономистов к определению «экономическая безопасность», которое должно охватить причинные последствия глобализации. Рассматриваются подходы ученых в поддержку глобализации с точки зрения экономической безопасности. Пришли к выводу о том, что несмотря на процесс глобализации и эрозии государственных институтов, благодаря появлению новых международных игроков, государственные институты остаются ключевыми поставщиками экономической безопасности.

Цель – Исследование подходов ученых экономистов к определению экономической безопасности, которое охватит последствия глобализации.

Методология – В работе использовались методы логического и системного анализа.

Результаты исследования– Значительные изменения на международной арене, усиление глобализации, увеличение экономической взаимозависимости, технологическое развитие и революция информационных технологий привели к расширению концепции экономической безопасности.

Ключевые слова: страна, глобализация, экономическая безопасность, государственные институты

Введение

В последнее время страны мира пережили множество взлетов и падений, которые в условиях глобальной экономики, которая становилась все более интегрированной, стимулировали интерес к экономической безопасности и вынуждали ее переопределение. В то же время они поощряли поиск политических рецептов по укреплению и повышению экономической безопасности в новых условиях. Глобализация, подрывающая старое определение экономической безопасности, находится в центре нового определения, которое должно охватить причинные последствия глобализации и установить четкие критерии для учета ее воздействия на экономическую безопасность [1, стр. 23].

В настоящее время, более чем когда-либо, экономические отношения между государствами определяют общий характер отношений между ними. Сегодняшние конфликты связаны не столько с идеологиями и захватом государственной власти, сколько с борьбой за контроль или получение ресурсов, контролем над территориями, богатыми минеральными ресурсами и другими ценными товарами или маршрутами, по которым они доставляются на рынок [2, стр. 10].

Экономическая безопасность не является новой заботой правительства, экономические инструменты уже давно являются частью набора инструментов государственного управления, средством влияния на другие государства и их политику [1, стр. 23-24]. Аналитики международных отношений, которые всегда признавали силу оружия, не смогли достичь консенсуса относительно важности, полезности и определения экономического государственного управления. Реалисты оспаривали полезность и силу экономического государственного управления в отношении нормализации международных отношений.

Неолиберальная критика, обращающаяся к реалистической парадигме, утверждает, что возросшая экономическая взаимозависимость в нынешних условиях может определять поведение сотрудничества между государствами на фоне более высоких цен за выход из этой системы отношений. Более того, отношения возросшей экономической взаимозависимости увеличивают количество и шансы на применение принудительной, но ненасильственной политики. В то же время эти взаимозависимости могут углубить различия между развитыми, более сильными государствами и менее развитыми, более слабыми.

Перспективы экономической безопасности

Процесс глобализации, движение к глобальной экономике в отношении сектора товаров, услуг и капитала превращает интеграцию экономического измерения в политику национальной безопасности в необходимость. И последнее, но не менее важное: экономические показатели во многом определяют военные возможности страны и благосостояние граждан [3, стр. 3].

Учитывая подход Болдуина [4, стр. 12], который утверждал, что безопасность является запутанной концепцией и поэтому требует дальнейшего разъяснения, мы можем сказать, что экономическая безопасность также является противоречивой концепцией, имеющей политическое влияние, однако само ее существование в системе капитализма подвергается сомнению тот факт, что агенты должны быть неуверены на рынке, иначе рынок будет неэффективен [5, стр. 5-17].

Бьюзан [6, стр. 95] считает, что экономическая безопасность основана на интенсивных дебатах, касающихся отношений между анархической политической структурой и экономической структурой рынка.

Различные подходы имеют в виду положение государств и обществ по отношению к рынкам, а также ситуацию, в которой отдельные экономические субъекты имеют свои собственные требования и свои отношения с рынками.

По мнению Хафа [7, стр. 108-111], изучение мировой экономики базируется на трех основных подходах, которые не только являются парадигмами для ее концептуализации, но и могут пониматься как идеологии повышения экономической безопасности. Более того, экономическая безопасность может быть достигнута двояко: с либеральной точки зрения через более интенсивную глобализацию и с меркантилистской точки зрения через отсутствие глобализации; и с марксистской точки зрения, с радикальными изменениями на мировом уровне. В связи с этим различные идеологические позиции порождают разные взгляды на приоритеты экономической деятельности.

Однако в настоящее время этот дискурс формируется под либеральной повесткой дня и последствиями ее реализации в сфере торговли, производства и финансов. [6, стр. 96].

В то же время концептуализацию и ответы на проблемы экономической

безопасности можно лучше понять в соответствии с историческими, политическими и социальными контекстами государств и их обществ, а также стратегической средой, в которой они находятся [8, стр. 422]. Однако важно избегать преувеличения понятия экономической безопасности, чтобы не включать в него все экономические риски, поскольку они могут усложнить разработку политики безопасности во взаимозависимой мировой экономике. Это требует более тщательной концептуализации экономической безопасности, хотя не менее важно избегать чрезвычайно узкого определения, которое нормализовало бы специфические проблемы безопасности государства для всех государств и обществ [9, стр. 5].

Традиционно экономика привлекала внимание органов национальной безопасности своим влиянием на финансирование оборонного потенциала и обеспечение инновационной и эффективной военной промышленности, а также использованием экономических санкций или других невоенных инструментов. Долгосрочный успех национальной власти зависел от способности государства создавать и поддерживать эффективную экономику и устойчивый экономический рост.

Бузан [10, стр. 19] утверждает, что экономическая безопасность связана с доступом к ресурсам, финансам и рынкам, которые необходимы для поддержания приемлемого уровня богатства и власти в государстве.

Более того, Церетели [11, стр. 16], используя аналогичный подход, указывает, что концепция экономической безопасности относится к долгосрочной безопасности доступа к экономическим возможностям на рынках и ресурсах, таких как человеческий капитал, энергия, вода, технологии и образование. Эта концепция имеет решающее значение для отдельных людей и наций, поскольку только свободные люди способны строить свободные общества, а их свобода зависит от экономической безопасности людей. Долгосрочная внутренняя стабильность каждого государства является ключевым фактором национальной безопасности. Однако не может быть стабильности без экономического роста и возможности для физических лиц свободно выбирать экономическую деятельность.

Нанто считает, что экономика является частью дискуссии о безопасности из-за трех пересекающихся ролей. Первая роль направлена на экономику, как источник финансирования, материалов и кадров для военной мощи.

Вторая роль касается экономики как поставщика экономической безопасности и богатства, а третья рассматривает экономику как основу взаимодействия между государствами и общими или совпадающими интересами.

Тем не менее, с точки зрения нации в целом, экономическая безопасность имеет более широкий смысл; таким образом, роль экономики в национальной безопасности можно рассматривать с макроэкономической и микроэкономической точки зрения. С макроэкономической точки зрения проблема касается бюджета и сокращения дефицита. Микроэкономическая перспектива фокусируется на обеспечении общих условий благосостояния людей и поддержке других компонентов национальной безопасности. Экономика лежит в основе каждого из них путем предложения средств, человеческих ресурсов и других, капиталов, продуктов, не говоря уже о культуре и вдохновляющей экономической модели.

Операционная экономика, в свою очередь, базируется на финансовой, правительственной, денежно-кредитной и промышленной политике, качестве и количестве человеческих ресурсов, прогрессе, зафиксированном в области науки и техники, торговле и международных потоках капитала.

Кроме того, экономическая безопасность – это наличие необходимых средств и

возможностей для обеспечения собственного благосостояния в рамках динамичной, доступной и устойчиво развивающейся экономической системы. Это соответствует стабильным доходам, работе или предпринимательской поддержке для поддержания того, что кто-то считает приемлемым уровнем жизни. В то же время, расплывчатое понятие экономической безопасности является возможно, более опасно, когда его не хватает во время рецессий, периодов высокой безработицы и банкротств, а также когда существует разрыв между экономическими ожиданиями и реальностью. Что касается государства, долгосрочная безопасность во многом зависит от обеспечения динамичной и растущей экономики [12, стр. 1-16].

Глобализационный процесс и экономическая безопасность

Мировая экономика стала более интегрированной и нестабильной. Увеличение глобальной взаимозависимости приводит к увеличению уязвимости экономик, в то время как более высокая экономическая специализация, вызванная торговлей (основанная на принципе «сравнительных преимуществ»), иногда подразумевает болезненную адаптацию со стороны работников и сообществ, что неизбежно приводит к нестабильности. Экономические, социальные, политические и технологические события последних лет подчеркнули отсутствие безопасности во всем мире. Более того, произошел резкий рост потоков капитала, которые стали более волатильными.

В то же время развивающиеся страны сталкиваются с более сильными и нестабильными потоками капитала, и их способность противостоять им посредством контроля и ограничений постоянно подрывается. На финансовом рынке произошла значительная интеграция, которая повлияла на автономию политических решений на национальном уровне.

Мировая экономика стала более предрасположена к экономическим кризисам, глубоким рецессиям, предполагающим их внезапное распространение из одной страны или региона мира на другие. Экономическая либерализация сопровождалась ростом системных потрясений, которые вызвали системную нестабильность, которую трудно покрыть с помощью стандартных форм страхования. Наряду с глобализацией, экономические кризисы в стране или регионе имеют больше шансов повлиять на экономику других стран. Признание экономической безопасности по Несадураи [9, стр. 4], не учитывающее состояние экономической глобализации, не соответствует реалиям современной жизни.

Экономическая безопасность не ограничивается регулярными колебаниями ВВП, занятости рабочей силы, производительности и других показателей, которые на протяжении десятилетий вызывали серьезную озабоченность специалистов по экономике и все еще находятся в стадии академических исследований в этой области. В нынешнем контексте экономическая безопасность относится к потокам капитала по всему миру, а также к рынкам капитала и продуктам, которые являются объектом этих потоков. По этим каналам валюты могут быть уничтожены, инфляция может распространиться, запасы истощиться, а финансовые институты дестабилизироваться.

В то же время ученые [1, стр. 24–25] выделяют три аргумента в поддержку глобализации с точки зрения экономической безопасности. Во-первых, правительства, даже те, которые придерживались традиционного подхода к международной политике, в котором доминировала военная сила, рассматривали связи с глобальной экономикой как сильные стороны национальной экономики, технологической структуры и, в конечном итоге, своей военной мощи. Те, кто отвергал расширенный

международный экономический обмен, рисковали оказаться в традиционной военной неполноценности.

Несадурай [9] предлагает комплексный подход к концепции экономической безопасности, а также учитывающий социально-экономические аспекты. Но, с другой стороны, комплексные проблемы экономической безопасности фокусируются на требованиях устойчивого экономического развития как средства содействия социально-экономическому прогрессу. Они обычно поощряют позитивную перспективу, направленную на экономическую взаимозависимость между государствами, которая рассматривается как посредник, когда взаимодополняющие экономические интересы нуждаются в реализации через международную экономическую интеграцию [13, стр. 8-9].

Помимо экономической мощи, которую государственные элиты намерены обеспечить в рамках политической конкуренции между государствами, можно выделить три другие экономические ценности, которые государства и сообщества должны обеспечивать в глобализованном мире. Эти экономические ценности представлены обеспечением доходов и потребления, предназначенных для удовлетворения основных человеческих потребностей, целостности рынка и справедливого распределения. Эти три ценности представляют собой альтернативную концепцию экономической безопасности, способную учитывать реалии глобального капитализма.

В этом альтернативном подходе экономическая безопасность включает в себя микроэкономическую и макроэкономическую составляющую. Микроэкономическая теория фокусируется на человеке как главном референте безопасности, целью обеспечения безопасности доходов, а также доступа к уровню потребления, способному обеспечить основные потребности человека и семьи. Макроэкономический компонент относится к обеспечению целостности или надежности рынка для обеспечения экономического роста и благосостояния общества. Этого можно достичь путем обеспечения необходимого количества институтов на рынке, в том числе системы прав собственности и контракты, которые предоставляют физическим лицам равный доступ к использованию экономических возможностей. Экономическая безопасность также затрагивается системой справедливого распределения, которая сейчас признана жизненно важной для обеспечения политической стабильности капитализма. Однако не стоит отказываться от традиционного реалистического подхода, поскольку он может быть репрезентативным для некоторых государств в определенные моменты времени [9, с. 13-14].

Выводы

В глобальном мире с растущим числом игроков на международной арене (государств, транснациональных корпораций и различных международных организаций) и растущей взаимозависимостью экономическая безопасность – это уже не вопрос, касающийся только внутренней государственной политики. В определенной степени экономическая безопасность стала фактором стабильности или нестабильности в военно-политических конфликтах. В результате экономическое измерение приобрело возрастающую роль в политических вопросах, что привело к изменению методов решения – от «реактивных» к превентивным. «Геоэкономика» заменяет геополитику и становится ключевой заботой основных игроков на международной арене, экономическая мощь признается необходимой для определения главенства или подчинения государств в международной системе [9, стр.

4]. Значительные изменения на международной арене, усиление глобализации, увеличение экономической взаимозависимости, технологическое развитие и революция информационных технологий привели к расширению концепции экономической безопасности. Экономическая безопасность не ограничивается обеспечением доступа к ресурсам, рынкам и финансированию военного потенциала или использованием элементов экономического государственного управления.

Интеграция и взаимозависимость глобальной экономики, потоков продуктов и капитала, множество каналов, по которым транслируются экономические кризисы, социально-экономические аспекты и последствия экономического сектора для благосостояния, безопасности и развития общества определяют размеры концепции экономической безопасности.

Более того, несмотря на процесс глобализации и эрозии государственных институтов, благодаря появлению новых международных игроков, государственные институты остаются ключевыми поставщиками экономической безопасности.

Однако в свете новой международной обстановки государствам необходимо сотрудничать между собой, с региональными и глобальными игроками и развиваться, чтобы противостоять вызовам, вызванным новыми угрозами экономической безопасности. И последнее, но не менее важное: важность экономической безопасности определяется тем значением, которое имеет экономическая составляющая в процессе обеспечения национальной безопасности как генераторный фактор и сдерживающий элемент в отношении ее достижения. В этом контексте экономическая безопасность стала важной, динамичной и сложной концепцией, которая должна противостоять вызовам новой международной среды, хотя идея экономической безопасности остается полной «противоречий и парадоксов» [14, с. 445]. Процесс глобализации способствовал изменению концепции экономической безопасности не только благодаря более широкому и сложному подходу с увеличением числа участвующих субъектов, но и к переосмыслению угроз.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kahler, M. (2005), “Economic security in an era of globalization”, available at: <http://irps.ucsd.edu/assets/014/6745.pdf> (accessed 18 November 2014).
2. Renner, M. (2002), “The Anatomy of Resource Wars”, Worldwatch Institute, available at: <http://www.worldwatch.org/system/files/WP162.pdf> (accessed 12 November 2014).
3. Posen, A. and Tarullo, D. K. (2005), “Report of the Working Group on Economics and National Security”, Princeton Project on National Security, available at: <http://www.princeton.edu/~ppns/conferences/reports/fall/ENS.pdf> (accessed 16 November 2014).
4. Baldwin, D. A. (1997), “The concept of security”, *Review of International Studies*, 23, 5-26, available at: [http://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20\(1997\)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf](http://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20(1997)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf) (accessed 12 November 2014).
5. International Labour Organization (ILO) (2004), *Economic Security for a Better World*, Geneva, available at: <http://www.social-protection.org/gimi/gess/RessourcePDF.action;jsessionid=ba5695c9f7bbc9a3a30c5d398728626619fcdcfb08ee9b6437707cd5e3e60929.e3aTbhuLbNmSe34MchaRahaKch90?ressource.ressourceId=8670> (accessed 18 November 2014).
6. Buzan, B., Waever, O. and de Wilde, J. (1998), *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, Inc, Boulder, Colorado.
7. Hough, P. (2008) *Understanding Global Security*, 2nd ed., Routledge, London.

8. Kolodziej, E. A. (1992), “Renaissance in Security Studies? Caveat Lector!”, *International Studies Quarterly*, 36 (4): 421-38, available at: <http://users.metu.edu.tr/utuba/Kolodziej.pdf> (accessed 20 November 2014).
9. Nesadurai, H., (2005), “Conceptualising Economic Security in an Era of Globalisation: What Does the East Asian Experience Reveal?”, *CSGR Working Paper No. 157/05*, available at: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/csgr/research/workingpapers/2005/wp15705.pdf> (accessed 12 November 2014).
10. Buzan, B. (1991a), *People, States, and Fear - The National Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf Books Ltd.
11. Tsereteli, M. (2008), “Economic and Energy Security: Connecting Europe and the Black Sea-Caspian Region”, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Singapore, available at: http://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2008_03_SRP_Tsereteli_Energy-Black-Sea.pdf (accessed 20 November 2014).
12. Nanto, D. K. (2011), “Economics and National Security: Issues and Implications for U.S. Policy”, Congressional Research Service, available at: <https://www.fas.org/sgp/crs/natsec/R41589.pdf> (accessed 15 November 2014).
13. Boutin, K. J. D. (2014), “China’s Industrial Development and Regional Economic Security”, Alfred Deakin Research Institute, available at: www.deakin.edu.au/research-services/forms/v/7808/wps-44w.pdf (accessed 12 November 2014).
14. Buzan, B. (1991b), “New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century”, *International Affairs*, Vol. 67, No. 3, available at: <http://euroakadeemia.ee/materjalid/Buzan%20-%20New%20Patterns%20of%20Global%20Security%20in%20the%2021st%20Century.pdf> (accessed 14 November 2014).

Aliya Gadzhigaibova

GLOBALIZATION PROCESS AND ECONOMIC SECURITY

Abstract

The article emphasizes that the world economy has become more integrated and unstable, and in connection with this, an increase in global interdependence leads to an increase in the vulnerability of economies, while a higher economic specialization caused by trade leads to instability. The approach of economists to the definition of "economic security", which should cover the causal consequences of globalization. The approaches of scientists in support of globalization from the point of view of economic security are considered. They came to the conclusion that despite the process of globalization and the erosion of state institutions, thanks to the emergence of new international players, state institutions remain key providers of economic security.

Purpose – study of the approaches of academic economists to the definition of economic security, which will cover the consequences of globalization.

Methodology – the work used methods of logical and system analysis.

Research Findings – significant changes in the international arena, increased globalization, increased economic interdependence, technological development and the revolution in information technology have led to an expansion of the concept of economic security.

Keywords: *country, globalization, economic security, state institutions*

Aliyə Hacıqayıbova

QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Xülasə

Məqalədə vurğulanır ki, dünya iqtisadiyyatında daha yüksək integrasiya və qeyri-sabitləşmə müşahidə olunur və bununla əlaqədar olaraq qlobal qarşılıqlı asılılığın artması iqtisadiyyatların həssaslığının artmasına, ticarətin yaratdığı yüksək iqtisadi ixtisaslaşma isə qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır. Qloballaşmanın səbəb-nəticələrini əhatə edən “iqtisadi təhlükəsizlik” anlayışına iqtisadçı alimlərin yanaşması araşdırılır. Qloballaşmanın iqtisadi təhlükəsizlik baxımından dəstəklənməsində alimlərin yanaşmaları nəzərdən keçirilir. Belə qənaətə gəlinib ki, qloballaşma prosesinə və dövlət institutlarının aşınmasına baxmayaraq, yeni beynəlxalq oyunçuların meydana çıxması sayəsində dövlət institutları iqtisadi təhlükəsizliyin əsas təminatçıları olaraq qalır.

Məqsəd – qloballaşmanın nəticələrini əhatə edəcək iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyənləşdirilməsinə akademik iqtisadçıların yanaşmalarının öyrənilməsi.

Metodologiya – işdə məntiqi və sistem analizi üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – beynəlxalq aləmdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər, qloballaşmanın artması, iqtisadi qarşılıqlı asılılığın artması, texnoloji inkişaf və informasiya texnologiyalarında baş verən inqilab iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: ölkə, qloballaşma, iqtisadi təhlükəsizlik, dövlət institutları

UOT 3.33.06

Hüseyn Eyvazlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

huseyneyvazli999@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ KREDİT BAZARINDA ÖDƏNİŞ ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə bazar iqtisadiyyatı şəraitində kreditin bank sistemində xüsusi rol oynamasından və onun təşkili yollarından bəhs olunur. Hazırda bütün dünyada kredit vasitəsilə müəssisələr, təşkilatlar və insanlar tərəfindən xeyli miqdarda nağd hesablaşmalar və ödənişlər həyata keçirilir, eyni zamanda sərbəst pul alətlərini, insanların əmanət və gəlirlərini müvəqqəti olaraq aktiv dövriyyə kapitalına, bir çox müxtəlif kredit, sığorta, broker, investisiya, etibarnamələrə çevirir, konsaltinq köçürmələri və digər əməliyyatları həyata keçirir. İstehsaldan ikinci dərəcəli olsa da, kredit sistemi daim və böyük ölçüdə üstünlük veriləndir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kredit pul yığımlarının həcmi dərəcələrlə artırır, vəsaitlərin bir sektordan digərinə axını təmin edir və bununla da istehsalın səmərəliliyinin artmasına şərait yaradır. Kredit sisteminin rolu və mənası bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur: kreditin ümumi məbləği, müəssisə və təşkilatların əsas və dövriyyə kapitalının formalaşmasında bank kreditlərinin payı, ümumi ödəniş dövriyyəsi və s.

Məqsəd – kredit sisteminin öz funksiyasını yerinə yetirməsi nəticəsində kredit münasibətləri yaranmasını, kredit münasibətlərinin məzmunu sərbəst vəsaitlərin müəyyən müddət ərzində yığılması və yenidən bölüşdürülməsi üçün qaytarılma və ödəniş şərtləri əsasında kredit təşkilatları ilə müxtəlif subyektlər arasında iqtisadi münasibətlərlə müəyyən edilməsi və s. məsələləri araşdırmaqdır.

Metodologiya – tədqiqat işində iqtisadi, statistik və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – kredit münasibətlərinin məzmunu yalnız pul kapitalının toplanması və hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti istifadəsi ilə məhdudlaşmır. Kredit vermə prosesində istehsal xərclərinə, yəni təkrar istehsalın pul dövriyyəsinə əlavə maliyyə alətləri kütləsi formalaşır.

Açar sözlər: kredit, kredit münasibətləri, bank fəaliyyəti, pul dövriyyəsi, bazar iqtisadiyyatı

Giriş

Kredit münasibətləri iki fərqli xüsusiyyətə malikdir ki, bu da təsərrüfat subyektləri və kredit sistemi institutları üçün eyni dərəcədə zəruridir. Kredit təşkilatlarında pul saxlamaq kredit resursudur. Kredit münasibətləri eyni zamanda kreditin iqtisadi kateqoriyasının fəaliyyətidir ki, əsasən nağd pul formasında həyata keçirilir.

Yuxarıda kredit münasibətlərinin formalaşdırılması və kredit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məsələləri ətraflı şəkildə araşdırıldığından daha çox sonrakı prosesə ödəmə mərhələsinə diqqət etmək lazımdır.

Ən sadə formada ödəniş kredit bazarında alınan mallar və əlaqəli əməliyyatlar üçün pul kompensasiyasıdır. Ödəniş yerli və beynəlxalq şəkildə də ola bilər. Ödəmə bütün bank kredit əməliyyatları üçün vacibdir. Kredit bazarında bankların bazarda rəqabət aparmaq və ayaqda qalmaq qabiliyyəti vaxtında və tam ödənişdən asılıdır. Ödəniş müddəti kredit əməliyyatını başa çatdırmaq üçün tələb olunan maliyyə prosedurlarının elementlərinin

sayından asılı olaraq qısa və ya uzun ola bilər: ödəniş və hesabatın verilməsi, kredit reytinginin müəyyən edilməsi, kredit sığortası və kreditin uzadılması.

Ödəniş prosesləri düzgün və səmərəli təşkil edildikdə ticarət prosedurları asanlaşır. Sifarişlərin, hesab-fakturaların və pulların əl ilə və qeyri-mütəşəkkil mübadiləsi mal və xidmətlərə görə mütəşəkkil, avtomatik və səmərəli ödəniş vasitəsi ilə əvəz edilməlidir: Ödənişləri təkmilləşdirmək üçün banklar “sifarişin çatdırılması ödənişi” iş prosesinə mütəmadi olaraq baxmalı və təkmilləşdirməlidir.

Birinci mərhələdə ödənişin icrası ilkin ödəniş fəaliyyətlərinin səmərəliliyini nəzərdən keçirmək və artırmaqla əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır. Kredit əməliyyatı həyata keçirildikdən və şərtlər razılaşdırıldıqdan sonra ödəniş tapşırığı aparılmalı proses tərəfdaşları arasında rolların bölüşdürülməsi, ödəniş prosesində bankların rolu və öhdəlikləri təsvir edən sifariş əməl olunmalı, uyğunsuzluqların olduğu təqdirdə tərəflər şərtlərə əməl etməlidir [10].

Beləliklə, yenidən işlənmiş ödəniş strategiyasının uğuru üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən təkcə ödəniş vasitələrinə deyil, həm də bu cür ödənişlərin necə həyata keçirildiyinə diqqət yetirməkdir. Hərəkətlərin ardıcılığına, iştirak edən tərəflərə, qərar qəbul etmə proseslərinə, ödəniş etmək üçün istənilən vaxt verilən şərtlərə və təlimatlara diqqət yetirilməlidir.

Ödəniş mövzusu genişdir və ilk növbədə ödənişləri hazırlayarkən və həyata keçirərkən istifadə olunan terminologiya da mövcuddur:

- **Ödəniş Alətləri:** Dövriyyədə olan məhsul üçün pul kompensasiyası mövcud çoxsaylı ödəniş “alətləri”ndən (yəni ödəniş üsullarından) istifadə etməklə həyata keçirilə bilər: nağd pul, çek, kredit və ya debet kartları, kağızsız alətlər (yəni elektron ödənişlər).

- **Ödəniş kanalları:** ödənişləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan alətlər bir neçə “kanal” üzrə dəyişdirilə bilər: şəxsən, yarı avtomatlaşdırılmış (məsələn, bankomatlar, supermarket POS), onlayn.

- **Ödəniş axınları:** Seçilmiş alət və kanal ticarət iştirakçıları (yəni, alıcı, satıcı, maliyyə institutları) arasında məlumatın və pulun hərəkət etdiyi yolu müəyyən edir. Ödəniş prosesinin başlanması üçün istifadə olunan təlimatlar və tərəflər arasında mübadilə edilən məlumat və sənədlər ödəniş prosesi adlanan prosesi təşkil edir. Ödəniş axınları həmçinin rolları, münasibətləri və məsuliyyətləri müəyyən edir. Ödənişlər malların dəyişdirildiyi və ödəniləndiyi ticarət prosesinin əsas aspektidir. Ödənişin başa çatdırılması üçün tələb olunan əməliyyatlara əlavə olaraq, qarşı tərəfin satın alınan mallara görə kredit ödənişi etməməsi ilə bağlı risk xüsusilə beynəlxalq ticarət üçün vacib bir cəhətdir [9].

Mövcud iqtisadi şəraitdə kredit bazarında sərt kredit şərtləri böyük və kiçik şirkətləri alternativ maliyyə mənbələri tapmağa məcbur edir. Kredit bazarında ödəniş komponentinin asanlaşdırılmasını həyata keçirən və ya dəstəkləyən əsas maraqlı tərəflər alıcı, satıcı və onları dəstəkləyən maliyyə institutlarıdır. İkinci dərəcəli maraqlı tərəflərə sığorta şirkətləri və digər özəl maliyyə institutları daxildir. Mərkəzi banklar kimi maliyyə tənzimləyiciləri də mühüm rol oynayır.

Sistemli ödəniş bank kredit əməliyyatları üçün vacib məsələdir. Bankın kredit bazasında rəqabət aparmaq və ayaqda qalmaq qabiliyyəti həm də vaxtında və tam ödənişdən asılıdır. Ödəniş prosesləri düzgün və səmərəli təşkil edildikdə kredit prosedurları da nisbətən asanlaşır. Sifarişlərin, hesab-fakturaların və pulların əl ilə və qeyri-mütəşəkkil mübadiləsi mal və xidmətlərə görə mütəşəkkil, avtomatik və səmərəli ödəniş vasitəsi ilə əvəz edilməsi hazırkı zamanın ən vacib tələblərindən biridir. Ödənişləri yaxşılaşdırmaq üçün mümkün olan kredit risklərinin də qarşısını almalı və mütəmadi nəzərdən keçirməlidirlər. Ödənişin icrası ilkin ödəniş fəaliyyətlərinin səmərəliliyini nəzərdən keçirmək və artırmaqla əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıla bilər.

Ödəniş sistemlərinin və üsullarının təkmilləşməsi

Son illərdə ödəniş sisteminin daha da asanlaşdırılması məsələsi bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında mühüm məsələyə çevirilib. Məsələn, İngiltərədə 2019-cu ildə maliyyə nazirləri və Mərkəzi Bank rəhbərləri, Maliyyə Sabitliyi Şurası, (FSB) Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının Ödənişlər və Bazar İnfrastrukturuları üzrə Komitəsi (CPMI) və digər beynəlxalq standartları müəyyən edən orqanlar ilə birlikdə bu istiqamətdə yeni layihələri hazırlamaq üçün bir araya gəldi.

Müasir dövrün ən vacib məsələlərindən olan transsərhəd ödənişləri ilə bağlı problemləri həll edilməsi, yüksək xərclər, aşağı sürət, məhdud girişin aradan qaldırılması və şəffaflığın bərpası mövzuları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ödəniş sistemlərinə birbaşa çıxışın təkmilləşdirilməsi ödənişlərin asanlaşmasında və artırılmasında əsas aspektlərdən biri ola bilər.

Bir çox üstünlüklərə baxmayaraq, ödəniş sistemlərinə çıxışın yaxşılaşdırılması həm də nəzərə alınmalı olan maneələr və risklərə gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən də mövcud məsələlərdə təkmilləşdirilmənin uğurlu aparılması üçün müəyyən zamanlarda hesabatların hazırlanması mühüm şərtlərdən biridir.

Bu hesabat banklara, bank olmayan ödəniş xidmətləri provayderlərinə (PSP) və maliyyə bazarı infrastrukturlarına (MBİ) çıxışın genişləndirilməsini nəzərə alan orqanlar və ödəniş sistemi operatorları üçün daxili ödəniş sistemlərinin çıxış siyasətlərinin özünü qiymətləndirməsi üçün ən yaxşı təcrübələri müəyyən edir. O, ödəniş sistemlərinə birbaşa çıxışa diqqət yetirməklə yanaşı, dolayı giriş və yalnız agent iştirakını da qısa şəkildə də izah edir. Birbaşa giriş həmçinin adətən bankda hesabın olmasını tələb edir, çünki daxili ödəniş sistemləri tez-tez hesablaşma provayderindən istifadə edir. Bunun əksinə olaraq, dolayı giriş ümumiyyətlə birbaşa iştirakçını vasitəçi kimi cəlb edir və beləliklə, ödəniş sistemlərinə giriş üçün alternativ təklif edir. Yalnız agentin iştirak etdiyi halda, müəssisə yalnız digər iştirakçılar adından ödənişlər barədə göstəriş vermək üçün sistemə xalis agent kimi daxil ola bilər [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, təkmilləşdirilmiş ödəmənin qarşısını alan bəzi əsas maneələrə tənzimləyici uyğunluq, texnologiya tələbləri, risklərin bölüşdürülməsi modelləri və yüksək ilkin xərclər daxildir. Bu məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq üçün bəzi təşkilatlar alternativ olaraq dolayı girişi həyata keçirirlər. Bu o deməkdir ki, kredit bazarı iştirakçılarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, ödəmə üsullarının da müxtəlifliyi mövcuddur.

Ödəniş sistemini təkmilləşdirmək üçün bir sıra proseslərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutula bilər.

- ödəniş provayderləri üçün mərkəzi bank pullarında hesablaşan müvafiq daxili ödəniş sistemlərinə birbaşa çıxışın yaxşılaşdırılması üçün məqsədləri, faydaları, maneələri və riskləri qiymətləndirməli;

- Daxili ödəniş sistemlərinə çıxışın genişləndirilməsini nəzərdən keçirən səlahiyyətli orqanlar və operatorlar üçün özünüqiymətləndirmə üçün ən yaxşı təcrübələri təsvir etməli.

- Ödəniş sistemlərinə genişlənmiş giriş üçün bəzi maneələrin necə aradan qaldırılacağını göstərmək üçün yerli ödəniş sistemlərinə çıxışı uğurla təkmilləşdirmiş real nümunələri təqdim etməli.

Ödənişləri həyata keçirmək üçün bankla iştirakçılar arasında pul köçürmələri üçün alətlər, prosedurlar və qaydalar toplusu olan ödəniş sisteminə daxil olmaq lazımdır. Ödəniş sisteminə iştirakçılar və razılaşmanı həyata keçirən müəssisə daxildir. Ödəniş sisteminin operatoru dövlət və ya özəl sektor təşkilatı, fərdi şəxs ola bilər. Ödəniş sistemi operatorları ödəniş sistemi üçün idarəetmə, üzvlük, risklərin idarə edilməsi, qaydalar və standartları idarə

edirlər. Onlar əməliyyatları dəstəkləmək üçün bir və ya bir neçə aparat, proqram təminatı və kommunikasiya şəbəkələri təminatçısını təyin edə və ya bu funksiyaların bəzilərini özləri həyata keçirə bilirlər. Ödəniş sistemləri topdan ödəniş sistemlərindən tutmuş, kart ödəniş sistemləri daxil olmaqla pərakəndə ödəniş sistemlərinə qədər dəyişə bilər [2,s.56].

Ödəniş sistemləri iştirakçı uyğunluğu, xidmət ehtiyacları və xərclər daxil olmaqla bir sıra amillərdən asılı olaraq öz xidmətlərinə daxil olmaq üçün müxtəlif alternativlər təklif edir. Digər xidmət təminatçıları ilə mövcud razılaşmalarla yanaşı, bu amillər müşahidə edilən iştirak modellərinə təsir göstərə bilər. Birbaşa iştirak bu hesabatda diqqət mərkəzində olsa da, ödəniş sistemində iştirakın digər formaları da nəzərdən keçirilir. İştirak modelinin seçimi aşağıda təsvir olunduğu kimi transsərhəd ödənişlərin sürətinə, dəyərinə, şəffaflığına və səmərəliliyinə təsir edə bilən müxtəlif amillərdən biridir.

Materiallar və metod

Cədvəl 4.2. Milli Ödəniş Sistemləri vasitəsilə aparılan ödəniş əməliyyatlarının iştirakçılar üzrə bölgüsü

Table 4.2. Distribution of payment transactions carried out through the National Payment System by participants

National Payment System by participants									
	2023						2023		
	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel	May	İyun	İyul	Avqust	Sentyabr
	January	Februa-ry	March	April	May	June	July	August	September
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
AZIPS üzrə / on RTGS	91	160	178	162	181	178	178	181	172
Mərkəzi Bank / Central Bank	1	2	2	2	2	1	2	2	2
Kommersiya bankları / Commercial banks	76	85	95	96	107	95	108	110	102
Digər iştirakçılar / Other participants	14	73	81	65	73	82	68	70	69
XÖHKS üzrə / on LVPCSS	10204	10532	11059	10625	12615	12206	15076	12576	11811
Mərkəzi Bank / Central Bank	4	6	6	6	6	5	5	6	5
Kommersiya bankları / Commercial banks	10189	10500	11024	10591	12577	12170	15041	12537	11775
Digər iştirakçılar / Other participants	11	27	29	27	31	31	29	33	31
AÖS üzrə / on IPS	40	45	51	47	51	48	49	49	47
AZIPS üzrə / on RTGS	36661	37146	41829	40483	45948	38896	48386	59813	73785
Mərkəzi Bank / Central Bank	11754	12267	13737	13332	15119	12412	15085	19910	28645
Kommersiya bankları / Commercial banks	21474	21753	24809	24206	28260	23492	29155	35828	42386
Digər iştirakçılar / Other participants	3433	3126	3283	2944	2568	2993	4145	4075	2754
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

XÖHKS üzrə / on LVPCSS	3648	3214	3815	3985	3771	3670	4538	4482	4120
Mərkəzi Bank / Central Bank	41	46	55	49	55	66	59	71	71
Kommersiya bankları / Commercial banks	2875	2668	3079	3212	3069	2974	3655	3636	3351
Digər iştirakçılar / Other participants	731	500	681	724	647	629	823	775	698
AÖS üzrə / on IPS	53	141	195	73	76	75	77	74	69

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı / Source: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan

Ödənişdə birbaşa iştirak üçün ödəniş sisteminin birbaşa iştirakçısı ödənişləri öz adından təlimatlandıran, rəsmiləşdirən və hesablaşmaları həyata keçirən tərəfdir. Birbaşa iştirakçılar ödəniş sisteminin operatoru tərəfindən müəyyən edilmiş müqavilə qaydaları və tələbləri ilə razılaşır. Mərkəzi bank pulları ilə hesablaşan ödəniş sistemləri üçün birbaşa iştirak adətən iştirakçıdan hansısa bir mərkəzi bank hesabına (məsələn, hesablaşma hesabı) malik olmasını və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ödəniş mesajlarının təmizlənməsi üçün istifadə edilən ödəniş infrastrukturuna birbaşa qoşulmasını tələb edir. Birbaşa iştirakçılar eyni zamanda uyğun gəlməyən ödənişlər üçün vasitəçi kimi çıxış edə bilirlər. Bəzən də birbaşa iştirak meyarları və ya digər səbəblərə görə birbaşa iştirak etməməyi seçmək və beləliklə, ödəniş sisteminə yalnız dolayı iştirakçı kimi daxil ola bilər. Yerli banklar adətən birbaşa iştirak üçün uyğun ola bilər [3,s.29].

Müasir dövrdə kredit iqtisadiyyatın və iqtisadi inkişafın əsas üsullarından biri kimi tanınır. İstər fərdi vətəndaşlar, istərsə də müəssisələr olan borcalanlar öz aktual problemlərini operativ həll etmək üçün kredit üçün müraciət edirlər. Məsələn, indiki bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində kredit götürməklə şəxsi kiçik kassirlər, restoranlar və s. yerlər açılır və kreditin iqtisadi genişləndirilməsi gedir. Bu baxımdan mülkiyyət növündən və iqtisadiyyatından asılı olmayaraq çox səmərəli üsuldur.

Bank konservativ kredit siyasəti ilə kredit tarixçəsinə diqqətlə baxır və tələbləri aşağı olan bank bütün bu kimi məlumatlara baxmayaraq müsbət qərar verə bilər. Sonra kreditin ödənilməsinin gedişi barədə kredit bürosuna davamlı olaraq məlumat göndərilir.

Müzakirə

İstifadə edilmiş kredit məbləğinin borcalan tərəfindən ödənişi (geri qaytarılması) onun məbləği kredit müqaviləsində göstərildiyi halda, tam və ya qismən (istifadə edilmiş kredit məbləğinin faiz nisbətində) həyata keçirilir. Kredit müqaviləsi üzrə bütün ödənişlər nağd şəkildə müqavilədə göstərilən hesaba köçürmə yolu ilə həyata keçirilir və ya nağdsız ödənilir. Kredit borcunun ödənilmə tarixi məbləğin borcalanın hesabından kredit müqaviləsi üzrə borcalanın banka olan borcunun ödənilməsi hesabına silindiği gün hesablanır. Növbəti ödəniş günü həftə sonu və ya bayram gününə düşürsə, o zaman bayramdan sonrakı iş günündə ödənilir.

Kreditin müddətindən əvvəl qismən tam ödənilməsi halında borcalan kreditin nağd şəkildə istifadəsi və kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsi vaxtı üçün faiz ödənilməsi üçün komissiya ödəməklə kredit məbləğini qaytarmağa borcludur, belə məbləğ belə şərtlərlə bankın sərəncamındadır və tariflərə uyğun təyin edildikdə kredit müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, vaxtından əvvəl qismən ödəmənin məbləği ödəniş cədvəli ilə müəyyən edilmiş üç aylıq ödəniş məbləğindən az olmamalıdır. Borcalanın kredit müqaviləsinə ödəmənin məbləği və müddəti və bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada əlavə müqavilə bağlamaq öhdəliyi ilə kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsi barədə yazılı müraciəti olmalıdır. Kreditin tam və birdəfəlik

ödənilməsi əsasən borcun məbləğinin çox böyük olmadığı, on ballıq dövrüyyədə olduğu kimi müştəriyə pulun hesablanması çətinlik yaratmadığı hallarda istifadə olunur.

Vəsaitlərin tədricən sərbəst buraxılmasını təmin etmək və bank hesabını tam şəkildə ödəmək üçün qismən və tam geri ödəmə mümkündür [1,s.78].

Borcalan krediti öz maliyyəsi hesabına və ya krediti vasitəsilə qaytara bilmirsə, o zaman bank kredit müqaviləsinin girovdan kreditin qaytarılması imkanını nəzərdə tutan müddəasından istifadə edə bilər. Ödənişlər cədvəli ilə müəyyən edilmiş məbləğdən böyük məbləğdə ödənişlər edildikdə, borcalanın kreditin tam və ya qismən qaytarılması üçün müvafiq yazılı müraciəti olmadıqda, ödəniş cədvəlinə uyğun olaraq planlaşdırılmış ödənişlərdən artıq olan ödənişlər bank tərəfindən növbəti müddət(lər)də kreditin ödənilməsinə köçürüləcəkdir.

Bu gün banklar krediti ödəməyin bir neçə yolunu təklif edirlər.

1. Bank filialları vasitəsilə.

Ödəniş kredit götürüldüyü şəhərdəki bank filiallarında kassalarda aparılır. Bunun üçün:

- kreditin ödənilməsi üçün vəsaitin köçürülməsinə dair depozit kitabçasının, habelə şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin alınması.

- bank filialındakı kassaya getmək, növbəti kredit ödənişinin ödənilməsi üçün nağd pulun kassaya köçürülməsi

- vəsaitin köçürülməsi üçün qəbz almaq lazımdır.

2. İnternet vasitəsilə.

Məsələn, “Milli ön”, “Emanat.az” sisteminə qoşulmaq üçün öz xidmətlərini təklif edir. Yəni banka gəlmədən həm bu saytlardan, həm də bankların Mərkəzi Kredit Bankda açılmış istənilən hesabdan (kart hesabı daxil olmaqla) borcun ödənilməsi üçün hesaba vəsait köçürə bilər. Bundan əlavə, o, internet vasitəsilə kreditinin vəziyyətinə daim nəzarət edə bilər.

3. Telefonla.

Məsələn, hazırda Azərbaycanda “Birbank” “Telefon Bankçılığı”, “M10” və s. ödəniş sistemi də səmərəli bir xidmət təklif edir. Bank hesabına qoşulmaqla, banka gəlmədən şəxs öz hesablarından (cari, depozit) borcunun ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan hesaba vəsait köçürə bilər, bu halda şəxsə internet yox, sadəcə telefon lazımdır. Bu vaxt bəzi kreditlərdən geri qaytarılan cashback da əhəlinin diqqətini çəkməmiş deyildir.

4. Bankomat vasitəsilə.

Məsələn, bu əməliyyat hazırda, demək olar ki, istənilən super, hiper hətta mini marketlərdə həyata keçirilir. Əgər şəxsin bank kartı varsa və bu kartdan borc hesablaşma hesabına vəsait köçürməlidirsə, o, ən yaxın bankomata getməli, kartı daxil etməli, kartdan depozitə xidmətini seçməli və təlimatlara əməl etməlidir.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kredit sistemindəki ödəniş üsulları bir çox məsələlərin, xüsusilə, müştəri məmnuniyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı məsələləri diqqətdə saxlamaq lazımdır.

- Borcalan kredit münasibətlərinin tərəfidir, kredit götürən və borcunu qaytarmağa borclu olan tərəfidir. Borcalanlar əlavə vəsaitə müvəqqəti ehtiyacı olanlardır.

- Müasir tələblərə uyğun olaraq, borc alan müəssisələr, sahibkarlar, insanlar, dövlətlər və banklar ola bilər. Bununla belə, borc alan borc götürdüyü vəsaitin sahibi deyil, onlardan istehsal və tədavi sahəsində öz mülahizəsinə uyğun istifadə edir.

- Kredit əməliyyatında borcalan borc verəndən asılıdır, borc verən isə öz tələblərini qoyur. Bununla belə, borcalan və borc verən kredit münasibətlərinin tam hüquqi şəxsləridir. Borc verən və borcalan qarşılıqlı fəaliyyətlərində münasibətlərinin vəhdətinin xarakterini göstərirlər.

- Kredit əməliyyatının iştirakçıları kimi onlar onun əks tərəflərindədirlər. Onların öz

marqları var, borc verən yüksək faizlə kredit vermək, borc alan isə imkan daxilində kredit götürüb əlavə vəsait tapmaq istəyir. Kredit vermə prinsipləri kreditin mahiyyətini və xidmətlərini, habelə kredit münasibətlərinin təşkili sahəsində obyektiv iqtisadi amillərin tələblərini əks etdirir.

- Kredit vermə prinsipləri əsasında kredit prosesi, yəni bank kreditlərinin verilməsi, istifadəsi və qaytarılması həyata keçirilir.

- Kreditin dəyəri münasibətlərin kreditin qaytarılması, ödənişi, dövriliyi, nağd pula çevrilməsi, məqsədyönlü xarakteri kimi mühüm prinsipləri ilə müəyyən edilir.

- Borcalanın kredit qabiliyyəti borcalanın krediti vaxtında və tam şəkildə qaytarmaq qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə. Pul və banklar. Bakı İqtisad universiteti. 2018, 194 s.
2. Qurbanov Ç. Azərbaycanda pul tədavülü və bank işinin təkamülü. Bakı, 2018, 547 s.
3. Sadiqov E. Bank əməliyyatları. Bakı İqtisad Universitetinin nəşriyyatı. Bakı, 2010, 212 s.
4. Садыгов.Э.М. Финансовый рынок и денежно-кредитная политика Азербайджана Россия: Тенденции и перспективы развития. XII Международная научно-практическая конференция «Регионы России: Стратегии развития и механизмы реализации приоритетных национальных проектов и программ», конференция «Научнотехнологическое развитие России: Приоритеты, проблемы, решения» . Москва 2021, 367 с.
5. Sadiqov Elnur. Bank prosesləri. Dərs kitablığı. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010.- 212, səh.
6. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
7. <https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators>
8. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/Rzayeva-imnaz-Tal-tadin.pdf>
9. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=156296&pno=26>

Huseyn Eyvazli

PAYMENT METHODS IN THE CREDIT MARKET IN THE MODERN PERIOD

Abstract

The article talks about the special role of credit in the banking system and the ways of its organization in the conditions of the market economy. Currently, a large amount of cash settlements and payments are made by enterprises, organizations and people all over the world through credit, and at the same time, it turns free money instruments, people's savings and income into active working capital, many different loans, insurance, brokerage, investment, trusts, carries out consulting transfers and other operations. Although secondary to production, the credit system is always and largely preferred.

As a result of the research, it was determined that the loan increases the volume of savings many times, ensures the flow of funds from one sector to another, and thereby creates conditions for increasing the efficiency of production. The role and meaning of the credit system is characterized by a number of indicators: the total amount of credit, the share of bank loans in the formation of fixed and working capital of enterprises and organizations, total payment turnover, etc.

The purpose is to create credit relations as a result of the credit system performing its function, to determine the content of credit relations by economic relations between credit organizations and various subjects based on return and payment conditions for the collection and redistribution of free funds within a certain period of time, etc. is to investigate issues.

Methodology – economic, statistical and comparative analysis methods were used in the research work.

Research results – the content of credit relations is not limited to the accumulation of monetary capital and the temporary use of legal and natural persons. In the process of lending, a mass of financial instruments is formed in addition to the production costs, that is, the money circulation of reproduction.

Key words: credit, credit relations, banking activity, money circulation, market

Гусейн Эйвазли

СПОСОБЫ ОПЛАТЫ НА КРЕДИТНОМ РЫНКЕ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

В статье говорится об особой роли кредита в банковской системе и способах его организации в условиях рыночной экономики. В настоящее время большой объем денежных расчетов и платежей осуществляется предприятиями, организациями и населением во всем мире посредством кредита, одновременно превращая свободные денежные инструменты, сбережения и доходы людей в активный оборотный капитал, множество различных кредитов, страховые, брокерские, инвестиционные, трастовые, осуществляет консультационные трансферы и другие операции. Несмотря на то, что кредитная система является вторичной по отношению к производству, она всегда и в значительной степени предпочтительна.

В результате исследования установлено, что кредит многократно увеличивает объем сбережений, обеспечивает переток денежных средств из одной отрасли в другую и тем самым создает условия для повышения эффективности производства. Роль и значение кредитной системы характеризуются рядом показателей: общей суммой кредита, долей банковских кредитов в формировании основного и оборотного капитала предприятий и организаций, общим платежным оборотом и т.д.

Целью – является создание кредитных отношений в результате выполнения кредитной системой своих функций, определение содержания кредитных отношений экономическими отношениями между кредитными организациями и различными субъектами на основе условий возврата и платежа по сбору и перераспределению свободных денежных средств в пределах кредитной системы. определенный период времени и т. д. заключается в изучении проблем.

Методология – в исследовательской работе использовались методы экономического, статистического и сравнительного анализа.

Результаты исследования – содержание кредитных отношений не ограничивается накоплением денежного капитала и временным пользованием юридических и физических лиц. В процессе кредитования помимо издержек производства формируется масса финансовых инструментов, то есть денежного обращения воспроизводства.

Ключевые слова: кредит, кредитные отношения, банковская деятельность, денежное обращение, рынок

YAŞIL İQTİSADİYYAT: “YENİ KONSEPSİYA VƏ YENİ İNVESTİSİYA MODELİ”

Xülasə

Məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində rolu, sosial investisiya kimi verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti göstərilmişdir. Yaşıl iqtisadiyyatın yeni sosial investisiya kimi rolunu müəyyənləşdirməklə onlardan səmərəli istifadə yollarının araşdırılması göstərilir. Sosial investisiya modeli kimi yaşıl iqtisadiyyat resurslarından rasional istifadənin qiymətləndirilməsi izah olunur. Davamlı inkişafın təmin olunmasında, yaşıl iqtisadiyyatın uyğun inkişaf perspektivləri vurğulanır. Həmçinin, məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın sosial investisiya kimi formalaşdırılması və ondan optimal istifadə yolları təklif edilir.

Müasir dünyada ən əsas məsələlərdən biri sosial iqtisadi rifahı inkişaf etdirməkdir. Bu tendensiyada, Yaşıl iqtisadiyyat önəmli rol oynayır.

Məqsəd – Yaşıl iqtisadiyyatın cəmiyyətin rifahında yeni konsepsiya yeni investisiya modeli rolunu müəyyənləşdirməklə onlardan səmərəli istifadə yollarının araşdırılmasından ibarətdir.

Metodologiya – Yeni konsepsiya və yeni investisiya modeli tədqiqat işində nəzəri, iqtisadi və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Yeni konsepsiya və yeni investisiya modeli kimi cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində yaşıl iqtisadiyyat ehtiyatlarının rolu, sosial investisiya kimi yaşıl sahələrdən səmərəli istifadənin ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası, yeni yaşıl model, yeni investisiya modeli, investisiya, yaşıl sahibkarlıq*

Giriş

Yaşıl iqtisadiyyat və sosial sərmayə anlayışları bizə gələcək iqtisadi artımı, ekoloji dayanıqlığı və sosial rifahı tarazlaşdırmağa kömək edə bilər. Ona görə də bu anlayışların daha çox araşdırılması və həyata keçirilməsinə ehtiyac var. Bu yanaşma təbii resurslardan səmərəli istifadə etmək, tullantıları və çirklənməni azaltmaq, bərpa olunan enerji mənbələrini təşviq etmək və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Yaşıl sahibkarlıq isə, ekoloji problemləri həll etmək və ya azaltmaq üçün innovasiya-biznes imkanları yaratmağı hədəfləyən bir sahibkarlıq növüdür. Yaşıl sahibkarlar davamlı məhsul və xidmətlər təklif etməklə həm ətraf mühitə, həm də cəmiyyətə töhfə verməyi hədəfləyirlər. Bu günə qədər Yaşıl iqtisadiyyatla əlaqəli ümumi qəbul edilmiş tərif yoxdur. Yaşıl iqtisadiyyat, UNEP mütəxəssisləri tərəfindən tərtib edilmiş geniş istifadə edilən şərhə görə, “yaşıl” iqtisadiyyat insanların rifahını yaxşılaşdıran, sosial ədaləti təmin edən və eyni zamanda ətraf mühitə və əhalinin yoxsullaşmasına qarşı riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldan iqtisadi fəaliyyət deməkdir.

Dar mənada, ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən, atmosfer çirkləndiricilərin və istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq eləcə də ekoloji balansə nəzarət etmək üçün texnologiya

və avadanlığın işlənməsi, istehsalı eləcə də istismarı, iqlim dəyişikliyiinin monitorinqi və proqnozlaşdırılması, enerji - resurs üçün qurğular və texnologiyalar daxildir. Bundan əlavə, “yaşıl” iqtisadiyyat bina və tikililəri temperaturun, rütubətin, külək yükünün və s.-nin qəfil dəyişməsindən qorumaq üçün texnologiya və materialların işlənilib hazırlanmasını, istehsalı və istifadəsini də əhatə edir. Bunlar modernləşdirmə ilə yanaşı, iqtisadi fəaliyyət növləridir. İstehsalın səmərəliliyinin artırılması insanların yaşayış mühitinin yaxşılaşdırılmasına, o cümlədən texnogen emissiyaların azaldılmasına və əhəlinin və təsərrüfat kompleksinin dəyişən iqlim şəraitinə uyğunlaşmasına kömək edir.

Mövcud ədəbiyyatlara istinad

Sahibkarlıq bir sektor, bir ölkə, bir qrup insanla məhdudlaşmır və sahibkarlıq davranışına bütün cəmiyyətlərdə və bütün iqtisadi şəraitdə rast gəlmək olar. Yaşıl sahibkarlığın özü nisbətən yeni bir anlayışdır və 1990-cı illərdən bəri artan diqqəti cəlb edir (Harini, Meenakshi, 2012: 80). Bu günə qədər sahibkarlıq ideyası ilə maraqlanan tədqiqatçılar ətraf mühiti və sahibkarlığı təhlil edərkən bir çox fərqli terminlərdən istifadə ediblər. Ümumi istifadə olunan terminlər yaşıl sahibkarlıq (Berle, 1991), eko-sahibkarlıq (Schaper, 2002), ekoloji sahibkarlıq (Keogh və Polonski, 1998) və s. edir. Schaper iddia edir ki, bu terminlər eyni anlayışı əhatə edir və bir-birini əvəz edə bilər (Pachaly, 2012: 6). Yaşıl sahibkarlıq və eko-sahibkarlıq kimi yeni anlayışların istifadəsi bu iki yanaşma arasındakı fərqlərin qeyri-müəyyən qalmasına səbəb olur (EKOIQ, 2015: 42-43). İqtisadi, sosial və ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması üçün yaradılmış innovativ bizneslər sektorundan asılı olmayaraq yaşıl sahibkarlıq çərçivəsində qiymətləndirilir. Eko-sahibkarlıq ətraf mühitlə birbaşa əlaqəli sektorlarda həyata keçirilən fəaliyyətlər üçün istifadə edilən anlayışdır (EKOIQ, 2015: 43). Onun tərifinə dair müxtəlif mübahisələr olsa da, yaşıl biznes quran sahibkarları yaşıl sahibkarlar adlandırmaq üçün əsas tendensiya danışmaq olar (EKOIQ, 2015: 43). Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji riskləri və ekoloji çatışmazlıqları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla yanaşı, insanların rifahını və sosial bərabərliyini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan iqtisadi sistemdir. Başqa sözlə, bu, həm aşağı karbon, həm də resursdan səmərəli istifadə edən iqtisadiyyatdır. Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası yeni deyil. Onun kökləri Kenneth Boulding və Herman Daly kimi erkən ekoloji iqtisadçıların işlərində var. Bununla belə, dünya iqlim dəyişikliyiinin çağırışları və digər ekoloji problemlərdən getdikcə daha çox xəbərdar olduğu üçün bu, yalnız son illərdə geniş diqqəti cəlb etmişdir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid yeni texnologiyalara və infraqurğulara əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. Bu investisiya həm iqtisadiyyat, həm də ətraf mühit üçün uzunmüddətli dəyər yaratmağa yönəlmiş yeni investisiya modeli kimi nəzərdən keçirilə bilər. (UNEP (2011). 2010-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən nəşr olunan Ekosistemlərin İqtisadiyyatı və Biomüxtəlifliyin (TEEB) hesabatında qlobal iqtisadiyyatın hazırda təbii ehtiyatlardan həddən artıq istifadə edildiyi və bunun biomüxtəlifliyin və ekosistem xidmətlərinin itirilməsinə səbəb olduğu iddia edilir. (TEEB (2010). Hesabatda bu mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün yaşıl iqtisadiyyata keçid tələb olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP) və Dünya Bankı tərəfindən nəşr olunan Yaşıl İqtisadiyyat Hesabatı 2011 yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının hərtərəfli icmalını təqdim edir. Hesabat yaşıl texnologiyalara və infraqurğulara investisiyanın iş yerləri və iqtisadi artım yarada, eyni zamanda ətraf mühitə təsirləri azalda biləcəyi bir sıra əsas sektorları müəyyən edir. İnküziv Yaşıl İqtisadiyyat: Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye İnkişaf Təşkilatı (UNEIDO) və Dünya Bankı tərəfindən nəşr olundu

əhatəli və ədalətli şəkildə yaşıl iqtisadiyyat. Hesabatda iş yerlərinin yaradılmasının, yoxsulluğun azaldılmasının və cəmiyyətin bütün qruplarının keçiddən faydalanmasının vacibliyi vurğulanır.

Yaşıl iqtisadiyyat üçün ən çox yayılmış modellərdən bəziləri bunlardır:

Dövlət-özəl tərəfdaşlıqlar (PPPs): PPP-lər yaşıl infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək və çatdırmaq üçün hökumətlərin özəl sektorla tərəfdaşlıq yoludur. PPP-lərdən bərpa olunan enerji layihələri, enerji səmərəliliyi layihələri və ictimai nəqliyyat layihələri də daxil olmaqla geniş spektrli yaşıl layihələri maliyyələşdirmək üçün istifadə edilmişdir.

Yaşıl istiqrazlar: Yaşıl istiqrazlar yaşıl layihələri maliyyələşdirmək üçün istifadə edilən borc qiymətli kağızlarıdır. Yaşıl istiqrazlar son illərdə getdikcə populyarlaşır, çünki investorlar davamlı aktivlərə investisiya etməkdə daha çox maraqlanırlar. Yaşıl vençur kapitalı (VC) fondları: Yaşıl VC fondları erkən mərhələdə yaşıl texnologiya şirkətlərinə sərmayə qoyan investisiya fondlarıdır. Green VC fondları yeni yaşıl texnologiyaların inkişafı və kommersiyalaşdırılmasının maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Karbon bazarları: Karbon bazarları karbon emissiyalarına qiymət qoyaraq istixana qazı emissiyalarını azaltmağın bir yoludur. Karbon bazarları yaşıl texnologiyalara və infraqurşağa investisiyaları dəstəkləmək üçün gəlir mənbəyi təmin edə bilər. Bunlar yaşıl iqtisadiyyata keçidi dəstəkləmək üçün istifadə oluna bilən investisiya modellərinin yalnız bir neçə nümunəsidir. Müəyyən bir ölkə və ya region üçün ən yaxşı investisiya modeli bir sıra amillərdən, o cümlədən kapitalın mövcudluğu, texnoloji inkişaf səviyyəsi və siyasət mühitindən asılı olacaq.

Sahibkarlıq fəaliyyətində yaşıl iqtisadiyyatın rolu

Sahibkarlıq fərd və cəmiyyət üçün dəyər yaradan, iqtisadi imkanlara cavab verən və ya yaradan fərdlər tərəfindən irəli sürülən, gətirdiyi yeniliklərlə iqtisadi sistemdə dəyişikliklərə səbəb olan bir prosesdir (Muzyka, Koning Churchill, 1995: 352). Yaşıl sahibkarlar digər sahibkarlarla ümumi cəhətləri paylaşsalar da, fərqləri də var. Yaşıl sahibkarlıq, sahibkarlıq məqsədlərinə çatmaqla yanaşı, cəmiyyətə müsbət töhfəsini artıracaq, insanlara və ətraf mühitə mənfi təsirlərini minimuma endirəcək şəkildə iş yerini idarə etməyin yollarını tapmaq üçün bütün səyləri əhatə edir (Satı, Yılmaz, 2008: 335). Digər tərəfdən, o, sahibkarlara bazardakı müştərilər və iş ortaqları, iş yerindəki işçilər, yerli cəmiyyət və ətraf mühit kimi maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqə qurmağa istiqamət verir (Satı, Yılmaz, 2008: 335). Başqa sözlə, yaşıl sahibkarların biznes fəaliyyətinin təbii mühitə və davamlı gələcəyə doğru dəyişməsinə xalis təsiri müsbətdir. Yaşıl sahibkarlıq iqtisadi və ekoloji sahələrdə müsbət katalizator olmaq potensialına malikdir. Yaşıl sahibkarlar ekoloji dəyərləri şəxsiyyətlərinin əsas komponenti kimi qəbul edirlər.

Sahibkarlıq nəzəriyyəsinin ən mühüm adamlarından biri Jozef Şumpeterdir. Şumpeterin fikrincə, sahibkarlar yenilikçidirlər. Şumpeter iddia edir ki, sahibkarlar yaradılış-məhv yolu ilə mövcud qəbul edilmiş biznes və iş rejimlərini tamamilə dəyişdirə bilərlər.

Mövcud məhsulların, proseslərin, ideyaların, sistemlərin və müəssisələrin zamanla innovasiya yolu ilə ortaya çıxan daha yaxşılara ilə əvəzlənməsi və nəticədə ortaya çıxan yeniliyin əvvəlki elementi tamamilə aradan qaldırması kimi müəyyən edilə bilər (Tunç, 2007: 31). Yenilik və ya yaradılış-məhv problemlərin həlli üçün yeni üsullar təqdim edir. Təbii ki, demək olar hər ekoloji problemdə innovasiyaya çağırış var (McEwen, 2013: 269). Yaşıl sahibkarlıq innovativ həllər ilə dəyər yaradır, yaradıcı məhv prosesini alovlandırır və sosial-iqtisadi prosesi tetiklər (EKOIQ, 2015: 44). İnnovasiyalar ekoloji problemlərə fəal yanaşmaq və davamlı həll yolunu tapmaq üçün çox effektiv vasitədir. İnkişaf etməkdə olan bir paradigma olaraq, yaşıl sahibkarlıq davamlılıq və ətraf mühitə həssas olan həvəsli bir iş

birliyi (Şahidullah, Hague, 2014: 3233). Yaşıl innovasiya və ya eko-innovasiya ətraf mühitə dəyən ziyanı azaltmaq və ya qarşısını almaq üçün yeni və ya dəyişdirilmiş proseslər, texnikalar, tətbiqlər, sistemlər, məhsullar kimi müəyyən edilə bilər (Kaur, 2014: 1). Başqa sözlə, yaşıl sahibkarlıq yeni məhsul dizaynı, yeni texnologiyalar və yeni təşkilati tədbirlər vasitəsilə baş verə bilər.

Effektiv yaşıl sahibkarlıq nümunələri:

1. Günəş enerjisi istehsalı və quraşdırılması,
2. Təkrar emal və tullantıların idarə edilməsi,
3. Elektrikli nəqliyyat vasitələrinin və enerji doldurulmasının təkmilləşdirilməsi,
4. Ekoloji kənd təsərrüfatı və davamlı qida istehsalı,
5. Enerji səmərəliliyi həlləri və yaşıl binaların tikintisi,
6. Yaşıl təşəbbüslərə dənizin təmizlənməsi və suyun qorunması kimi sahələrdə rast

gəlmək olar.

Faydaları:

Yaşıl iqtisadiyyat və sahibkarlıq iqlim dəyişikliyinə qarşı artım problemləri ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. Davamlı biznes modelləri uzunmüddətli perspektivdə gəlirli ola bilər və müəssisələr üçün rəqabət üstünlüyü təmin edə bilər. Yaşıl təşəbbüslər yerli iqtisadiyyatlara və cəmiyyətin müxtəlif sferalarına müsbət təsir göstərir.

Nəticə

Yaşıl sahibkarlar iqtisadi inkişaf üçün vacibdir. Yaşıl sahibkarlar işsizliyin, yoxsulluğun və ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasına mühüm töhfə verə bilərlər. Yaşıl sahibkarlar digər sahibkarlara nisbətən yaşıl təcrübələrdə və ekoloji vəzifələrdə daha çox məsuliyyət daşıyırlar. Onlar ya yaşıl və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və xidmətlər təklif edir, ya da öz məhsul və xidmətlərini yaşıl proses və ya təmiz texnologiya yardımı vasitəsilə təmin edirlər (BƏT, 2014: 1) və s. Ətraf mühitin mühafizəsi günümüzün ən vacib məsələlərindən biridir. Ona görə də yaşıl sahibkarların sayını artırmaq üçün onlara dəstək vermək vacibdir. Yaşıl sahibkarların sayı texniki yardım və dəstək, infrastruktur obyektləri, təlim proqramları və vergidən azad edilmə kimi təşviq və imkanlarla artırıla bilər. Cəmiyyətin dəyərlərini və yaşıl məhsul və xidmətlər haqqında təsəvvürlərini artıran təhsil və təcrübələr yaşıl sahibkarlığın inkişafı üçün müsbət amildir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin resursları məhdud olduğundan, inkişafı ilk növbədə arzu olunan və ölkəyə fayda verəcək yaşıl biznes sektorları müəyyən edilməlidir. Kiçik və orta biznes əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Müvafiq qanunvericiliyin inkişafı, tənzimlənməsi və səmərəli tətbiqi məqsədi daşıyan yaşıl biznes sektorlarında kiçik və orta biznes sahiblərinə və ya yaşıl biznes ideyaları olan sahibkarlara maliyyə və maliyyə dəstəyi, innovasiya bacarıqlarının gücləndirilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və əhalinin böyüməsinə kömək etmək; yaşıl kiçik və orta müəssisələr. Təmiz texnologiya sərmayələrinin dəstəklənməsi və onların həyata keçirilməsinin təşviq edilməsi ətraf mühitə daha həssas olan mühitdə rəqabət qabiliyyətini artırır. Universitetlərdə ekoloji cəhətdən təmiz yeni istehsal texnikası və proseslərini izah edən və bu mövzularda işgüzar bacarıqları təmin edən təlimlər keçirilməli, yaşıl iqtisadiyyata keçidi prioritetləşdirəcək tədqiqat layihələri üçün stimullaşdırılmalı, davranış dəyişikliyi üçün lazımi şərait yaradılmalıdır. Şirkətlərin elmi innovasiya layihələrin yaşıl innovasiyalar təşviq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Wainwright, J. and Mann, G. (2018), Climate Leviathan A Political Theory of Our Planetary Future, Verso Books, London-Nyuyork Bell, J. ve J.J.Stellingwerf. (2012). Sustainable Entrepreneurship: The Motivations & Challenges of Sustainable Entrepreneurs in the Renewable Energy Industry, Master Thesis within Business Administration: Strategic Entrepreneurship, Jonkoping International Business School, Jonkoping University, Jonkoping.
2. Creech, H. Huppé, A.G. Paas, L ve Voora, V. (2012). Social and Environmental Enterprises in the Green Economy: Supporting sustainable development and poverty eradication on the ground, Published by SEED and IISD.
3. CP/RAC. (2012). Green Entrepreneurship in Turkey, Ankara.
4. Efeoğlu, E. (2014). Çevreci Açidan Girişim; Eko-Girişimcilik, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 23, Sayı 1.
5. EKOIQ. (2015). İşin Rengi Giderek Değişiyor, Yeşil Girişimcilik, EKOIQ, Sayı 48, İstanbul.
6. Farinelli, F. Bottini, M. Akkoyunlu, Ş ve Aerni, P. (2011). Green Entrepreneurship: The Missing Link Towards A Greener Economy, ATDF Journal, Volume 8, Issue 3/4.
7. Gibbs, D. (2009). Sustainability Entrepreneurs, Ecopreneurs and the Development of a Sustainable Economy”, Greenleaf Publishing Ltd, <http://www.greenleaf-publishing.com>.
8. Gül, Z. (2007). İşletmelerde Üretim ve Çevreyi Bütünleştirmede ISO 14000 Yaklaşımı: Bir Alan Araştırması, T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
9. Hamdouch, A ve Depret, M. H. (2012). Green Entrepreneurship Networks and Clusters: When the Local requires the Global, RSA Global Conference 2012 24th-26th June Beijing, China.
10. Harini, V ve Meenakshi, D.T. (2012). Green Entrepreneurship-Alternative (Business) Solution to Save Environment, Asia Pacific Journal of Management and Entrepreneurship, A Scholarly, Peer Reviewed, Bi- Annual, Open Access, Online Research Journal, Volume 1, Issue 3 ISSN 2277-8098.
11. Hewitt, G. (2012). Is corporate Asia ready for the green economy?, ACCA, www.accaglobal.com/ri.
12. Kaur, S. (2014). Green Entrepreneurship, Research Paper, International Journal of Scientific Research, Economics, volume:3, Issue:12, ISSN No 1227-8179. Muzyka, D. de Koning, A ve Churchill, N. (1995). On Organization and Adaptation: Building The Entrepreneurial Corporation, European Management Journal, Volume13, No.4.
13. OECD. (2011). Towards Green Growth, Multilingual Summaries, Summary in Turkish,- ISBN 978-92-64-094970.
14. OECD. (2013). Working Party on SMEs and Entrepreneurship (WPSMEE) -Green Entrepreneurship, Eco-Innovation and SMEs Final Report, CFE /SME (2011)9/FINAL.
15. Pachaly, M. V. W. (2012). Barriers and Triggers to Green Entrepreneurship: An Exploratory Study, Thesis, to Obtain the Degree of Master of Science in Economics and Business Economics, Specialisation Entrepreneurship and Strategy Economics, Erasmus University Rotterdam, Erasmus School of Economics, Rotterdam.
16. Satı, Z. E ve Yılmaz, C. (2008). Sürdürülebilir Bir Gelecek İçin Yeşil Girişimcilik, 2.Uluslararası Girişimcilik Kongresi, Bışkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları:112.
17. Sanyang, S. E ve Huang, W.C. (2008). Green Cooperatives: A Strategic Approach Developing Women’s Entrepreneurship in the Asian and Pacific Region, World Journal of Agricultural Sciences, 4 (6): 674-683, 2008 ISSN 1817- 3047© IDOSI Publications, Taiwan.
18. Schaper, M. (2010). Making Ecopreneurs: Developing Sustainable Entrepreneurship, 2nd Edition, Ashgate Publishing Group.
19. Shahidullah, A.K.M ve Haque, C.E. (2014). Enviromental Orientation of Small Enterprises: Can Microcredit-Assisted Microenterprises be “Green, Sustainability, ISSN 2071-1050, www.mdpi.com/journal/.
20. Tunç, B. (2007). İşletmelerde Yaratıcılık, Yenilikçilik, Girişimcilik Yönetimi, Dokuz Eylül

- Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
21. TTGV. (2012). Türkiye’de Yeşil Girişimcilik Final
 22. TEEB (2010). The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Main report. United Nations Environment Programme.
 23. UNEP (2011). The Green Economy Report 2011: Towards an inclusive green economy. United Nations Environment Programme.
 24. ILO, UNEP, UNIDO, and World Bank (2012). The Inclusive Green Economy: Pathways to 2030. International Labour Organization, United Nations Environment Programme, United Nations Industrial Development Organization, and World Bank.

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики в экономической деятельности общества и значимость ее вклада как социальной инвестиции. Определяя роль зеленой экономики как новой социальной инвестиции, показано, как ее эффективно использовать. Объясняется оценка рационального использования ресурсов зеленой экономики как модели социальных инвестиций. В целях обеспечения устойчивого развития выделены перспективы развития, совместимые с зеленой экономикой, а также предложено формирование зеленой экономики как социальной инвестиции и пути ее оптимального использования.

Одним из важнейших вопросов в современном мире является развитие социального и экономического благосостояния. В этой тенденции важную роль играет «зеленая» экономика.

Цель – новая концепция зеленой экономики в благосостоянии общества заключается в определении роли новой инвестиционной модели и изучении путей их эффективного использования.

Методология – при исследовании новой концепции и новой инвестиционной модели использовались методы теоретического, экономического и сравнительного анализа.

Результаты исследования – определена роль резервов зеленой экономики в экономической деятельности общества как новой концепции и новой инвестиционной модели, значимость вклада эффективного использования зеленых территорий как социальных инвестиций в экономику страны.

Ключевые слова: зеленая экономика, концепция зеленой экономики, новая зеленая модель, новая инвестиционная модель, инвестиции, зеленое предпринимательство

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: “A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL”

Abstract

The role of the green economy in the economic activity of the society and the importance of its contributions as a social investment have been shown in the article. Determining the role of the green economy as a new social investment, it is shown how to effectively use it. The assessment of the rational use of green economy resources as a social investment model is explained. In order to ensure sustainable development, development perspectives compatible with the green economy are emphasized. Also, the article proposes the formation of the green economy as a social investment and ways of optimal use of it.

One of the most important issues in the modern world is to develop social and economic well-being. In this trend, Green economy plays an important role.

Purpose – the new concept of green economy in the welfare of the society is to determine the role of the new investment model and to examine the ways of their effective use.

Methodology – theoretical, economic and comparative analysis methods were used in the research of new concept and new investment model.

Research results – the role of green economy reserves in the economic activity of the society as a new concept and new investment model, the importance of the contributions of the effective use of green areas as a social investment to the country's economy have been determined.

Keywords: *green economy, green economy concept, new green model, new investment model, investment, green entrepreneurship*

UOT 339.5

Hafiz Tağıyev

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), doktorant
hafiztaghiyev@gmail.com*

AZƏRBAYCANIN GÖMRÜK SİYASƏTİNİN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Ölkənin xarici ticarət siyasəti iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının ən mühüm elementlərindən biri olmaqla, əhalinin sosial rifahına ən çox təsir edən amillərdən biri kimi qəbul olunur. Buna görə də, beynəlxalq ticarətin inkişafı həm ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində, həm də regional və global iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində dəstəklənir. İqtisadi siyasət strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi xarici ticarətin inkişafına təkan verən xüsusi gömrük mexanizmləri qəbul olunur və onun milli iqtisadiyyatın tələbinə, milli maraqlara uyğun tənzimlənməsi məqsədilə müvafiq dövlət siyasəti həyata keçirilir.

Məqsəd – normativ-hüquqi baza və xarici iqtisadi əlaqələrin təşkilinin əsas prinsiplərini öyrənməklə Azərbaycanın gömrük siyasətinin ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf dinamikasına təsirinin təhlilindən ibarətdir.

Metodologiya – tədqiqat zamanı rəsmi dövlət sənədləri və yerli və xarici alimlərin əsərlərinə müraciət olunmaqla analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi ümumelmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət və səmərəli gömrük tənzimlənməsi xarici ticarət əlaqələrinin struktur dəyişikliklərinə müsbət təsir etmiş və onun dinamik inkişafına təkan vermişdir. Xüsusilə, COVID-19 pandemiyasından sonrakı 2021-2022-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarətin inkişaf dinamikası sürətlənmiş və ixracın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi siyasət, xarici ticarət, ÜTT, gömrük tənzimlənməsi, ixrac*

Giriş

Milli iqtisadiyyatın inkişafı dövlətin gömrük siyasəti və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkil edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dövlətin gömrük siyasəti beynəlxalq yükdaşımaqların və ticarət məhsullarının dövriyyəsinin müəyyən olunmuş müvafiq normativ hüquqi baza əsasında ölkənin sərhəd-buraxılış rejimi vasitəsilə strateji cəhətdən tənzimlənməsini özündə ehtiva edir. Gömrük siyasəti dövlətin xarici ticarət sahəsində əsas prioritetlərini nəzərə almaqla formalaşdırılır. Bu siyasət həyata keçirilərkən qəbul edilmiş xarici ticarət siyasətinə nəzarətin təmin edilməsi, dövlət maraqlarına cavab verməyən qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınması və qanunçuluğun qorunması, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin və yerli istehsalçıların mənafeyinin qorunması məsələləri xüsusi olaraq nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi maraqlarının və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının və müdafiə potensialının gücləndirilməsini, eləcə də, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, qida təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsini və xarici təsirlərin neytrallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bütün bu və digər vacib şərtlərlə əlaqədar olaraq gömrük siyasətinin effektiv həyata keçirilməsi olduqca mürəkkəb proses kimi

qiymətləndirilir. Belə ki, müvafiq siyasətin effektiv həyata keçirilməsi hakimiyyətin icra, qanunvericilik və məhkəmə kimi hər üç qolunun, həmçinin də, sahibkarlıq və xarici ticarət subyektlərinin prosesdə iştirakı ilə reallaşdırılır. Gömrük və xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilən qanunvericilik aktları, onların məhkəmə-hüquq sistemi vasitəsilə müdafiə edilməsi, eləcə də, gömrük işi və xarici ticarət sahəsində milli prioritetlərə uyğun olaraq ölkəyə gətirilə və ölkədən çıxarıla bilən məhsulların növlərinin, miqdarının və digər şərtlərin müəyyənləşdirilməsi və ixracın təşviqi proqramlarının həyata keçirilməsi dövlətin gömrük siyasətinin onun ixrac imkanlarına təsirinin əsas faktorları kimi çıxış edir [12]. Bu baxımdan, Azərbaycanda tətbiq olunan gömrük tarifləri qlobal iqtisadiyyat ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların daxili bazar üçün ticarət siyasətinin və dövlət tənzimlənməsinin əsas metodudur. Beləliklə, gömrük tarifləri gömrük ödənişlərinin məbləğini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Gömrük tarifi əsasları xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarifi və xarici ticarətin digər növlərinin qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsində istifadə olunan xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasıdır. Onun mahiyyəti, hər bir məhsulun köçürülməsi ilə əlaqədar, gömrük rüsumunun dərəcəsinə təsir edən təsnifat kodunun müəyyənləşdirilməsidir.

Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət gömrük siyasəti ölkə ərazisində gömrük sahəsində nəzarətin və məhsul dövriyyəsinin qanunauyğun və səmərəli şəkildə dövlət tərəfindən tənzimlənməsini, eləcə də, yerli bazarın qorunmasını və milli iqtisadiyyatın sağlam inkişafının stimullaşdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bundan başqa, gömrük siyasəti milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərin nizamlanması və gömrük işi fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması vəzifəsini yerinə yetirir. Bu baxımdan, xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin reallaşdırılması və ixracın dəstəklənməsi gömrük xidmətinin əsas vəzifələri sırasına daxildir. Gömrük xidməti respublikamızın gömrük ərazisinin bütövlüyünü qorumaqla valyuta siyasəti sahəsində və xarici ticarət dövriyyəsi istiqamətində vahid dövlət siyasətini həyata keçirir [13]. Eyni zamanda, gömrük işi sahəsində fəaliyyət qanunvericiliyin və xarici ticarət iştirakçılarının mənafelərini qoruyur və müvafiq sahədə ümumi dövlət siyasətinə zərər gətirən addımların qarşısını alır.

Belə vəziyyətdə ölkə ərazisində özünü göstərən iqtisadi proseslərin inkişaf dinamikası, eləcə də, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) gömrük tarifləri və qeyri-tarif tənzimlənməsi qaydaları ilə əlaqədar tövsiyələrinin nəzərə alınması əhəmiyyətli hesab olunur. Bu kontekstdə ən vacib məsələ gömrük ödənişlərində xüsusi rol oynayan balanslaşdırılmış gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsidir. 1995-ci ildən fəaliyyət göstərən ÜTT-nin baş qərargahı Cenevrə şəhərində (İsveçrə) yerləşir. Təşkilatın 164 üzvü olmaqla bərabər, 22 ölkə və bəzi beynəlxalq təşkilatlar onun müşahidəçi statusuna malikdirlər. ÜTT-nin əsas məqsədi qlobal iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına nail olmaqla iqtisadiyyatın inkişafına təmin etmək və insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini dəstəkləməkdir. Təşkilatın əsas funksiyası isə beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli razılaşmalar və mexanizmlər vasitəsilə tənzimlənməsindən ibarətdir [5]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara üzv olmasına baxmayaraq hələ ki, ÜTT-yə üz olmamışdır. Bu kontekstdə, fərqli yanaşmalar olsa da, ölkəmizin ÜTT-yə üzv olmamasını hazırkı mərhələdə yerli bizneslərin inkişafının leyhinə olduğunu düşünmək daha düzgün olar.

Bu gün gömrük siyasəti beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində xüsusi yer tutmaqla bərabər, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında da onun əsas icraedici orqanı olan gömrük xidməti öz funksional rolunu davamlı olaraq artırır. Ona görə də, gömrük siyasəti Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin və xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsində vacib faktor kimi çıxış edir. Gömrük işi sahəsində ən vacib göstəricilərdən biri gömrük statistikasına hesab olunur. Gömrük statistikasına gömrük işinin müstəqil bir aləti kimi çıxış

edir. Bu statistika gömrük ödənişlərinin mərkəzi büdcəyə qəbulu, valyuta nəzarəti, mövcud vəziyyətin təhlili, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin inkişafı dinamikası və tendensiyaları, onun ödəniş balansı və bütövlükdə iqtisadiyyata nəzarət etmək üçün istifadə olunur.

Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti

Dünyanın əksər ölkələrində xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələrinin aradan qaldırılması və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması istiqamətində geniş müzakirələr aparılır. Bununla belə, tənzimləyici qaydalar, prosedurlar və bəzi əlaqəli sənədlər

beynəlxalq ticarətin reallaşdırılması zamanı kifayət qədər vaxt və maliyyə itkisinə səbəb olur. bəzən, ola bilər. Ticarətlə əlaqəli proseduraların gözlənilməsi ilə bağlı birbaşa və dolaylı xərclər qlobal ticarətdə yaradılan dəyərin 7%-10%-ni təşkil edir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür qaydalar, prosedurlar və tələb olunan sənədlər vasitəsilə hökumətlər sərhədlərdən keçən məhsulların hərəkətinə nəzarət edirlər. Buna baxmayaraq, hökumətlər səmərəli nəzarət mexanizmlərini qorumaqla bərabər, beynəlxalq biznes proseslərində vaxta qənaət olunması və əməliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi üçün gömrük və ticarət qaydalarını yenidən nəzərdən keçirməli və onları sadələşdirməlidirlər [11]. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ticarətin asanlaşdırılmasından müəyyən faydalar əldə edə bilsələr də, onlar ticarətin inkişafı prosesində institusional, hüquqi, eləcə də, ticarətin asanlaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərinin reallaşdırılması üçün tələb olunan xərclərin qarşılınması, əmək resursları təminatı, hökumət, aidiyyəti nazirliklər və idarələr arasında əməkdaşlıq kontekstində bəzi çətinliklərlə üzləşirlər.

Qlobal iqtisadi şəraitdə ticarət əlaqələrinin sürətli inkişaf tendensiyası milli dövlət sərhədlərinin getdikcə aradan qaldırılmasına və liberal iqtisadi münasibətlərin coğrafiyasının genişlənməsinə gətirib çıxarır. əksəriyyət tərəfindən qəbul olunur ki, hər bir ölkənin xarici ticarət siyasəti onun iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının ən mühüm elementlərindən biridir. Bunu bir çox arqumentlərlə əsaslandırmaq olar. Ancaq təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, xarici ticarətin reallaşdırılması zamanı özünü göstərən kiçik dəyişiklik belə ölkə əhalisinin sosial rifahına və ya həyat səviyyəsinə ciddi təsir göstərir. Buna görə də, iqtisadi siyasət strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi xarici ticarətin inkişafına xüsusi önəm verilir və onun milli iqtisadiyyatın tələbinə, milli maraqlara uyğun tənzimlənməsi məqsədilə müvafiq dövlət siyasəti həyata keçirilir. Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və milli iqtisadi maraqların qorunmasına əsaslanmaqla həyata keçirilir. Xarici ticarətin uğurlu reallaşdırılması onun strukturunda və məzmununda, qlobal iqtisadiyyatın konyukturasında baş verən sürətli dəyişikliklərin nəzərə alınmasını tələb edir [10].

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ciddi iqtisadi problemlərlə qarşı-qarşıya qalmışdı. Demək olar ki, əksər iqtisadi əlaqələrin qırılması, Ermənistanın işğalçılıq müharibəsi və ölkədə hökm sürən siyasi hərc-mərclik daxili iqtisadi və xarici ticari münasibətləri olduqca ağır məcraya sürükləyirdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin ölkənin siyasi hakimiyyətinə qayıdışı və 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması milli iqtisadiyyata böyük həcmli investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verdi. Neft-qaz sektorunun inkişaf etdirilməsi xarici ticarət əlaqələrinin qurulması və inkişafına, eləcə də, əldə olunan maliyyə resursları hesabına digər sahələrin də inkişaf etdirilməsinə və əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasına şərait yaratdı. Beləliklə, ölkəmiz uğurlu neft strategiyası nəticəsində böyük investisiyalar və maliyyə resursları əldə etməklə tədricən dirçəlməyə başladı və tərəqqi dövrünə qədəm qoydu. Yeni iqtisadi konyuktura şəraitində Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid siyasəti yürütməyə və dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi münasibətlər

qurmağa və ticarət əlaqələrini genişləndirməyə başladı. Bu kontekstdə, neft-qaz ixracı uzun müddət Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində aparıcı rol oynadı. Ancaq zaman keçdikcə iqtisadi şaxələndirmə və qeyri-neft sektorunun unkişafi istiqamətində strateji addımlar atıldı. Xüsusilə, 2014-cü ildən sonrakı mərhələdə neft qiymətlərinin kəskin enməsi iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsinə daha böyük zəmin yaratdı. Milli iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2016-cı ildə qəbul edilmiş strateji yol xəritələri və digər dövlət proqramları qeyri-neft sektorunun inkişafında yeni mərhələ açmaqla xarici ticarət əlaqələrinin strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpası və neft-qaz sektorunun inkişafı ilə əlaqədar müqavilələrin bağlanması ilə bərabər Azərbaycanda xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması və onun normativ-hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdür. Bu baxımdan, ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi məqsədi ilə 1994-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında” Prezident Fərmanı imzalanmış və bunun əsasında elə həmin il Nazirlər kabineti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin müvəqqəti qaydaları” təsdiq olunmuşdur. 05.04.1994-cü il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” və 06.08.1996-cı il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında” Prezident fərmanları xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bundan əlavə, 24.06.1997-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında”, eləcə də, “23.07.1999-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Prezident fərmanları müstəqillik ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin hüquqi baxımdan nizama salınması baxımında ilkin sənədlər kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsində dünyanın aparıcı iqtisadi təşkilatları, o cümlədən də, ÜTT ilə münasibətlərin qurulması mühüm mövqeyə malikdir. Ölkəmiz hələ 1997-ci ildə ÜTT-yə üzv olmaq niyyətini ifadə etmiş və müvafiq rəsmi müraciəti təşkilatın katibliyinə ünvanlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, 16.07.1997-ci il tarixində təşkilatda Azərbaycan üzrə İşçi Qrup təsis edilmişdir və geridə qalan müddət ərzində ölkəmizin təşkilata üzvlüyü ilə bağlı çoxtərəfli danışıqlar məhs bu işçi qrup çərçivəsində reallaşdırılmışdır. İşçi Qrupun ilk iclası 2002-ci ildə Cenevrə şəhərində baş tutmuşdur və 2004-cü ildən etibarən İşçi Qrupun iclasları ardıcıl keçirilir. Bu baxımdan, İşçi Qrupun 06.05.2008-ci il və 11.12.2008-ci il tarixlərində keçirilən müvafiq olaraq beşinci və altıncı iclaslarında Azərbaycan üzrə ilk ümumiləşdirici sənədin, yəni, Faktlar İcmalının hazırlanmasına dair qərar qəbul edilmiş və həmin sənəd katiblik tərəfindən hazırlanaraq Azərbaycan hökumətinə təqdim edilmişdir. Ölkəmizin təşkilata üzvlüyü ilə bağlı axıncı iclas isə (14-cü iclas) 28.07.2017-ci il tarixində yenə də Cenevrə şəhərində baş tutmuşdur. Ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı katibliklə müzakirələrdən əlavə, həm də ikitərəfli danışıqlar aparılır. Bu zaman, məhsul və xidmətlərin bazar dövriyyəsi zamanı zəruri sahələrin qorunması məsələləri əsas diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu baxımdan, Türkiyə, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Gürcüstan və Qırğız respublikaları ilə ölkəmizin maraqlarına tam cavab verən müqavilələr imzalanmışdır. ÜTT-yə üzvlüyün ən vacib istiqamətlərindən birini də qanunvericilik bazasının uyğunlaşdırılması təşkil edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən 02.08.2006-cı il tarixində təsdiq olunmuş 1583 nömrəli Sərəncamla müvafiq “Tədbirlər Planı”nda 39 adda normativ-hüquqi aktın ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur [1]. ÜTT-dən başqa Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat kimi regional iqtisadi institutlar və həmçinin də, Dünya İqtisadi Forumu, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, İslam

Əməkdaşlıq Təşkilatı, BMT-nin müvafiq qrup və təşkilatları, eləcə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq həyata keçirir.

“Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 17.12.1996-cı il tarixli Prezident Fərmanı, Nazirlər Kabinetinin 13.10.2017-ci il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə ticarət nümayəndəsi və onun aparatı haqqında Əsasnamə”nin və 02.05.12-ci il tarixli qərarı ilə “Xarici ticarətin gömrük statistikasının nəşr olunması Qaydası”nın təsdiq olunması xarici ticarət sahəsinin tənzimlənməsi və onun inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

“Xarici ticarət iştirakçılarının “Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemindən daimi istifadə hüququnu əldə etməsi, həmin hüququn dayandırılması, ləğvi və bərpası Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında 21.12.2018-ci il tarixli Prezident Fərmanının imzalanması isə sahibkarların ixrac fəaliyyətini təşfiq etməklə ölkənin ixrac imkanlarının genişləndirilməsinə töhfə vermişdir. Buna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi milli iqtisadiyyatın ixrac imkanlarının artırılmasına dəstək məqsədilə “Yaşıl Dəhliz” buraxılış sistemi tətbiq edir. Bu sistemin tətbiqinin əsas məqsədi qanunvericiliyin tələblərinə riayət etməklə ixrac əməliyyatları həyata keçirən sahibkarlar üçün daha effektiv şərait yaratmaq, özəl sektorun dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyini artırmaq və onlarda qaydalara könüllü riayət mədəniyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bundan əlavə, sistem mövcud risklərin qiymətləndirilməsini təmin etmək və gömrük auditinin aparılması ilə gömrük xidmətində nəzarət fəaliyyətinin və rəsmiləşdirilməsinin daha çevik və şəffaf həyata keçirməklə fiziki gömrük yoxlamalarını minimuma endirməyi hədəfləmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan sahibkarlarının ixrac imkanlarını genişləndirmək və məmur-sahibkar münasibətlərini yeni dövrün çağırışlarına uyğun təşkil etməklə potensial imkanlardan daha effektiv istifadəni təmin etmək məqsədi daşıyır [2].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22.02.2017-ci il tarixli Fərmanına əsasən “Bir Pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzi yaradılmışdır. İxracda məşğul olan sahibkarlar çöl heyvanları və yabanı bitki növlərinin ixracı üçün sertifikatları, ixrac etdikləri məhsullar haqqında baytarlıq və fitosanitar sənədləri, eləcə də, onların mənşəyi və keyfiyyəti haqqında sənədləri Mərkəzdən əldə edə bilirlər [6]. Bundan əlavə, ölkəmizdə ixracın dəstəklənməsi sahəsində ən əlverişli addımlardan biri də “www.azexport.az” internet portalının fəaliyyətə başlaması hesab olunmalıdır. Bu portal ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar və onların istehsal etdikləri məhsullar haqqında informasiyanı toplamaqla, o cümlədən, həmin sahibkarlar və xarici ticarət tərəfdaşları arasında sövdələşmə və müqavilələrin imzalanması və tərtibini təmin etməklə transsərhəd elektron xidmətlərin göstərilməsini yerinə yetirir. Sahibkarlar məhsulların ixracı üçün tələb olunan sənədlər və icazələri, eləcə də, ixrac gömrük bəyannaməsini və qeyri-neft ixracatçıları üçün nəzərdə tutulmuş büdcə hesabına təşfiq vəsaiti haqqında müraciətlərini portal vasitəsilə həyata keçirə bilirlər. Dövlət Gömrük Komitəsi bəhs olunan portal vasitəsilə ixrac dair gömrük bəyannamələrinin real vaxt rejimi çərçivəsində doldurulmasını və onların ixracatçılara təqdim edilməsini, eləcə də, təşkil edilmiş gömrük nəzarəti tədbirlərinin nəticəsi haqqında məlumatların təqdim edilməsini təmin edir [7]. Bundan başqa, Nazirlər Kabinetinin 14.11.2020-ci il tarixli, 448 №-li Qərarı ilə “Malların ixrac qeydi ilə satışı Qaydası” təsdiq edilmişdir ki, bu sənədə əsasən ixrac malları əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir [9]. Bütün bunların nəticəsi olaraq, həyata keçirilən əlverişli iqtisadi siyasət və onun əsas elementlərindən biri kimi təşfiq olunan xarici ticarət siyasəti sahibkarlıq subyektlərinin ixrac potensialını genişləndirmiş və ölkənin iqtisadi inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf dinamikası

Dövlət gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vəzifələri sırasına dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılmasından əlavə, eyni zamanda sahibkarlığın və yerli istehsalın inkişafının

təşfiq edilməsi və ixracın stimullaşdırılması daxildir. Bu baxımdan, ölkəmizdə gömrük tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, Azərbaycanda qeyri neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və yerli rezidentlərin xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə müvafiq dövlət siyasəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini də məhs bu siyasət təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, milli iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən strateji yol xəritələrinin qəbul edilməsi, yerli istehsalın və ixracın dəstəklənməsi məqsədilə qəbul edilmiş dövlət proqramları, eləcə də, çevik dövlət siyasəti bu sahədə böyük uğurların əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Həyata keçirilən bu siyasətin əsas icra orqanlarından biri kimi dövlət gömrük xidməti çıxış edir.

Təbii ki, həyata keçirilən məqsədyönlü dövlət siyasəti son illərdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinə və ixracın həcmının artmasına da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan, ölkəmizin son 10 ildə qeydə alınmış xarici ticarət göstəricilərinin təhlili qarşıya qoyduğumuz tədqiqat vəzifələrinin reallaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Cədvəl 1. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (2013-2022)

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə *)		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2013 ²	43,554.1	10,712.5	32,841.6	22,129.1	102.7	109.1	100.7
2013	34,687.9	10,712.5	23,975.4	13,262.9	106.3	109.1	105.1
2014 ²	39,407.5	9,187.7	30,219.8	21,032.1	95.7	85.4	99.0
2014	31,016.3	9,187.7	21,828.6	12,640.9	94.1	85.4	98.0
2015 ²	25,809.0	9,216.7	16,592.3	7,375.6	99.9	99.5	100.1
2015	21,945.8	9,216.7	12,729.1	3,512.4	104.3	99.5	106.3
2016 ²	21,596.6	8,489.1	13,107.5	4,618.4	92.7	89.6	94.4
2016	21,946.7	8,489.1	13,457.6	4,968.5	112.9	89.6	129.7
2017 ²	24,263.8	8,783.3	15,480.5	6,697.2	89.3	83.8	92.9
2017	24,103.3	8,783.3	15,320.0	6,536.7	85.2	83.8	86.1
2018 ²	31,782.7	11,465.9	20,316.8	8,850.9	100.5	100.2	100.7
2018	30,955.0	11,465.9	19,489.1	8,023.2	96.1	100.2	93.8
2019 ²	33,065.3	13,667.5	19,397.8	5,730.3	96.1	93.5	97.6
2019	33,302.7	13,667.5	19,635.2	5,967.7	96.8	93.5	98.8
2020 ²	24,203.5	10,732.0	13,471.5	2,739.5	78.1	64.0	88.0
2020	24,464.6	10,732.0	13,732.6	3,000.6	72.7	64.0	78.8
2021 ²	35,636.8	11,703.2	23,933.6	12,230.4	105.2	90.0	117.4
2021	33,911.2	11,703.2	22,208.0	10,504.8	87.2	90.0	85.0
2022 ²	56,212.1	14,539.9	41,672.2	27,132.3	106.4	101.7	108.7
2022	52,686.5	14,539.9	38,146.6	23,606.7	103.3	101.7	104.2

1-Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları

2-Statistika məlumatı

Mənbə: [4] əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəl məlumatlarının təhlili zamanı məlum olur ki, Azərbaycanın son 10 ili əhatə edən ticarət dövriyyəsi və eyni zamanda onun tərkibinə daxil olan ixracın həcmi bəzi illər istisna olmaqla adətən artan temp üzrə davam etmişdir. Məsələn, Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi rəqəmlərə əsasən 2013-cü ildə ümumi ticarət dövriyyəsi 43554.1 milyon ABŞ dolları və ixrac həcmi 32841.6 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyi təqdirdə, 2014-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 39407.5 və 30219.8 milyon ABŞ dollarına düşmüşdür. 2015-ci il üzrə də həmin göstəricilərdə azalma qeydə alınaraq 25809 və 16592.3 milyon ABŞ dollarına düşmüşdür.

Növbəti ildə, yəni 2016-cı ildə də həm xarici ticarətdə, həm də, onun tərkibində ixracın payında azalma baş vermişdir. Xarici ticarətin həcmi 21596.6 milyon ABŞ dolları və onun içərisində ixracın payı 13107.5 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Əlbəttə ki, xüsusilə həmin illərdə Azərbaycanın xarici ölkələrə ixrac etdiyi məhsulların böyük hissəsi neft və neft məhsullarından ibarət olmuşdur. Təbii ki, bəhs olunan illərdə ticarət dövriyyəsinin və ixracın azalmasını həmin vaxt dünya bazarlarında neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqələndirmək olar. Ona görə ki, qiymətlərin aşağı düşməsi həm Azərbaycanın neft satışını artırmaq təşəbbüslərini ən azı təxirə salır və eyni zamanda qiymətin düşməsi ilə neftin satışından əldə olunan valyutanın həcmi azalır ki, bu da xarici ticarətin və ixracın valyuta ilə ifadə olunan həcmnin azalmasına gətirib çıxarır.

Bununla belə, 2017-ci ildən başlayaraq xarici ticarətin həcmində (24263.8 milyon ABŞ dolları) və o cümlədən də, ixracın miqdarında (15480.5 milyon ABŞ dolları) artım müşayiət olunmağa başlamışdır. 2018-ci ildə ümumi xarici ticarətin həcmi 31782.7 milyon ABŞ dolları həcmində hesablanmış, ixrac əməliyyatlarının miqdarı isə 20316.8 milyon ABŞ dolları olmuşdur. 2019-cu ildə isə xarici ticarətin həcmi 33065.3 milyon ABŞ dolları qeydə alınmış və ixrac əməliyyatlarının həcmi isə 19397.8 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

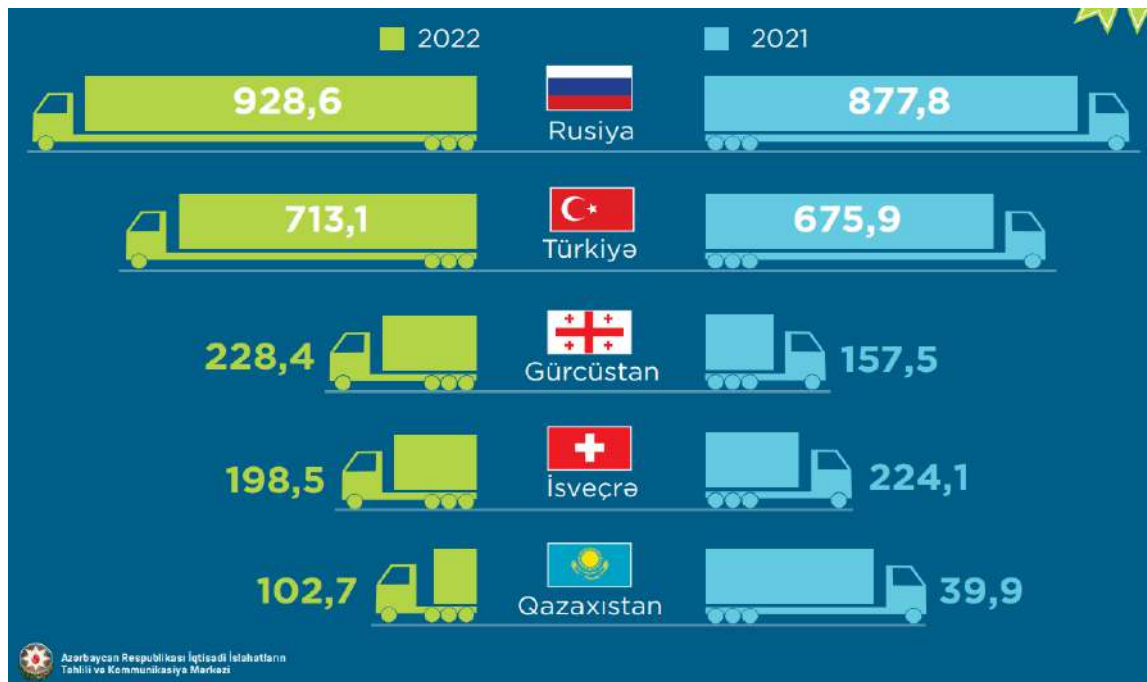
2020-ci ildə isə hər iki göstərici, yəni, həm ümumi ticarət dövriyyəsi (24203.5 milyon ABŞ dolları), həm də ixracın həcmində (13471.5 milyon ABŞ dolları) əhəmiyyətli azalma qeydə alınmışdır. Təbii ki, 2020-ci ildə müşayiət olunan bu mənfi tendensiya 2019-cu ilin sonlarından etibarən bütün dünyanı cənginə alan və qlobal iqtisadiyyata sarsıdıcı zərbə vuran COVID-19 pandemiyasının təsirləri ilə əlaqədar olmuşdur. Pandemiya Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinə, o cümlədən xarici ticarət dövriyyəsinin və ixrac əməliyyatlarının həcmnin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Buna baxmayaraq, rəsmi dövlət statistikasının təhlili göstərir ki, pandemiya sonrakı 2 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında sürətli canlanma və inkişaf tendensiyası qeydə alınmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 35636.8 milyon ABŞ dollarına, ixracın həcmi isə 23933.6 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Nəhayət, 2022-ci ildə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi və reallaşdırılan ixrac əməliyyatlarının həcmi sürətli artım nümayiş etdirmiş və müvafiq olaraq, 56212.1 milyon ABŞ dollarına və 41672.2 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu göstəricilər Azərbaycanın müstəqillik tarixində qeydə alınan ən yüksək göstəricilərdir.

Ümumilikdə isə, “2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 185 ölkəsindəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 121 ölkəyə məhsul ixrac olunmuş, 173 ölkədən idxal olunmuşdur” [3]. Müqayisə aparmaq üçün qeyd eliyə bilərik ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 4 milyard ABŞ dolları, ixrac isə 2,1 milyard ABŞ dolları olmuşdur. 1992-ci ildə həmin göstərici müvafiq olaraq 2,4 milyard və 1,5 milyard ABŞ dolları, 1993-cü ildə isə 1,35 milyard və 725 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Göründüyü kimi müstəqilliyin bərpasının ilk illərində Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi az olmaqla yanaşı, həm də mənfi dinamika nümayiş etdirmişdir. Yalnız 1994-cü ildən etibarən həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət bugun əldə olunan yüksək nəticələrin təməlini təşkil etmişdir.

Ümumiləşdirmə aparmaqla deyə bilərik ki, təhlil olunan dövr üzrə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi bəzi illərdə qlobal proseslərin, daha doğrusu iqtisadi böhran və pandemiyanın mənfi təsirlərindən yaranan nəticələri istisna etməklə ümumilikdə müsbət artım dinamikasına malikdir. Burada bir amili qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində neft məhsulları ixracının böyük paya sahib olması səbəbindən yaranan maliyyə böhranları və neft qiymətlərindəki dalğalanmalar milli iqtisadiyyatın bir sıra makroiqtisadi göstəricilərinə əhəmiyyətli təsir edir. Bu baxımdan, 2014-cü ildən başlayaraq neft qiymətlərinin kəskin ucuzlaşmasını və onun 2015-2017-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinə mənfi təsirlərini göstərə bilərik. Son 10 ildə Azərbaycanın xarici iqtisadi

əlaqələrinə mənfi təsir edən digər hadisə COVID-19 pandemiyası olmuşdur. Pandemiyanın sarsıdıcı təsiri 2020-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin kəskin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Ancaq pandemiya sonrakı, 2021-ci və xüsusilə 2022-ci ildə rekord göstəricilər qeydə alınmışdır. Təhlil göstərir ki, son illərdə milli iqtisadiyyatın ixrac potensialı artmış və bu da öz əksini xarici iqtisadi əlaqələrdə və ixracın miqdarının artmasında göstərmişdir. Təbii ki, burada ölkənin gömrük-vergi siyasətinin və ümumilikdə həyata keçirilən ixracın təfiqu və iqtisadi şaxələndirmə siyasətinin böyük rolu vardır.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət, o cümlədən gömrük tənzimləmə tədbirləri çərçivəsində tətbiq olunan təşfiq mexanizmləri ölkənin ümumi ixrac həcmi artırmaqla yanaşı, qeyri-neft ixracının artımında da özünü göstərmişdir. Son iki ilin müvafiq göstəricilərini müqayisə etməklə də bunu əyani şəkildə görmək olar. Belə ki, 2021-ci ildə Azərbaycanın ümumi ixrac həcmi 22,2 milyard ABŞ dollarından artıq və qeyri-neft ixracı isə 2,7 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2022-ci ildə Azərbaycanın ümumi ixrac həcmi 38,15 milyard ABŞ dollarına yaxın və qeyri-neft ixracı isə 3.05 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Müqayisədən göründüyü kimi, təkcə son iki ilin göstəricilərində böyük artım tempi müşahidə olunmuşdur. Şəkil 1-də təhlil edilən illər üzrə ölkəmizin ən çox qeyri-neft məhsulları ixrac etdiyi 5 ölkəni və ixracın dinamikasını izləyə bilərik.

Şəkil 1. 2021-2022-ci illərdə Azərbaycanın ən çox qeyri-neft məhsulları ixrac etdiyi ölkələr

Mənbə: İİTKM. İxrac İcmalı. Yanvar 2023-cü il məlumatları əsasında müəllif tərtib etmişdir

Şəkildən göründüyü kimi, 2021-2022-ci illərdə Azərbaycanın ən çox qeyri-neft məhsulları ixrac etdiyi ölkə Rusiya Federasiyası olmuşdur. Bu ölkə üzrə müvafiq göstərici 2021-ci ildə 877,8 milyon ABŞ dolları olduğu təqdirdə, 2022-ci ildə artım nümayiş etdirərək 928,6 milyon ABŞ dolların çatmışdır.

Qeyri-neft ixracının həcminə görə ikinci yerdə Türkiyə Respublikası gəlir. Qardaş ölkəyə 2021-ci ildə müvafiq sahədə 675,9 milyon ABŞ dolları həcmində ixrac reallaşdırıldığı halda 2022-ci ildə bu göstərici 713,1 milyon ABŞ dollarına çatmışdır.

Müvafiq istiqamət üzrə üçüncü yerdə 2021-ci ildə 224,1 milyon ABŞ dolları ixracı İsviçrə qərarlaşdığı halda, 2022-ci ildə ölkəmizin qeyri-neft ixracının həcmində görə üçüncü pillədə 228,4 milyon ABŞ dolları göstərici ilə Gürcüstan qərarlaşmışdır.

2022-ci ildə qeyri-neft ixracına görə dördüncü ölkə 198,5 milyon ABŞ dolları ixracı 2021-ci ildəki ticarətlə müqayisədə azalma göstərən İsviçrə olmuşdur. 2021-2022-ci illərdə müvafiq göstərici üzrə beşinci sırada 39,9 (2021) və 102,7 milyon ABŞ dolları ilə Qazaxıstan yerləşir. Qazaxıstan ölkəmizin qeyri-neft ixracında beşinci ölkə olmasına baxmayaraq, təhlil göstərir ki, 2022-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə bu istiqamət üzrə 2,5 dəfədən çox artım qeydə alınmışdır. Beləliklə, aparılan təhlillər Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə də xarici ticarət dövriyyəsinin həcmində müsbət dinamika nümayiş etdirdiyini göstərir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi maraqlarının və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının və müdafiə potensialının gücləndirilməsini, eləcə də, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, qida təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsini və xarici təsirlərin neytrallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət gömrük siyasəti ölkə ərazisində gömrük sahəsində nəzarətin və məhsul dövriyyəsinin qanunauyğun və səmərəli şəkildə dövlət tərəfindən tənzimlənməsini, eləcə də, yerli bazarın qorunmasını və milli iqtisadiyyatın sağlam inkişafının stimullaşdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə və ixracın stimullaşdırılmasına böyük önəm verməklə müvafiq sahənin qanunvericilik bazasının inkişafını həyata keçirir. Ölkəmiz həm xarici dövlətlərlə, həm də, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat kimi regional iqtisadi institutlar və həmçinin də, ÜTT, Dünya İqtisadi Forumu, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı və BMT-nin müvafiq qrup və təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində təhlil olunan son 10 il ərzində ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsində ümumilikdə müsbət artım dinamikası müşayiət olunmuş, COVID-19 pandemiyasından sonrakı 2021-2022-ci illərdə isə xarici ticarətin inkişaf dinamikası sürətlənmişdir. Pandemiyadan öncəki 2019-cu ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 33,3 milyard ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 19,6 milyard ABŞ dolları təşkil etdiyi halda 2021-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 33,9 və 22,2 milyard ABŞ dollarına, 2022-ci ildə isə 52,7 və 38,15 milyard ABŞ dollarına yaxın olmuşdur. Bu müsbət dinamika prioritet istiqamət kimi qəbul olunan qeyri-neft ixracında da özünü göstərmişdir. Pandemiyadan sonrakı 2021-ci ildə qeyri-neft ixracı 2,7 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2022-ci ildə 3.05 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bütün bunlar, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın xarici ticarət həcmində daha böyük rəqəmlərlə ifadə olunacağı qənaətinə gəlməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. AR İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan. <https://economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/umumdunya-ticaret-teskilati-wto-ve-azerbaycan>
2. AzSTAT. (2023a). ASİS. Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsi
3. AzSTAT. (2023b). https://stat.gov.az/news/source/XT_PRESS_2022_12.pdf

4. AzSTAT. (2023c). <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
5. Gurbanov, F. (2021). Azerbaijan World Trade Organization (WTO) accession process: an analysis of its future prospects in the context of international trade regulations.
6. <http://mybroker.az/post180>
7. <https://president.az/az/articles/view/25205>
8. <https://www.e-qanun.az/framework/46957>
9. <https://www.trade.gov/export-solutions>.
10. Mirkişili T.F. (2004). Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: „İqtisad Universiteti“ nəşriyyatı.
11. Nga, L. T. V., Huy, D. T. N., Hang, N. N. T., Lan, L. T., & Thach, N. N. (2021). Reforming specialized inspection procedures to improve business environment in vietnam for trade facilitation implementation. Management, 25(1).
12. Şəkərəliyev A.Ş. və Şəkərəliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi (Dərs vəsaiti). Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı (2015), 168 səh.
13. Şəkərəliyev, A.Ş., Nuriyev, C.Q., Əliyev, A.G., Şəkərəliyeva, Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” – nəşriyyatı. -292 səh.

Хафиз Тагиев

ВЛИЯНИЕ ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА НА РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Внешнеторговая политика страны является одним из важнейших элементов концепции экономической безопасности и рассматривается как один из факторов, в наибольшей степени влияющих на социальное благосостояние населения. Поэтому развитие международной торговли поддерживается как на уровне отдельных государств, так и в рамках региональных и глобальных экономических организаций. Специальные таможенные механизмы, стимулирующие развитие внешней торговли, принимаются в качестве одного из основных направлений стратегии экономической политики, а соответствующая государственная политика реализуется в целях ее регулирования в соответствии с потребностями национальной экономики и национальными интересами.

Цель – он заключается в анализе влияния таможенной политики Азербайджана на динамику развития внешнеторговых отношений страны путем изучения нормативно-правовой базы и основных принципов организации внешнеэкономических связей.

Методология – в ходе исследования использовались общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез, сравнение и обобщение, со ссылками на официальные государственные документы и работы отечественных и зарубежных ученых.

Результаты исследования – проводимая в Азербайджане целенаправленная экономическая политика и эффективное таможенное регулирование оказали положительное влияние на структурные изменения внешнеторговых отношений и придали импульс их динамичному развитию. В частности, в 2021-2022 годах после пандемии COVID-19 ускорилась динамика развития внешней торговли Азербайджана и значительно увеличился объем экспорта.

Ключевые слова: экономическая политика, внешняя торговля, ВТО, таможенное регулирование, экспорт

Hafiz Taghiyev

THE EFFECT OF CUSTOMS POLICY OF AZERBAIJAN ON THE DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE RELATIONS

Abstract

The country's foreign trade policy is one of the most important elements of the concept of economic security, and it is considered as one of the factors that most influence the social welfare of the population. Therefore, the development of international trade is supported both at the level of individual states and within the framework of regional and global economic organizations. Special customs mechanisms that encourage the development of foreign trade are accepted as one of the main directions of the economic policy strategy, and relevant state policy is implemented in order to regulate it according to the demand of the national economy and national interests.

Purpose – It consists of analyzing the impact of the customs policy of Azerbaijan on the development dynamics of the country's foreign trade relations by studying the normative-legal base and the main principles of the organization of foreign economic relations.

Methodology – during the research, general scientific research methods such as analysis, synthesis, comparison and generalization were used by referring to official state documents and works of local and foreign scientists

Study Findings – the purposeful economic policy and effective customs regulation implemented in Azerbaijan had a positive effect on the structural changes of foreign trade relations and gave impetus to its dynamic development. In particular, in the years 2021-2022 after the COVID-19 pandemic, the dynamics of the development of Azerbaijan's foreign trade has accelerated and the volume of exports has increased significantly.

Key words: *economic policy, foreign trade, WTO, customs regulation, export*

UOT 33.336.02

Səmayə Salahova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

samaya.salahova348@gmail.com

ABŞ VƏ AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL VERGİ İNİZİBATÇILIĞININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ABŞ və Azərbaycanda vergi inxibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşdırmadan istifadənin əsas üstünlükləri qeyd edilir. Həmçinin, ABŞ-da IRS vergi prosesinin sadələşdirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin vergi öhdəlikləri haqqında məlumatlandırılması və vergi qaydalarının sadələşdirilməsi üçün müxtəlif təbliğat kampaniyaları və təhsil təşəbbüslərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd edilir.

Eyni zamanda məqalədə ABŞ-da və Azərbaycanda rəqəmsal vergi idarəçiliyi sisteminin idarə edilmə xüsusiyyətləri qeyd edilir və bu ölkələrdə vergi inxibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri göstərilir.

Məqsəd – ABŞ və Azərbaycanda vergi inxibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Metodologiya – məqalədə müqayisəli təhlil, sintez və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ABŞ-da rəqəmsal vergi idarəçiliyi sistemi ölkədə vergi qanunlarının icrasına və vergi sisteminin idarə edilməsinə cavabdeh olan IRS tərəfindən idarə olunur. Azərbaycanda vergi qanunlarının idarə edilməsində və tətbiqində Dövlət Vergi Xidməti cavabdehlik daşıyır. DVX vergi proseslərinin sadələşdirilməsi, vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və cəlb olunmasının yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

Açar sözlər: *ABŞ-da və Azərbaycanda vergi inzibatçılığı, ödəyicilər, səmərəlilik, yüksəldilməsi, istiqamətləri*

Giriş

Vergi inzibatçılığı vergi orqanlarının bütün səviyyələrində qanunvericilik fəaliyyəti əsasında funksiyalarını icra edən dövlətdə vergi münasibətlərinin idarə edilməsi sistemidir.

Vergi inzibatçılığı-idarəetmə (inxibatçılıq) metodlarından istifadə edərək vergi siyasətinin təsiri altında onun subyektləri (vergi orqanları, vergi ödəyiciləri və s.) tərəfindən həyata keçirilən vergi münasibətləridir.

Vergi inzibatçılığını öyrənən metodların məcmusu bir metod kimi qəbul edildiyi üçün vergi inzibatçılığı metodunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Vergi inzibatçılığı metodu idarəetmə (inxibatçılıq) funksiyalarının (üsullarının): vergi planlaşdırması, proqnozlaşdırma, vergi ödəyicilərinin uçotu və daxil olan vergilər, təhlil, tənzimləmə, nəzarət və s. məcmusu hesab edilir.

Müxtəlif fəaliyyət səviyyələrində vergi inzibatçılığının idarəetmə sistemi müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirir: birinci dərəcəli subyektlər Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətidir [7].

Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində vergi inzibatçılığının vəzifəsi iqtisadi və

vergi münasibətlərində müxtəlif dəyişikliklərin operativ tənzimlənməsidir. Vergi ödənişlərinin büdcə sistemində daxil edilməməsi aşağıdakıları signal verə bilər:

1. Vergi qanunvericiliyinin mövcud normaları iqtisadi inkişafın (ayrı-ayrı sahələr, fəaliyyət növləri, əməliyyatlar və s.) ehtiyaclarına cavab vermir, onlar təhlil edilməli və bəlkə də dəyişdirilməlidir;

2. Vergi orqanlarına nəzarətin tətbiq olunan üsulları vergi ödənişlərinin minimuma endirilməsi üçün yaranan sxemləri izləmək və vergi ödəyicilərinin vergidən yayınmasını aradan qaldırmaq qabiliyyətini itirmişdir;

3. Beynəlxalq integrasiya prosesləri güclənmiş və milli vergi qanunvericiliyinin xüsusiyyətləri, habelə iqtisadi vergitutmanın qarşısını almaq üçün beynəlxalq qaydalar nəzərə alınmaqla təkcə yerli deyil, həm də xarici vergi orqanlarının hərəkətlərinin əlaqələndirilməsinə ehtiyac yaranmışdır [2, s.3-6].

Mövcud ədəbiyyatlara istinad

D.Q.Durçevə görə vergi inzibatçılığı tədbirləri sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmnin planlaşdırılması;
- Rusiyanın vahid maliyyə və vergi siyasəti üçün federal proqramların hazırlanması;
- Rusiya Federasiyası Hökumətinin qanunvericilik təşəbbüsü çərçivəsində Federal vergi və vergi qanunları layihələrinin hazırlanması;
- büdcə hesablarına vergilərin daxil olmasına birbaşa nəzarət, borcların toplanması, vergi pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb edilməsi (dar mənada vergi idarəsi) [3, s.114].

Bununla birlikdə, M.Yu.Orlov, "vergi idarəçiliyi" anlayışına vergi və rüsumların yaradılması və tətbiqi ilə əlaqəli münasibətləri və vergi və rüsumların toplanması prosesində yaranan münasibətləri aid etmək mümkün olmadığını göstərir, çünki bu münasibətlər inzibati səlahiyyətlərin olması səbəbindən deyil, dövlət subyektinin suveren hüquqlarının mövcudluğu səbəbindən həyata keçirilir [4, s.12-16].

Vergi idarəçiliyi altında vergi nəzarəti və günahkar şəxslərin vergi cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqəli səlahiyyətli orqanların fəaliyyətini başa düşür, çünki bunlarda vergi nəzarətçilərinin inzibati səlahiyyətləri tam şəkildə həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, hər bir vətəndaş təkcə dövlətimizin deyil, başqa bir vətəndaşın da maraqlarının vacibliyini dərk etməlidir. Beləliklə, məsələn, bir təşkilat üçün həvəsləndirici səbəblərdən biri işçinin əmək haqqının azaldılması, qeyri-rəsmi ödənilməsi və ya ümumiyyətlə ödənilməməsi yolu ilə vergi və töhfələrin ödənilməsindən uzaqlaşmaq ola bilər. Bu da yalnız qanunvericiliyin birbaşa pozulması deyil, həm də həmin işçinin hüquqlarının pozulması baxımından mənfi sosial nəticələrə səbəb olur.

Materiallar və metodlar

“2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri”nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 4 avqust tarixli 2257 nömrəli Sərəncamı ilə verilmiş tapşırıqların icrasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin (indi Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi) Kollegiyasının qərarına əsasən “Kameral vergi yoxlamalarının aparılmasına dair Qaydalar”, “Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi Qaydaları”, “Elektron auditin keçirilməsi Qaydaları”, “Vergi ödəyicilərinin telefon vasitəsi ilə əlaqə yaradılaraq məlumatlandırılması”, “Təsərrüfat obyektləri və fəaliyyət sahələri üzrə risklərin qiymətləndirilməsi Metodologiyası”, həmçinin “Borclu vergi ödəyiciləri üzrə risk qruplarının müəyyən edilməsi və borcların, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının dövlət büdcəsinə

alınması sahəsində vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi Qaydaları” təsdiq edilmişdir ki, bunlar da yoxlamalar zamanı vergi orqanı əməkdaşlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərinin gözlənilməsinə istiqamətləndirilmişdir [8].

Dövlətlər vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsini həyata keçirməklə vergi ödənişlərinin büdcə sistemində daxil edilməsini həyata keçirmiş olur. Odur ki, həm ABŞ-da, həm də Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırmaq üçün avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşdırmadan istifadə edilir. ABŞ-da IRS vergi prosesini sadələşdirmək və vergi ödəyicilərinə daha çox istifadəçi cəlb etmək məqsədilə fərqli xidmətlər təqdim etmək üçün onlayn portallar və süni intellektə əsaslanan chatbotlar da daxil olmaqla müxtəlif avtomatlaşdırma alətlərindən istifadə edilir. Həmçinin, vergi prosesini sadələşdirmək və vergi ödəyicilərinə daha çox istifadəçi cəlb etmək üçün Azərbaycanda Elektron Hökumət Portalı və “ASAN Vergi” mobil tətbiqi onlayn vergi xidmətlərinin göstərilməsində istifadə olunan avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşdırmanın əsas nümunələrdən hesab edilir. Azərbaycan Respublikasında vergi idarəçiliyində rəqəmsal yanaşmanı daha da genişləndirmək məqsədi ilə Rəqəmsal Transformasiya Şurası yaradılmışdır ki, bunun da yaradılması zərurəti vergi idarəçiliyində istifadə edilən rəqəmsal yanaşmanın genişləndirilməsindən dəstəklənir. Bu isə vergi idarəçiliyində rəqəmsal yanaşmada resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə ehtiyacdən irəli gəlir. Hazırda Rəqəmsal Transformasiya Şurasının qarşısında duran əsas hədəf mövcud və uğurla fəaliyyət göstərən bu növ vergi inzibatçılığını rəqəmsal idarəetməyə transformasiya edilməsidir. Şuranın əsas məqsədlərdən biri də vergi idarəetməsini sürətlə rəqəmsallaşdırmaq və vergi ödəyicilərinin vergi inzibatçılığı ilə münasibəti zamanı rahatlığın və səmərəliliyin təmin olunmasından ibarətdir: *“Bu məqsədlə Dövlət Vergi Xidmətinin informasiya texnologiyaları və rəqəmsallaşma sahəsində strategiyasının, vahid standartların hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur”* [9].

Hər iki ölkə vergi inzibatçılığının səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə məlumatların idarə edilməsi və analitikadan istifadə edir. ABŞ-da IRS yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən edib aradan qaldırmaq üçün məlumatların idarə edilməsi və analitikası alətlərindən istifadə edərək, vergi uyğunluğuna dataya əsaslanan yanaşma tətbiq edilir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığını təkmilləşdirmək məqsədi ilə məlumat analitikasından istifadə edilir. Bu zaman vergi yoxlamalarının vaxtını və xərclərini azaltmaqdan ötrü elektron məlumat mübadiləsi (EDI) sistemi tətbiq edilir.

Vergi ödəyicilərinin bu istiqamətdə təhsili olmadığı halda onların təhsilə cəlb edilməsi vacib şərtlərdən biridir. Odur ki, hər iki ölkədə (ABŞ, Azərbaycan) vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsinə, vergi idarəçiliyi qanunlarına tabeçiliyinin təkmilləşdirilməsi və bu prosesin sadələşdirilməsinə xüsusi diqqət verilir. ABŞ-da IRS vergi ödəyicilərini vergi öhdəliklərini əhatə edən qanunlarla məlumatlandırmaq, həmçinin vergi qaydalarının sadələşdirilməsi məqsədi ilə müxtəlif təbliğat kampaniyalarını və təhsilə cəlb edilmələri həyata keçirmək əsas şərtlərdən hesab edilir. Azərbaycan Respublikasında vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsi və qaydalara riayət edilməsi üstünlükləri haqqında məlumatlandırılması üçün, həmçinin əlverişli onlayn resurslarının və maarifləndirmə kampaniyalarının hazırlanması da daxil olmaqla, vergi ödəyicilərinin təhsilə cəlb edilməsi istiqamətində dövlət və digər müvafiq qurumlar tərəfindən vəsait ayrılır.

ABŞ-da və Azərbaycanda nisbətən yüksək uyğunsuzluq riski olan vergi ödəyicilərinin auditini aparmaq və onu prioritet istiqamətlər sırasına aid etmək məqsədi ilə riskə əsaslanan audit yanaşması tətbiq edilir. Belə ki, ABŞ-da IRS yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək, onların qarşısını almaq üçün məlumat

analitikasından istifadə edərək, audit seçiminə dataya əsaslanan yanaşma tətbiq edilir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında riskə əsaslanan audit yanaşması tətbiq edilir. Burada nəqsəd vergi ödəyicilərinə audit məqsədləri üçün lazımi məlumatları daha sadələşdirilmiş və istifadəçilər üçün əlverişli şəkildə təqdim etməyə imkan verən onlayn audit alətlərindən istifadə edilir. Bundan əlavə ABŞ və Azərbaycan vergi ödənişi ilə bağlı və digər məlumatları kiber təhlükələrdən qorumaq məqsədi ilə kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində də lazımi miqdarda vəsait ayırır. Belə ki, ABŞ-da IRS vergi ödəyiciləri ilə əlaqəli məlumatları qorumaq üçün müxtəlif kibertəhlükəsizlik tədbirləri (çox faktorlu autentifikasiya və müntəzəm təhlükəsizlik qiymətləndirmələri) həyata keçirir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında da kibertəhlükəsizliyə, o cümlədən qabaqcıl kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, vergi rəsmiləri və vergi ödəyicilərinə vergi ilə bağlı məlumatların mühafizəsi üzrə qabaqcıl təcrübələr haqqında maarifləndirmə proqramının hazırlanmasına kifayət qədər sərmayə qoyulmuşdur. Onu da qeyd edək ki, ümumilikdə, hər iki ölkə avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşdırma, məlumatların idarə edilməsi və analitikası, vergi ödəyicilərinin təhsilə cəlb edilməsi, riskə əsaslanan audit yanaşmaları və kibertəhlükəsizliyə diqqət yetirməklə vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırmaq üçün oxşar yanaşmalardan istifadə edir. Burada avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşdırma, məlumatların idarə edilməsi və analitikası, vergi ödəyicilərinin təhsili və məşğulluğu, riskə əsaslanan audit yanaşmaları və kibertəhlükəsizliyə diqqət yetirməklə vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırmaq üçün oxşar istiqamətlərdən istifadə edir. Bununla belə, ABŞ VƏ Azərbaycanın bu məsələlərlə bağlı tətbiq etdiyi xüsusi alətlər və təşəbbüslər onların unikal vergi sistemləri və ehtiyaclarına görə fərqlənə bilər.

ABŞ və Azərbaycanda vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərini müqayisə etmək üçün bir sıra əlavə məqamları da qeyd edək:

- ABŞ və Azərbaycanda vergi inzibatçılığı strukturu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. ABŞ-da federal vergi sistemi mövcuddur və Daxili Gəlir Xidməti (IRS) federal vergilərin toplanmasına cavabdehdir. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan qeyri-mərkəzləşdirilmiş vergi sistemində malikdir, Dövlət Vergi Xidməti (DVX) milli səviyyədə vergilərin toplanması və idarə edilməsinə, həmçinin yerli vergi orqanları isə yerli vergilərin idarə edilməsinə cavabdehdir. Vergi inzibatçılığı strukturunda bu fərq hər bir ölkədə vergi inzibatçılığı səmərəliliyinin yüksəldilməsini konkret istiqamətlərinə təsir edə bilər.
- ABŞ-da IRS, vergi ödəyicisi məlumatlarını yoxlamaq və potensial uyğunsuzluğu aşkar etmək üçün istifadə etdiyi banklar, işə götürənlər və maliyyə institutları kimi üçüncü tərəf məlumat mənbələrinin geniş spektrinə çıxışa malikdir. Azərbaycanda üçüncü tərəf məlumatlarından istifadə hələ də məhduddur və DVX (Dövlət Vergi Xidməti) vergi ödəyicilərinin öz hesabatlarına istinad edir. Azərbaycanda üçüncü tərəf məlumatlarının artan istifadəsi vergi ödəyicilərinin yükünü azaltmaqla və vergi məlumatlarının düzgünlüyünü və vergi inzibatçılığının səmərəliliyini potensial olaraq artırmağa meylli ola bilər.
- ABŞ Azərbaycanla müqayisədə daha yüksək səviyyədə inkişaf etmiş rəqəmsal infrastruktura malikdir ki, bu da vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün konkret istiqamətlərə təsir göstərə bilər. Məsələn, IRS vergi prosesini sadələşdirmək və vergi ödəyicilərinə daha rahat xidmətlər göstərmək üçün onlayn portallar və chatbotlar tətbiq edib, Azərbaycan isə onlayn vergi xidmətlərini göstərməklə istifadəçilər üçün əlverişli mobil proqramının hazırlanmasına daha çox diqqət yetirir. ABŞ Azərbaycanla müqayisədə daha təkmil məlumat analitikası qabiliyyətinə malikdir, IRS yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını daha

səmərəli müəyyən etmək üçün məlumat analitikasından istifadə edir.

ABŞ-da rəqəmsal vergi idarəçiliyi sistemi

ABŞ-da Daxili Gəlir Xidməti (IRS) vergi sistemini idarə etməkdən məsul olan federal agentlikdir. IRS vergilərin toplanması, vergi bəyannamələrinin işlənməsi, vergi qanunlarının icrası, vergi ödəyicilərinə yardım və təhsilin təmin edilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. IRS ABŞ-da federal vergi qanunu olan Daxili Gəlir Məcəlləsi (IRC) ilə idarə olunur.

Daxili Gəlir Xidməti vergi proseslərini sadələşdirmək və vergi ödəyicilərinə daha çox istifadəçi xidmətləri təqdim etmək üçün müxtəlif onlayn alətlər və resurslar tətbiq edir. Belə vasitələrdən biri də vergi ödəyicilərinə vergi bəyannamələrini elektron şəkildə təqdim etməyə imkan verən elektron fayldır. Elektron sənədləşdirmənin ənənəvi kağız sənədləri ilə müqayisədə çoxsaylı üstünlükləri vardır:

- daha sürətli emal vaxtları;
- daha dəqiq qaytarmalar;
- səhvlərin azaldılması riski.

IRS həmçinin vergi ödəyicilərinə vergi ödənişlərini onlayn həyata keçirməyə imkan verən onlayn ödəmə sistemini də tətbiq edib. Bu sistem vergi ödəyicilərinin ödənişlərini həyata keçirmələri üçün təhlükəsiz üsul təqdim edir və kağız çeklərə ehtiyacı azaldır. IRS, həmçinin uyğun vergi ödəyicilərinə pulsuz vergi hazırlamaq üçün proqram təmin edən Pulsuz Fayl proqramını həyata keçirir. Bu proqram aşağı və orta gəlirli vergi ödəyicilərinə vergi bəyannamələrini asanlıqla hazırlamaq və təqdim etməkdə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

IRS yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək üçün məlumatların idarə edilməsi və analitikasından istifadə edir. Agentlik vergi tətbiqetmə səylərini artırmaq və vergi ilə bağlı qərarların qəbulunu təkmilləşdirmək üçün müxtəlif məlumat analitik alətlərini tətbiq edir. Belə vasitələrdən biri potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək üçün məlumat analitikasından istifadə edən Fraud Detection and National Security (FDNS) sistemidir. FDNS sistemi saxtakarlığı göstərə biləcək uyğunsuzluqları və anomaliyaları müəyyən etmək üçün vergi bəyannamələrini və digər məlumatları təhlil edir. IRS həmçinin vergi uyğunluğu prosedurlarını avtomatlaşdırmaq üçün məlumat analitikasından istifadə edir. Bu, agentliyə vergi bəyannamələrini daha tez və dəqiq emal etməyə imkan verir və əl ilə müdaxilə ehtiyacını azaldır.

IRS uyğunluğu artırmaq və vergi proseslərini sadələşdirmək üçün vergi ödəyicilərinin təhsilini və əlaqəsini gücləndirməyə sadıqdır. Agentlik vergi ödəyicilərinin vergi öhdəlikləri barədə məlumatlandırılması və vergi qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi məqsədilə müxtəlif maarifləndirmə kampaniyaları və maarifləndirmə təşəbbüsləri həyata keçirmişdir. Belə təşəbbüslərdən biri də IRS ilə işləməkdə çətinlik çəkən vergi ödəyicilərinə yardım göstərən Vergi Ödəyicisinin Vəkil Xidmətidir. Vergi Ödəyicisinin Vəkil Xidməti IRS daxilində vergi məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkən vergi ödəyicilərinə pulsuz yardım göstərən müstəqil təşkilatdır. Xidmət vergi ödəyicilərinə mürəkkəb vergi sistemində naviqasiya etmək və problemlərini həll etmək üçün lazım olan yardımı almaqda kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [6].

IRS, həmçinin uyğunsuzluq riski yüksək olan vergi ödəyicilərinin auditini prioritetləşdirmək üçün risk əsaslı audit yanaşmasını tətbiq etmişdir. IRS yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək və risk əsasında audit resurslarını prioritetləşdirmək üçün məlumat analitikasından istifadə edir. Bu yanaşma agentliyə audit resurslarını daha çox uyğun gəlməyən vergi ödəyicilərinə yönəltməyə imkan verir ki, bu da vergi inzibətçiliğinin səmərəliliyini yüksəldir.

IRS həmçinin vergi ödəyicilərinin məlumatlarını kibertəhlükələrdən qorumaq üçün

kibertəhlükəsizlik tədbirlərini mütəmadi olaraq təkmilləşdirir. Agentlik vergi ilə bağlı məlumatların qorunması üçün çoxfaktorlu autentifikasiya, müntəzəm təhlükəsizlik qiymətləndirmələri və digər qabaqcıl kibertəhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirmişdir. IRS kibertəhlükəsizliyə ciddi yanaşır və vergi ödəyicilərinin məlumatlarını kiberhücumlardan qorumaq üçün tədbirlərə böyük sərmayə qoyur.

ABŞ və Azərbaycanda rəqəmsal vergi idarəçiliyi sisteminin idarə olunması

ABŞ və Azərbaycanda rəqəmsal vergi inzibatçılığı sistemləri son illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə və irəliləyişlərə məruz qalıb. Bu dəyişikliklər vergi orqanlarının səmərəliliyi artırmaq, vergi ödəyicilərinin qanuna uyğunluğunu yaxşılaşdırmaq və vergidən yayınma ilə mübarizə aparmaq üçün artan ehtiyacdən irəli gəlir. ABŞ-da Daxili Gəlir Xidməti (IRS) vergi sisteminin idarə edilməsinə cavabdeh olan federal agentlikdir. IRS ABŞ-da federal vergi qanunu olan Daxili Gəlir Məcəlləsi (IRC) ilə idarə olunur. IRC-də vergi inzibatçılığı ilə bağlı müxtəlif müddəalar, o cümlədən vergi ödəyicisinin hüquqları, uyğunluq prosedurları və uyğunsuzluğa görə cərimələr vardır. IRS vergi proseslərini sadələşdirmək və vergi ödəyicilərinə daha çox istifadəçi xidmətləri təqdim etmək üçün müxtəlif onlayn alətlər və resurslar tətbiq etmişdir. Son illərdə IRS tərəfindən həyata keçirilən əsas təşəbbüslərdən biri Modernləşdirilmiş e-Fayl (MeF) sistemidir. MeF vergi ödəyicilərinə vergi bəyannamələrini, o cümlədən fərdi gəlir vergisi bəyannamələrini, korporativ gəlir vergisi bəyannamələrini və məlumat bəyannamələrini onlayn təqdim etməyə imkan verən elektron təqdimetmə sistemidir. MeF vergi bəyannamələrinin statusu ilə bağlı real vaxt rejimində rəy təqdim edir, emal müddətlərini azaldır və bununla da vergi inzibatçılığının ümumi səmərəliliyini artırır [6].

IRS, həmçinin yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək üçün məlumatların idarə edilməsi və analitikasını həyata keçirmişdir. Buraya vergi ödəyicilərinin məlumatlarını təhlil etmək və uyğunsuzluq nümunələrini aşkar etmək üçün süni intellekt və maşın öyrənməsindən istifadə daxildir. Eyni zamanda, IRS daha yüksək uyğunsuzluq riski olan vergi ödəyicilərinin yoxlamalarına üstünlük verən risk əsaslı audit yanaşmasını qəbul etmişdir. Bu yanaşma IRS-ə resursları daha səmərəli bölüşdürməyə və vergi ödəyicilərinin uyğunluq dərəcələrini yaxşılaşdırmağa köməklik göstərir. Bu tədbirlərə əlavə olaraq, IRS vergi ödəyicilərinin təhsilini və əlaqəsini, kibertəhlükəsizlik tədbirlərini və maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığı təkmilləşdirməyə sadıqdır. Agentlik vergi ödəyicilərinin vergi öhdəlikləri və hüquqları ilə bağlı maarifləndirilməsi, həmçinin vergi ödəyicilərinin məlumatlarının qorunması üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif proqram və təşəbbüslər həyata keçirmişdir. IRS həmçinin vergi inzibatçılığı proseslərini təkmilləşdirmək və vergi ödəyicilərinin qarşılaşdıqları ümumi problemləri həll etmək üçün vergi mütəxəssisləri, proqram təminatı tərtibatçıları və vəkiliyyət qrupları da daxil olmaqla maraqlı tərəflərlə tərəfdaşlıq əlaqələri qurmuşdur.

Azərbaycanda rəqəmsal vergi inzibatçılığı sistemi Vergilər Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən idarə olunur. Vergilər Nazirliyi ölkədə vergi qanunlarının idarə edilməsinə və icrasına cavabdehdir. Nazirlik vergi proseslərinin sadələşdirilməsi və vergi ödəyicilərinə daha rahat xidmətlərin göstərilməsi üçün müxtəlif onlayn alətlər və resurslar tətbiq edir.

Vergilər Nazirliyinin həyata keçirdiyi əsas təşəbbüslərdən biri də Elektron Vergi Sistemidir. Elektron Vergi Sistemi vergi ödəyicilərinə vergi bəyannamələrini təqdim etməyə və vergi ödənişlərini onlayn həyata keçirməyə imkan verən onlayn platformadır. Sistem vergi ödəyicilərinin məlumatlarına real vaxt rejimində çıxışı təmin edir və vergi ödəyiciləri

ilə vergi orqanları arasında elektron əlaqə yaratmağa imkan verir. Elektron Vergi Sistemi ölkədə emal müddətlərini azalmağa və vergi inzibatçılığının səmərəliliyini yüksəltməyə istiqamətlənmişdir. Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının təkmilləşdirilməsi və vergidən yayınma hallarına qarşı mübarizə istiqamətində də müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Buraya yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək üçün məlumat analitikasından istifadə daxildir. İqtisadiyyat Nazirliyi vergi amnistiyası proqramını həyata keçirmişdir ki, bu da vergi ödəyicilərinə əvvəllər açıqlanmayan gəlirləri və ya əmlaklarını cərimə və təqib olmadan bəyan etməyə imkan verir. Amnistiya proqramı vergi ödəyicilərinin öhdəliklərini yerinə yetirmə dərəcələrini artırmağa və hökumətə əlavə gəlir əldə etməyə köməklik edir.

Bu tədbirlərə əlavə olaraq, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və cəlb olunması, şəffaflıq və maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsinə sadıqdır. DVX vergi ödəyicilərinin vergi öhdəlikləri və hüquqları ilə bağlı maarifləndirilməsi, eləcə də vergi inzibatçılığı proseslərində şəffaflığın artırılması istiqamətində müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirir. Həmçinin, vergi inzibatçılığı proseslərinin təkmilləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin qarşılaşdıqları ümumi problemlərin həlli üçün maraqlı tərəflərlə, o cümlədən biznes qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq əlaqələri qurulur.

Beləliklə, ABŞ və Azərbaycanda müxtəlif qurumlar və hüquqi çərçivələr tərəfindən idarə olunan rəqəmsal vergi inzibatçılığı sistemləri tətbiq edilir. ABŞ-da IRS və Azərbaycanda İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti öz ölkələrində vergi qanunlarının idarə edilməsinə və tətbiqinə cavabdehdir. Hər iki qurum vergi proseslərinin sadələşdirilməsi, vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və cəlb olunmasının yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

Nəticə

ABŞ-da rəqəmsal vergi idarəçiliyi sistemi ölkədə vergi qanunlarının icrasına və vergi sisteminin idarə edilməsinə cavabdeh olan IRS tərəfindən idarə olunur. IRS vergi proseslərini sadələşdirmək və vergi ödəyicilərinə daha çox istifadəçi dostu xidmətlər təqdim etmək üçün müxtəlif onlayn alətlər və resurslardan istifadə edir. Agentlik yüksək riskli vergi ödəyicilərini və potensial fırıldaqçılıq hallarını müəyyən etmək üçün məlumatların idarə edilməsi və analitikadan istifadə edir və uyğunsuzluq riski yüksək olan vergi ödəyicilərinin auditini prioritetləşdirmək üçün riskə əsaslanan audit yanaşmasını tətbiq edib. IRS ölkədə vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırmaq üçün vergi ödəyicilərinin təhsilini və əlaqəsini, kibertəhlükəsizlik tədbirlərini və maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığı təkmilləşdirməyə sadıqdır.

Azərbaycanda vergi qanunlarının idarə edilməsində və tətbiqində Dövlət Vergi Xidməti cavabdehlik daşıyır. DVX vergi proseslərinin sadələşdirilməsi, vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və cəlb olunmasının yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə. və s. Vergiyə giriş. -Şamaxı, -2014, -604 s.
2. Дорофеева Н.А. Налоговое администрирование. Учебник, Москва, -2019, -297 с.
3. Бурцев Д.Г. Налоговое администрирование: сущность и формы /Социология власти. 2006, -с.114-120
4. Орлов М.Ю. Совершенствование налогового администрирования: миф или реальность? // Ваш налоговый адвокат, -2006.,- №6, -с. 12 - 13

5. Романова И.Б. Налоговое администрирование. Ульяновск: УлГУ, -2018, -54 с.
6. Digital tax administration systems in the USA and its regulation.
7. <https://www.taxes.gov.az/az>
8. <https://e-qanun.az/framework/33782>
9. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1322>

Самая Салахова

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЦИФРОВОГО НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В США И АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье отмечаются основные преимущества использования автоматизации и оцифровки в целях повышения эффективности налогового администрирования в США и Азербайджане. Кроме того, для упрощения налогового процесса IRS в США подчеркивается важность информирования налогоплательщиков о своих налоговых обязательствах и реализации различных рекламных кампаний и образовательных инициатив по упрощению налоговых правил.

В то же время в статье отмечаются особенности управления системой цифрового налогового администрирования в США и Азербайджане и указываются направления повышения эффективности налогового администрирования в этих странах.

Цель – определение направлений повышения эффективности налогового администрирования в США и Азербайджане.

Методология – сравнительный анализ, синтез и т. д. В статье были использованы методы.

Результаты исследования – исследование показало, что система цифрового налогового администрирования в США находится в ведении IRS, которое отвечает за исполнение налогового законодательства и управление налоговой системой в стране. Ответственность за управление и применение налогового законодательства в Азербайджане несет Государственная налоговая служба. DVX реализует различные меры по упрощению налоговых процессов, повышению осведомленности и вовлеченности налогоплательщиков.

Ключевые слова: *налоговое администрирование в США и Азербайджане, плательщики, эффективность, повышение, направления*

Samaya Salahova

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF DIGITAL TAX ADMINISTRATION IN THE USA AND AZERBAIJAN

Abstract

The article highlights the main advantages of using automation and digitization in order to improve the efficiency of tax administration in the USA and Azerbaijan. In addition, in order to simplify the tax process, the IRS in the United States emphasizes the importance of informing taxpayers about their tax obligations and implementing various advertising campaigns and educational initiatives to simplify tax rules.

At the same time, the article highlights the peculiarities of managing the digital tax administration system in the USA and Azerbaijan and indicates the directions for improving the efficiency of tax administration in these countries.

Objective – to identify areas for improving the efficiency of tax administration in the United States and Azerbaijan.

Methodology – comparative analysis, synthesis, etc. In the article, methods were used.

The results of the study – the study showed that the digital tax administration system in the United States is under the jurisdiction of the IRS, which is responsible for the implementation of tax legislation and the management of the tax system in the country. The State Tax Service is responsible for the management and application of tax legislation in Azerbaijan. DVX implements various measures to simplify tax processes, increase awareness and involvement of taxpayers.

Keywords: *tax administration in the USA and Azerbaijan, payers, efficiency, improvement, directions*

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr **Times New Roman**, 1 interval və 12 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:
Sağ – 3 sm
Sol – 1,5 sm
Yuxarı – 2 sm
Aşağı – 2 sm

3. Abzas 1 sm olmalıdır.

Başlıq:

Yuxarı sağ küncdə UOT kodu, sol küncdə Müəllifin **Adı, soyadı** tünd şriflə verilməli, altında iş yeri, vəzifəsi, email, ORCID, DOI varsa *kursivlə* yazılır.

Aşağıda ortada 12 şriflə **tünd qara şriflə** məqalənin adı verilir.

Altı xülasə *kursivlə* verilir, onun strukturunda-**məqsəd, metodologiya, tədqiqatın nəticəsi** olmaqla 200-250 sözdən ibarət olur və alt sətirdə **4-5 sözdən ibarət açar sözlər** verilir.

Nümunə:

UOT 379

Fərid Abbaszadə

Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat institutu, doktorant

fabbaszada2019@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0000-0000-0001>

YAŞIL İQTİSADİYYAT: “YENİ KONSEPSİYA VƏ YENİ İNVESTİSİYA MODELİ”

Xülasə

Məqələdə yaşıl iqtisadiyyatın cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində rolu, sosial investisiya kimi verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti göstərilir.

Məqsəd – Yaşıl iqtisadiyyatın

Metodologiya – tədqiqat işində metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Yeni konsepsiya və yeni investisiya modeli

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat.....

Məqalənin mətni: **Giriş, 1.,2., ..bölmələr, Nəticə** və ədəbiyyat (ədəbiyyata istinad: [5, s.15-20] ədəbiyyat siyahısı ilə uyğun gəlməlidir)

Ədəbiyyat

Kitab adı:

1. Əlizadə F.K. İqtisadi artım: modellər və xüsusiyyətlər. Bakı: AƏSMA Nəşriyyatı, 2005, 198 s.

Məqalə adı:

- 1.Əlizadə F.K. Turist axınının iqtisadiyyatın inkişafına təsiri // K.Əlizadə. ƏSM jurnalı, Bakı, 2010, №2, s.92-98

Konfrans materialı:

1. Əlizadə F.K. Qloballaşma və onun ölkə iqtisadiyyatına təsiri. “Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusudur” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. AƏSMA. Bakı, 5 may 2022-ci il, s.29-38
2. Xülasələr: üç azərbaycan, rus və ingilis dilində qəbul edilir.Yazı dili və ondan sonra iki dildə, məsələn Azərbaycan dilində məqaləyə rus və ingilis dilində xülasə yazılır.

Nümunə:

Фарид Аббасзаде

**ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ
ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»**

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики в экономической деятельности.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: “A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL”

Abstract

The role of the green economy in the economic activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara **uyğun yazılmayan, orfoqrafik və üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilmir** və geri qaytarılır.

- Məqalələr **StrikePlagiarismcom** proqramında yoxlanılır, göstəricilər uyğun olmadıqda qəbul edilmir.

- Elmi dərəcəsi olmayanlar məqalələrinə **rəhbərin imzası ilə rəyin əlavə edilməsi** vacibdir.

- Bütün məqalələr **bir rəy və müzakirədən keçdiyi protokoldan çıxarış** (kağız və ya elektron) variantında təqdim edilməlidir.

- Məqalə redaksiyaya daxil olduqda **kənar və yerli** (redaksiya heyətinin tərkibindən bir nəfərə) **rəy**ə göndərilir, **rəylər müsbət olduqda redaksiya heyəti çap edilməsi** məsələsinə baxır.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны **Times New Roman**, **1** интервалом и **12** шрифтами.

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Справа - **3см**

Слева - **1,5 см**

Вверх - **2 см**

Нижний - **2 см**

3. Абзац должен быть **1 см**.

4. Заголовок:

В правом верхнем углу **код УДК**, в левом углу **имя автора, фамилия** должны быть выделены **черным цветом**, под ним **курсивом**, место работы, должность, e-mail, ORCID, если есть DOI.

Внизу название статьи **черным цветом с 12 шрифтами** посередине.

Внизу выделяется **курсивом резюме**, в его структуре-**200-250 слов** вместе с **целью, методологией, результатом исследования, а в нижней строке приводятся ключевые слова**, состоящие из **4-5 слов**.

Пример:

УДК 379

Фарид Аббасзаде

*Институт экономики Министерства науки и образования, докторант
fabbaszada2019@gmail.com*

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: “НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ”

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики

Цель - Зеленая экономика

Методика - в исследовательской работе были использованы методы.

Результаты исследования - новая концепция и новая инвестиционная модель

Ключевые слова: зеленая экономика.....

Текст статьи: **Введение, 1.,2.,...разделы,заключение и литература** (ссылки на литературу: [5, с.15-20] должен соответствовать списку литературы)

Литература

Название книги:

1.Ализаде Ф.К. Экономический рост: модели и особенности. Баку: издательство , 2005, 198 С.

Название статьи:

1.Ализаде Ф.К. Влияние туристского потока на развитие экономики // Ф.Ализаде. Журнал АСМ, Баку, 2010, №2, с.92-98

Материалы конференции:

1. Ализаде Ф.К. Глобализация и ее влияние на экономику страны. Международная научно-практическая конференция на тему: “Гейдар Алиев-основатель современного Азербайджанского государства”. Баку, 5 мая 2022 года, С.29-38

2. Резюме: принимаются на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Письменный язык, а после него на двух языках, например на азербайджанском языке

к статье пишется резюме на русском и английском языках.

Пример:

Фарид Аббасзаде

**ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ
ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»**

Резюме

В статье показана роль зеленой
экономики.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic
activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с настоящими Правилами, с **орфографическими и стилистическими ошибками**, не принимаются и он не подлежит возврату.

- Статьи проверяются в программе **StrikePlagiarismcom**, если показатели не совпадают, то не принимаются.

- Тем, у кого нет ученой степени, важно, чтобы к их статьям добавили **отзывы за подписью руководителя**.

- Все статьи должны быть представлены в **виде одной рецензии и выписки из протокола** обсуждения (бумажного или электронного) .

- При поступлении статьи в редакцию она направляется **на внешнее и местное** (одному человеку из состава редакции) рецензирование, при положительных **отзывах редакция** рассматривает вопрос о публикации.

RULES OF WRITING

1. Articles should be written in **Times New Roman**, 1 interval and **12** fonts.
2. The parameters should be in the following order:

Right - 3cm

Left -1.5 cm

Up -2 cm

Bottom -2 cm

3. The paragraph should be **1** cm.

4. Title:

In the upper right corner, the **JEL** code, in the **left corner**, the **author's name, surname should be highlighted in black, under it in italics, place of work, position, e-mail, ORCID**, if there is a DOI.

At the bottom, the title of the article is in black with **12** fonts in the middle.

The summary is italicized at the bottom, in its structure-**200-250 words** together with the purpose, methodology, research result, and in the bottom line there are keywords consisting of **4-5 words**.

Example:

JEL CODE A1.A13.

Farid Abbaszade

*Institute of Economics of the Ministry of Science and Education, doctoral student
fabbaszada2019@gmail.com*

GREEN ECONOMY: “A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL”

Resume

The article shows the role of the green economy

Purpose

Methodology-in the research work methods were used.

Research results-a new concept and a new investment model

Keywords: green economy.....

Text of the article: **Introduction, 1.,2.,...sections, conclusion and literature** (references to literature: [5, pp.15-20] must correspond to the list of references)

References

Title of the book:

1. Alizade F.K. Economic growth: models and features. Baku: Publishing House , 2005, 198 P.

Title of the article:

1. Alizade F.K. The influence of the tourist flow on the development of the economy // F.Alizade. AFM Magazine, Baku, 2010, No. 2, pp.92-98

Conference materials:

1. Alizade F.K. Globalization and its impact on the country's economy. International scientific and practical conference on the topic: “Heydar Aliyev is the founder of the modern Azerbaijani state”. Baku, May 5, 2022, pp.29-38

Пример:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ

ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой
экономики.....

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL "

Summary

The role of the green economy in the economic
activity.....

Purpose -

Methodology -

Research results -

Keywords:

IMPORTANT NOTES:

- Articles written not in accordance with these Rules, with spelling and stylistic errors, are not accepted and it is non-refundable.
- Articles are checked in the **StrikePlagiarismcom** program, if the indicators do not match, they are not accepted.
- **For those who do not have an academic degree, it is important that reviews signed by the head** be added to their articles.
- All articles should be submitted in **the form of one review and an extract from the discussion protocol** (paper or electronic).
- When an article is **submitted to the editorial office, it is sent for external and local (to one person from the editorial staff)** review, with positive reviews, the editorial board considers the issue of publication.

ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

Elmi-praktik jurnal

№ 2 (20), 2023

Nəşriyyatın direktoru: Ş.Şəfizadə
Texniki redaktor: S.Mamoyeva

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Yığılmağa verilib: 10.10.2023
Çapa imzalanıb: 05.12.2023
Kağız formatı: 60x84^{1/8}. 22,75 ç.v.